

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

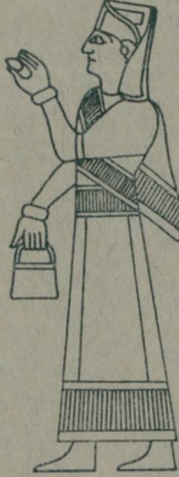
BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXX

No: 118

Nisan 1966

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 6 6

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
TANER, SAADET : Gülnar - Bereket Köyünde Bulunmuş Kelenderis Definesi (8 resimle birlikte)	173
ATLAN, PROF. DR. SABAHAT : Eski Çağ Ankara'sında Aphrodite Kültü (6 resimle birlikte)	181
——— : Der Aphroditekult von Ankara im Altertum	189
ERDÉLYI, ISTVAN : A Tomb of the Turkic Period in Northern Mongolia (with 5 fig.)	197
SEVİM, ALİ : Sultan Alp - Arslan	205
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Trabzon Yakınında Meryem Ana (Sumela) Manastırı (25 resimle birlikte).	243
Konferanslar :	
BOLSOVER, PROF. G. H. (Çeviren: KURAT, DR. Y. T.) : 1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına bir Bakış	265
Bibliyografya :	
DEMİRCİOĞLU, HALİL : "The Cambridge Ancient History"nin Yeni Baskıları..	291
EREN, MİHİN : Fuad Köprülü; <i>Demokrasi yolunda = (On the way to democracy)</i>	301
TANSEL : F. A. : Hâlîde Edîb - Adıvar; <i>Mor Salkımlı Ev</i>	303
1965 yılının İkinci Yarısında Türk Tarih Kurumu Kitaplığına gelen Kitap ve Dergiler	321

Kapaktaki resim : Altuntepe duvar resimlerinden kanatlı cin (M. ö. yedinci yüzyılın ikinci yarısı).

BELLE TEN

Cilt: XXX

NİSAN 1966

Sayı: 118

GÜLNAR - BEREKET KÖYÜNDE BULUNMUŞ KELENDERİS DEFİNESİ¹

SAADET TANER

Ankara Arkeoloji Müzesi Nümizmatı

Kelenderis Sikkeleri Gülnar kazasının Bereket köyünde bulunmuş olup, malmüdürlüğü kanalı ile 9/VI/1958 tarihinde Ankara Arkeoloji Müzesine gönderilmiş ve Müze giriş defterinde 293 numaraya kaydedilmiştir. Bu Bereket köyü definesi ile Amerikan nümizmatlarından Sydney P. Noe'nin "Grek Sikkeleri Defineleri Bibliyografyası" adlı eserinin ikinci baskısında yer alan 1186 defineye² bir ikincisi daha ilâve edilmiş olacaktır (L. I).

Adı geçen ve konumuzu teşkil eden 35 adet gümüş sikke, Kelenderis'te (bu günkü Gilindire) darbedilmiştir. Buluntu yeri olan Bereket köyünden takriben 30 km. güneyde bulunan bu eski darp merkezi, bugün de tabiat güzelliğini içinde toplamış şirin bir nahiyedir. Torosların denize bakan yemyeşil yamacında ve deniz kenarında küçük bir iskeledir. Engabeli arazisi madence zengindir³. Kelenderis'in Knyras'ın babası Sandokos tarafından kurulduğu⁴ bilindiği gibi, Sandokos'un Cilicia'dan Kıbrıs'a geldiği ve bir rivayete göre

¹ Bu eserleri neşretmeme müsaade buyuran Ankara Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın Raci Temizer'e, bilhassa, teşekkür ederim.

² Sabahat Atan, Bibliyografya, Belleten XXIV/ 95, S. 485.

³ Bugünkü Gilindire hakkında bilgi vermiş bulunan Gilindire İlkokulu Müdürü Sayın Kemâl Aydın'a teşekkür ederim.

⁴ Head, Historia Numorum. S. 718. B. M. C., S. XLVII.

Paphos'ta Aphrodite tapınağını kurduğu da söylenir. Bu mâbette yapılan dinî törende, keçi yavrusunun bağırsakları kehanetin başlıca aracı idi⁵. Böylece, Kelenderis sikkelerinin tipi olan keçinin bu inanış maksadı ile kullanıldığı rivayet edilse dahi, yukarıda zikredildiği üzere, coğrafi durumu dikkate alınınca, bu dağlık bölgede yaşayan keçilere izafeten bu tipin verildiği daha uygundur kanaatindeyiz.

Sikkelerin toprakta ne kadar derinlikte ele geçtiği tesbit edilememesine rağmen, tunç ve kulpsuz bir kap içinde toprağa gömülü olarak bulunduğu bilinmektedir. Kapın yüksekliği 5.5 cm., karın çapı 5.8 cm., dip çapı 3.6 cm. ve düzdür. Ağız kısmının boyundan yukarısı kırıktır. Sikkeler âdeta bir kumbaraya doldurulmuş gibi bu kapın içine yerleştirilmiştir (Lev. I, 2). Belirli bir devri karakterize edemiyen tunç kap, sikkelerin hangi tarihte buraya gömüldüğü hakkında da bir fikre yardımcı olamıyor.

Kelenderis'in ilk sikkeleri Pers standart'ları üzerindedir⁶. Gümüş staterler ortalama 11.209 gram olup bunların kesirleri mevcuttur⁷. Genel olarak staterlerin ön yüzlerindeki binici at üzerinde sağa veya sola dönüktür⁸. Çevre noktalarla çevrelenmiştir⁹.

Arka yüzde darphane adının kısaltılmış şekli, diz çökmüş keçinin sağa veya sola dönük resmi vardır. Muhtelif monogramlar mevcut olduğu gibi, monogramsız olanları da vardır. Dairevi bir darp çukuru (incuse circle) içindedir.

Staterlerin erken tiplerinde, yani, M.Ö. 5. yüzyılda at ve binici daha az adaleli ve dolgun olmayıp ince bir ifade taşır. Binici ata

⁵ British Museum, Catalogue of Greek Coins, S. XLVII.

⁶ Head, Historia Numorum, S. XL.

⁷ Head, Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics, Oxford 1911, S. 719.

⁸ B. M. C., PL. IX, X; Mionnet, Description de Médailles Antiques Grecque et Romaines, Paris 1807-1837, III, P. 568, 569, no: 151-158; Catalogue of the Carfrae Collection of Greek Coins, no: 283, Pl. IX, no: Num. Chr. 1896, S. 25. no: 51.

Catalogue de Monnaies Grecques et Romaines no: XIII. 1928. S. 63. no: 906.

Monnaies Grecques Antiques no. V, no: 2717, 2718.

Monnaies Grecques Antiques VII, no. 1609, 1610, no. IV. 931, 932.

Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, Pl. LIX., 5.

Adolph E. Cohn, Aktions Katalog 60. no: 953.

Monnaies Grecques, no: XIV, S. 35.

Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, vol. II. no. 1 - 3, 6.

⁹ Levhalardaki sikkelerin resimleri, sikkeleri kendi ölçüleri kadardır.

tam yerleşmemiş, yandan düşüyormuş gibi bir pozdadır. Sola dönük, sağ elinde dizgin, sol elinde kırbaç vardır¹⁰. M. Ö. 4. yüzyılda ve daha sonraki devirde ise ön yüzde figürler daha dolgun, binici atın üzerine tam yerleşmiş ve at şaha kalkmıştır¹¹. Definemiz bu devrin ve bu tiplerin benzeri sikkelerdir. Aynı devrin daha geç tipi olarak verilen örnek (B. M. C. Cilicia, Pl. X. no: 9) daha geniş bir satıh gösterir. Staterlerin mevcut kesirleri tetrobol, obol, ve hemiboldür. Tetrobol¹² tipleri, stater tiplerinin aynı olduğu halde, obol ve hemiboller farklıdır. Genel olarak bunların tipleri¹³ Gorgoneion, pegasosun ön kısmı, zıplıyan at, çömelmiş dağ keçisi, Athena başı v. s.

M. Ö. 2. yüzyıldan sonra tunç Kelenderis sikkeleri darp edilmeye başlanılmış, İmparatorluğun erken devirlerinde devam etmiştir. Domitianus'tan Traianus Decius'a kadar yayılmış bulunan tunç darplar fazla ilgi çekici değildir¹⁴.

Bahis konusu defineye gelince, 35 adet gümüş sikke, ufak-tefek aşınmalara rağmen, genel olarak, iyi muhafaza edilmiş, tunç kap kendisine bir kumbara ödevi görmüştür. Müzemiz için çok kıymetli bir definedir; mükemmel bir işçilik gösterir.

Önce de zikredildiği üzere, Pers standardı üzerine darp edilmiş staterlerdir. Ağırlıkları 8.700 - 10.850 gram arasında değişir. Tipler birbirinin benzeri olduğu halde, çok az da olsa, baskı ve monogram farkları dikkati çeker¹⁵. Ön yüzde binici şaha kalkmış at üzerinde,

¹⁰ B. M. C. Pl. IX I - 7; Catalogue de Monnaies Grecques et Romaines XII, no: 1911; Monnaies Grecques III, S. 568 no: 151-156; Monnaies Grecques Antiques IV, no: 931; Monnaies Grecques, XIV no: 402; Burbury Sale II, 371; Catalogue of the Hunterian Collection, II no: 1,2. The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society PE-I.

¹¹ B. M. C. Pl. IX, 13 - 16; Pl. X. 1 - 5; Montagne Sale II, 294; Bunbury Sale II, 374, Monnaies Grecques XIV, S. 35; Num. Chr. 1896. S. 25 no!: 51; Monnaie Grecques Antiques IV. No. 932; Catalogue de Monnaies Grecques et Romaines XIII. No. 906, Monnaies Grecques Antiques V, no: 2717. Catalogue de Monnaies Grecques et Romaines XII, no: 1912; Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, PL. LIX. 5; Catalogue of the Carfrae Collection of Greek Coins, no: 285.

¹² B. M. C. Cilicia, Pl. IX, no: 7.

¹³ B. M. C. Cilicia, Pl. IX, no: 8-10; Monnaies Grecques Antiques en or et en argent no: 1607, 1608.

¹⁴ Head, Historia Numorum, S. 719.

¹⁵ Katalog kısmında bu farklar daha açık olarak gösterilmiştir.

sağa dönüktür. Sağ elinde kamçısı, sol elinde dizgini vardır. Çevre noktalarla çevrelenmiştir.

Arka yüzde tipler yine aynıdır. Yalnız keçiler 19 adedinde sağ yönde (Lev. II, 1-10; III, 1-9), 16 adedinde ise sol yöndedir (Lev. IV, 1-10; V, 1-6) ve diz çökmüş olup, kalkmaya hazırlanır. Hareketli ve adalelidir. Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, bir kısmı sağ, bir kısmı sol yönde olup başlarını geriye çevirmişlerdir. Hepsinde darphane adı yazılıdır. Ancak, Lev. III, 3 ve Lev. IV, 5 darbedilirken yazıları kesilmiştir. Sikkelerimizin arka yüzlerinde, genel olarak dış çizgi tâbir edilen alt çizgi sikkelerden bazılarının ön yüzlerinde de mevcuttur (Lev. II, 2, 4, 6, 8; III. 6, 7; IV, 4, 6, 7; V, 3 de olduğu gibi). Arka yüzde dış çizgi bazılarında noktalamalardan meydana gelmiş bir hat halindedir (Lev. II, 1, 2, 3, 5, 6; III, 2-6; IV, 1-5). Bazılarında da düz bir hat şeklinde görülür (Lev. II, 7-10; III, 1; IV, 6-10; V. 1-6). Diğerlerinde ise, düz bir hatla ona paralel noktalamalardan meydana gelmiş ikinci bir hattın ibarettir (Lev. III. 7-9). Ön yüzde T. ve IΔ monogramları (Lev. II, 1-3) ile birlikte arka yüzlerinde altta dış çizginin dışındaki sahada üç ayrı monogram mevcuttur.

T (Lev. II, 6-8; IV, 6-10; V, 1-3, 5, 6).

Δ (Lev. III, 2-6).

↑ (Lev. III, 7-9).

Yukarıda işaret edildiği üzere, M. Ö. 4. yüzyıla ait 35 adet starterden mürekkep olan bu definenin aşağıdaki kataloğu daha geniş bir bilgi vermeğe yardım edecektir :

No : 1 — Gümüş. 10.700 gram. 24 mm. Lev. II, 1.

Ön yüz : Çıplak binici at üzerinde sağ yönde, sağ elinde kamçısı, sol eli ile atın dizginini tutmaktadır. At dört nala gider. Altta T monogramı. Çevre noktalarla çevrelenmiştir¹⁶.

Arka yüz : KEAEN Keçi diz çökmüş sağ yönde, başını geriye çevir-

¹⁶ Definedin hepsi noktalama ile çevrilmiştir.

miş bakıyor. Altta noktalama bir dış çizgi. Dairevi bir darp çukuru (Incuse circle) içindedir¹⁷.

No : 2 — Gümüş. 10.740 gram. 21 mm. Lev. II. 2.

Ön yüz : No : 1'in benzeri yalnız dizgin fazla çekilmiş. Noktalama bir dış çizgi, monogramsız

Arka yüz : KEAEN No : 1'in benzeri, yalnız adaleler daha belirli. Boyun ince ve uzun Sakal diğerindeki gibi sırta yapışık değil. Sağ sahada Δ noktalama bir dış çizgi.

No : 3 — Gümüş. 10.750 gram. 21 mm. Lev. II. 3.

Ön yüz : No : 2'nin benzeri, dış çizgisiz.

Arka yüz : KEAEN No : 2'nin benzeri.

No : 4 — Gümüş. 10.505 gram. 22 mm. Lev. II. 4.

Ön yüz : Tip öncekilerin aynı, fakat üst kalıp kaymış ve kabartma bozulmuştur.

Arka yüz : KEA Tip aynı, fakat keçinin boynuzu, geyik boynuzu gibidir. Sağ sahada E. Dış çizgi kesilmiştir.

No : 5 — Gümüş. 10.700 gram. 23.5 mm. Lev. II. 5.

Ön yüz : No : 1'in benzeri. Monogramsız.

Arka yüz : KEAE No : 2'nin benzeri. Fakat yazıları daha büyük.

No : 6 — Gümüş. 10.750 gram. 23.5 mm. Lev. II. 6.

Ön yüz : No : 2'nin benzeri.

Arka yüz : KEAEN No : 1'in benzeri, fakat boynuz daha kalın ve arkaya uzanır. Noktalama bir dış çizgi ve altta T monogramı.

No : 7 — Gümüş. 10.700 gram. 21 mm. Lev. II. 7.

Ön yüz : No : 2'nin benzeri, yalnız dış çizgisiz..

Arka yüz : KEAE No : 2'nin benzeri. Yalnız boyun biraz daha kalın, boynuz onun gibi iki çatalla sonuçlanmaz. Sağ sahada Z altta bir hat halinde dış çizgi ve dışta T monogramı.

No : 8 — Gümüş. 10.705 gram. 21.5 mm. Lev. II. 8.

Ön yüz : No : 7'nin benzeri, yalnız dış çizgili.

Arka yüz : KEAE No : 7'nin benzeri.

1 — Definenin hepsi aynıdır.

No : 9 — Gümüş. 10.740 gram. 21.5 mm. Lev. II. 9.

Ön yüz : No : 1'in benzeri, monogramsız.

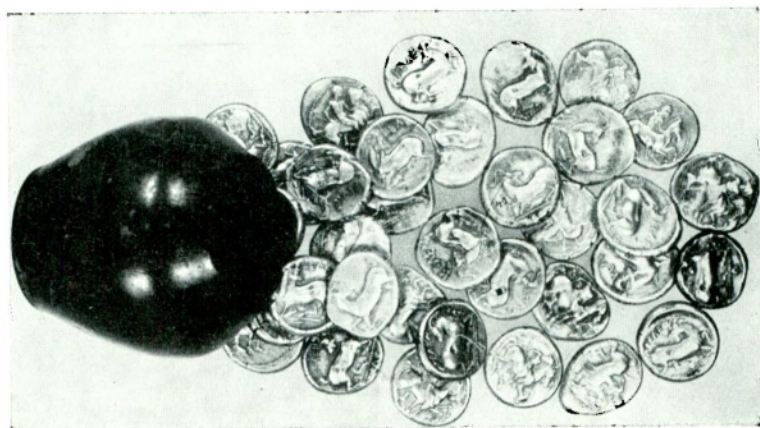
¹⁷ Definenin hepsi aynıdır.

- Arka yüz : KEAE No: 7'nin benzeri, sağ sahada N dış monogramsız.
 No : 10 — Gümüş. 10.850 gram. 23.5 mm. Lev. II. 10.
 Ön yüz : No : 8'in benzeri. Dış çizgisiz.
 Arka yüz : KEAE No : 9'un benzeri.
 No : 11 — Gümüş. 10.703 gram. 22.5 mm. Lev. III. 1.
 Ön yüz : No : 10'un benzeri.
 Arka yüz : KEAE No : 10'un benzeri.
 No : 12 — Gümüş. 10.700 gram. 23.5 mm. Lev. III. 2.
 Ön yüz : No : 8'in benzeri. Dış çizgisiz.
 Arka yüz : AEN No : 11'in benzeri. noktalamalardan bir dış çizgi ve altta Δ monogramı.
 No : 13 — Gümüş. 10.600 gram. 20 mm. Lev. III. 3.
 Ön yüz : No : 12'nin benzeri.
 Arka yüz : Yazısı kesilmiştir. No : 12'nin benzeri.
 No : 14 — Gümüş 10.790 gram. 21.5 mm. Lev. III. 4.
 Ön yüz : No : 13'ün benzeri, yalnız binicinin başı atın başına doğru yatık.
 Arka yüz : KEAEN No : 13'ün benzeri.
 No : 15 — Gümüş. 10.750 gram. 21 mm. Lev. III. 5.
 Ön yüz : No : 14'ün benzeri.
 Arka yüz : KEAEN No : 14'ün benzeri.
 No : 16 — Gümüş. 10.650 gram. 22 mm. Lev. III. 6.
 Ön yüz : No : 14'ün benzeri.
 Arka yüz : KEAEN No : 14'ün benzeri.
 No : 17 — Gümüş. 10.550. gram. 22 mm. Lev. III. 7.
 Ön yüz : No : 14'ün benzeri.
 Arka yüz : KEAEN No : 16'nin benzeri. Yalnız dış çizgi biri noktalamalardan diğeri ona paralel diğeri bir hattan müteşekkildir. Altta $\uparrow$
 No : 18 — Gümüş : 10.800 gram. 21 mm. Lev. III. 8.
 Ön yüz : No : 17'nin benzeri.
 Arka yüz : KEAEN No : 17'nin benzeri.
 No : 19 — Gümüş. 10.753. gram. 22 mm. Lev. III. 9.
 Ön yüz : No : 17'nin benzeri.
 Arka yüz : KEAEN No : 17'nin benzeri.
 No : 20 — Gümüş. 10.700 gram. 22 mm. Lev. IV. 1.
 Ön yüz : Diğer tiplere benzemesine rağmen, binici daha iri ayakları yere kadar uzanmaktadır.

- Arka yüz : KEAEN Diğer tiplerin benzeri, fakat keçi aksi yönde (sola dönük) boynuzu önde horoz ibiği gibi. Dairevi darp çukuru içinde. Yazılar daha büyük, noktalama bir dış çizgi mevcut. Monogramsız.
- No : 21 — Gümüş : 10.703 gram. 21.5 mm. Lev. IV. 2.
- Ön yüz : No : 20'nin benzeri.
- Arka yüz : KEAEN No : 20'nin benzeri.
- No : 22 — Gümüş. 10.600 gram. 23.5 mm. Lev. IV. 3.
- Ön yüz : No : 20'nin benzeri.
- Arka yüz : KEAEN No : 20'nin benzeri.
- No : 23 — Gümüş. 10.700 gram. 22 mm. Lev. IV. 4.
- Ön yüz : No : 2'nin benzeri.
- Arka yüz : KEAEN No : 21'e benzemesine rağmen boyun daha uzun ve yukarı kalkık. Boynuz yukarı doğru kalkar ve bir kavisle arkaya döner. Yazılar çok küçük.
- No : 24 — Gümüş. 8.700 gram. 21.5 mm. Lev. IV. 5.
- Ön yüz : No : 23'ün benzeri, yalnız dış çizgisiz.
- Arka yüz : Yazısı kesilmiştir. No : 23'ün benzeri, boynuz arkaya doğru düzdür.
- No : 25 — Gümüş. 10760 gram. 20.5 mm. Lev. IV. 6.
- Ön yüz : No : 2'nin benzeri.
- Arka yüz : KEA No : 22'nin benzeri, fakat sağ ayak daha küçük ve yukarı kalkık. Kalın bir boyun, küçük bir boynuz arkaya kıvrılarak uçlara doğru incilir. Sağ sahada N Dış çizgisi düz bir hattı. Dışta T monogramı.
- No : 26 — Gümüş. 10.750 gram. 21 mm. Lev. IV. 7.
- Ön yüz : No : 25'in benzeri.
- Arka yüz : KEAE No : 25'in benzeri.
- No : 27 — Gümüş. 10.750 gram. 22 mm. Lev. IV. 8.
- Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
- Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
- No : 28 — Gümüş. 10.650 gram. 23.5 mm. Lev. IV. 9.
- Ön yüz : No : 26'nın benzeri, yalnız dış çizgisiz.
- Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
- No : 29 — Gümüş. 10.705 gram. 23 mm. Lev. IV. 10.
- Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
- Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
- No : 30 — Gümüş. 10.655 gram. 22.5 mm. Lev. V. 1.

- Ön yüz : No : 26'nın benzeri, yalnız dış çizgisiz.
 Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
 No : 31 — Gümüş 10.745 gram. 23.5 mm. Lev. V. 2.
 Ön yüz : No : 30 un benzeri.
 Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
 No : 32 — Gümüş. 10.655 gram. 21 mm. Lev. V. 3.
 Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
 Arka yüz : KEA No : 26'nın benzeri.
 No : 33 — Gümüş. 10.700 gram. 23 mm. Lev. V. 4.
 Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
 Arka yüz : KEAE No : 26'nın benzeri.
 No : 34 — Gümüş. 10.680 gram. 23 mm. Lev. V. 5.
 Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
 Arka yüz : KEAE No : No : 26'nın benzeri.
 No : 35 — Gümüş. 10.653 gram. 22.5 mm. Lev. V. 6.
 Ön yüz : No : 26'nın benzeri.
 Arka yüz : KEA No: 26'nın benzeri olmakla beraber, N harfi diğerlerinden farklı olarak, keçinin arka ayakları arasındadır.

1

2

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

1

2

3

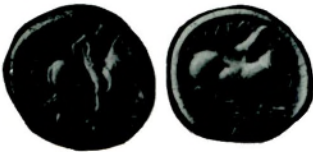
4

5

6

7

8

9

1

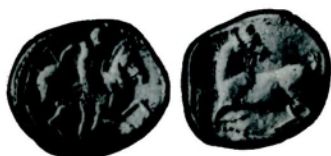
2

3

4

5

6

7

8

9

10

S. Taner

Lev. V

1

2

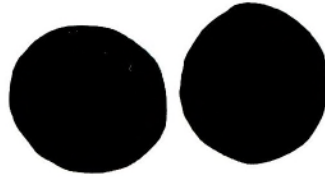
3

4

5

6

Ön yüz

Arka yüz

ESKİ ÇAĞ ANKARA'SINDA APHRODITE KÜLTÜ

Prof. Dr. SABAHAT ATLAN

Ankara'nın Eski Çağ tarihinin bir kolunu da din tarihi teşkil eder. Önemli ve ilgi çekici olan bu bölümü aydınlatmak için, Eski Çağ yazarlarının eserlerinde hiç bir kayıt mevcut değildir. Bu sebepten Ankaranın din tarihini incelemek istediğimiz zaman ilk elden kaynaklara, yani yazıt ve sikkelere başvurmamız gerekmektedir. Bu husustaki yazıt malzemesinin az ve yetersiz olmasına karşılık, Ankara'nın tanrı ve tanrıçalarını bize çeşitli şekil ve karakterde aksettiren sikkeler çok ve çeşitlidir, öyle ki bu malzeme sayesinde şehrin bütün panteonunu tesbit etmek ve hattâ bu tanrı ve tanrıçaların hangi kültür tabakalarına ait olduklarını da ortaya koymak mümkün olmaktadır. Bu konu şimdiye kadar ayrı bir şekilde ele alınarak işlenmiş değildir. Fakat bu konu ile ilgili genel bilgiyi, şehrin tarihini etraflı olarak araştırmış bulunan Prof. Afif Erzen'in "İlk Çağda Ankara" adlı kitabında bulmak mümkündür¹. Bizim bu yazı ile açıklamak istediğimiz husus ise, "Eski Çağ Ankarasında Aphrodite kültü" meselesidir. Adına ne Ankara hakkında bilgi veren Eski çağ tarihçilerinde, ne de bu şehre ait yazıtlarda hiç rastlamadığımız² bu tanrıçaya Ankara'da da ibâdet edilmiştir ki, bunu Aphrodite'nin sikkeler üzerindeki tasvirlerinden anlamaktayız. Araştırmalarımıza esas teşkil eden ve hepsi Roma İmparatorluk devrine ait olan sikkelerin sayısı ancak dördttür ve bunlar iki kısımda toplanmaktadır : 1— Bu sikkelerde Aphrodite, arkeolojide Anadiyomene adı verilen Aphrodite tipine bağlı bir tip şeklinde, 2— Bir unikum olan ve Viyana meskûkât koleksiyonunda saklanmakta bulunan sikkede olduğu gibi, yüzen bir Aphrodite şeklinde görünmektedir.

Birinci grupta Aphrodite a) tamamiyle çıplak, b) yarı giyimli olarak tasvir edilmiştir. a) Caracalla zamanında (211-217) basılmış

¹ A. Erzen, İlkçağda Ankara. Ankara 1946. s. 83 - 93.

² A. Erzen'in adı geçen kitabında bu konuya değinilmemiştir. Çünkü yazar burada tanrı ve tanrıçaların açıklanmasında esas olarak yazıtları ele almış ve ancak gerektiği yerde bunların sikkeler üzerinde de tasvir edilmiş olduklarına işaret

bir sikkenin arka yüz tipini teşkil eden bu Aphrodite (Lev. 1, 1) ³ cepheden sol bacak üzerinde durmuş, bir az arkaya ve yana koyduğu sağ ayağın parmak uçlarıyla yere temas etmiştir. Baş sola bakmakta, saçlar düz bir şekilde arkaya taranarak ensede bir topuz halinde toplanmaktadır. Sol el öndedir, sağ el ise enseden omuzlara serbest olarak düşen saç tutamını yakalamıştır. Yerde sol tarafta baş aşağı duran bir delphin, sağda bir amphora görülmektedir.

Arkeolojide bilinen Aphrodite tipleri içinde Medici ⁴ ve Anadiyomene ⁵ adlarını taşıyanlar en önemlileri arasında yer almaktadırlar. Medicinin esas karakteri sol elin önde, sağ elin göğüste bulunması ⁶, Anadiyomene'de ise iki elin de saçlara kaldırılmış ve bazen bu saçların suyunu sıkar, bazen de saçları başına toplar vaziyette gösterilmesidir ⁷. Fakat bu iki tipin meydana getirildiği devri takip eden bir devrede (belki Hellenistik devrin sonuna doğru), bir takım yeni san'at-kârlar tarafından yapılan Aphrodite heykellerinde, bu iki esas tipin bazı karakteristik özellikleri birleştirilmeğe başlanmıştır. Böylece Medici tipinde göğüste duran sağ el yana açılarak bazen bir sandal ⁸ veya bir şerit ⁹ tutar bir tarzda, bazen de baştan omuzlara sarkan saçları yakalamış olarak gösterilmiş ve böylece karışık bir tip meydana gelmiştir ¹⁰. İşte bu sonuncu tip ile aynı özellikleri gösteren sikke resmi de, kanaatimize göre, bu şehirde bulunan ve meselâ herhangi bir bahçeyi süslemiş veya bir mâbede adak edilmiş bir heykelin kopyasını

etmiştir, böylece yazıt malzemesinde adı geçmeyen Aphrodite hakkında bilgi verilmemiştir.

³ Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques. Paris-Leipzig. s. 415, 169. Resim E. Bosch'un özel katalogundaki bir alçı kopyeden çekilmiştir.

⁴ F. Winter, Kunstgeschichte in Bildern (KIB). s. 380, 4, 5. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age. Newyork 1955. res. 30, 31, 34, 35. Ch. Picard, Manuel d'Archeologie Grecque. La Sculpture. IV (periode classique. IV. siecle, 2. partie). Paris 1963. s. 1043 v. d. not. I.

⁵ H. Bulle, Der schöne Mensch im Altertum. lev. 153 (Münih, Pringsheim Koll.) F. Winter,, KIB; s. 379, 5, 6.

⁶ Bu tipin varyantları için bak: S. Reinach, Repertoire de la Statuaire Grecque et Romaine. II. s. 350-355.

⁷ S. Reinach, aynı eser. II, s. 339-344. M. Bieber, aynı eser. res. 604.

⁸ Delos'da bulunmuş Aphrodite-Pan grubunda olduğu gibi. Bak: Ch. Picard, Sculpture Antique. s. 263, res. 103. M. Bieber, aynı eser. res. 629, 630. S. Reinach, aynı eser. IV, s. 230, 2, 3.

⁹ BCH 24 (1900). s. 19, no. I(1 - 6). 30(1906). s. 627, no. I(B1 - 4).

¹⁰ S. Reinach, aynı eser. II, 352, 4.

aksettirmektedir. Figürün işleniş tarzı ile bir kaide üzerinde gösterilmiş bulunması da bu fikri doğrulamaktadır¹¹.

İkinci sikke (Lev. 1, 2)¹² üzerinde ise Aphrodite tam cepheden gösterilmiş, vücudun üstü çıplak, sol el önde vücudun alt kısmını saran himatyan'u; sağ el ise yine baştan omuzlara sarkan saç tutmuştur. Yüz de tamamiyle önden tasvir edilmiştir ve saçların diğer kısmı sol omuz üzerine dökülmüş olarak görülmektedir¹³.

Aphrodite'nin bu şekline Pamphylia¹⁴, Pisidia¹⁵ ve Kilikia¹⁶ sikkeleri üzerinde çok sık rastlanmaktadır. Bu Aphrodite, birinci sikke üzerinde gördüğümüz tipten yalnız vücudun alt kısmının örtülü olması ile ayrılmaktadır. Şu halde Aphrodite Medici ve Anadiyomene gibi aslında çıplak olan kanonik tiplerin sonraki devirlerde yarı giyimli olanları meydana getirildiği gibi, bu iki tipin birleşimi olarak kabul ettiğimiz¹⁷ a grubu sikkesi üzerindeki Aphrodite'de de aynı şey yapılmış ve böylece b grubu Aphrodite'si meydana gelmiştir. Bu Aphrodite tamamiyle cepheden olan dik ve sert duruşu ve hiyeratik tasvir şeklinden dolayı muhakkak ki bize bir kült heykelini aksettirmekte¹⁸ ve şu halde bir mâbede ait bulunmaktadır¹⁹. Binaenaleyh yalnız bu iki sikkenin tetkiki ile biz evvelâ Ankara'da Aphrodite'ye de ibâdet edildiğini, sonra bu tanrıça için birde tapınak mevcut olduğunu tesbit edebiliyoruz.

¹¹ Bu tipin bir benzeri, bir Kaisareia-Germanike sikkesi üzerinde tasvir edilmiştir: E. Babelon, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineur*. Paris 1904. s. 284, 24. lev. 44, 18.

¹² Imhoof-Blumer, *Zur griechischen und römischen Münzkunde*. s. 226, I. lev. VIII, 13 (Berlin). Bir diğeri Paris'tedir: E. Babelon, *Inventaire Waddington*. no. 6618. lev. XVIII, 24. Her ikisi de İmp. Commodus zamanında basılmıştır.

¹³ Bu şekli ile, fakat sol tarafında Eros da olduğu halde, diğer bir Ankara sikkesi üzerinde tasvir edilmiştir. Sikke Paris'tedir.

¹⁴ BMC Lycia.... s. 108, 100. lev. XXVII, 14 (Aspendos); s. 125, 30. lev. XXIV, 13 (Perge); s. 152, 73. lev. XXVIII 8. (Side).

¹⁵ Sagalassos, Selge.

¹⁶ Syedra. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*. II (Viyana 1902). s. 491, 8. lev. XIX, 5.

¹⁷ Krşl. M. Bulard, BCH 30 (1906) s. 610-631. lev XIII - XVI.

¹⁸ W. Müller, RE, Suppl. V, süt. 502 (Kultbild).

¹⁹ Vücudun üst kısmının çıplak oluşu buna mâni değildir. Çünkü Praxiteles'in Knidos şehri için yaptığı çıplak Aphrodite bir mâbet heykeli idi. Korinth şehri mâbedinde durduğu bilinen Capua Venüsü isimli Aphrodite de yarı giyimli idi: BMC Corinth. 592, lev. XIX, 12; no. 596, lev. XXIII 15 (Sikkeler). Winter, KIB. s. 312, I (heykel).

II. grubu teşkil eden sikke (Lev. 1, 3), İmparator Sept. Severus (193-211) zamanında basılmıştır²⁰. Burada Aphrodite arka üstü, sağ bacak solu üzerine atılmış ve kollar yana açılmış olarak yüzer bir şekilde gösterilmiştir. Baş sola doğrudur. Sağda tanrıçanın sol kolu altında gösterilmiş olan Eros da aynı şekilde sağa ve kolları yanlara açılmış olarak, yüzmektedir. Aphrodite'nin başının üst tarafında sağda bir çelenk ve Eros'un altında sağda bir çapa yer almıştır²¹.

Bu Aphrodite buradaki durumu ile Roma'da bulunmuş ve Benndorf tarafından Aphrodite Anadiyomene konulu makalesi²² münasebetiyle ele alınmış olan bir duvar resmindeki (Lev. I, 4) Aphrodite ile büyük bir benzerlik göstermektedir²³. Benndorf'a göre, bu tabloda Aphrodite'nin uzanma şekli ve kollarının açılışı yüzen bir Aphrodite'ye daha fazla uymaktadır²⁴, fakat vücudun sudan çok yükselmiş olması yüzme motifi ile bağdaşmadığı ve etraftaki şahıslar kollarını yukarıya kaldırarak ilâheyi selâmlar vaziyette tasvir edildiği için, yine Benndorf'a göre, figür doğmakta olan bir Aphrodite'yi göstermekte ve bu duvar resmi Apelles'in Anadiyomene adlı meşhur tablosunun izlerini taşımaktadır. Çünkü Apelles'in Kos'daki Asklepion'da duran ve sonra Augustus tarafından Roma'ya götürülerek Caesar mabedine konan Anadiyomene'si²⁵, sahilde yarı giyimli, yanında kendisine ayna tutan Eros olduğu halde tuvaleti ile uğraşır bir tarzda değil²⁶, vücudunun üst kısmı ile deniz suları arasından yukarıya yükselir ve elleri ile saçlarının suyunu sıkarak bir vaziyette tasvir edilmişti²⁷.

²⁰ H. Riggauer, Zeitschrift für Numismatik. 8 (1881) s. 82. lev. I, 9; Mionnet, IV, 380, 32; Head, Historia Numorum. Londra 1911, s. 747. BMC Galatia... s. XXI. Imhoof-Blumer, Monnaies Grecque. s. 414, 168.

²¹ Çapa şehrin armasıdır ve bir çok sikkelerde rastlanır: BMC Galatia... s. 9, 7. lev. II, 4; s. 9, 8. lev. II, 3; s. 14, 32. lev. III, 5.

²² O. Benndorf, Athenische Mitteilungen. I (1876). s. 50-66. lev. II.

²³ Krşl. Riggauer, aynı yer. s. 82.

²⁴ Herkulaneum ve Pompei fresklerinde Nereidler de aynı şekilde yüzmektedirler: S. Reinach, Repertoire de peintures Grecques et Romaines s. 43, 8, 9.

²⁵ Tablonun hikâyesi: H. Blümner, Archaeologische Zeitung. 42/1884 (1885) s. 135. E. Simon, Die Geburt der Aphrodite. Berlin 1959. s. 98.

²⁶ Krşl. O. Benndorf, aynı yer. s. 52.

²⁷ E. Simon, aynı yer. s. 17. Tizian, Aphrodite'nin doğuşunu ayakta, dizlerine kadar su içinde ve elleri ile sol omuzu üzerine dökülen saçlarının suyunu sıkarak şekilde göstermiştir. Tablo, doğuşun antik motifden ayrılan kısımlarını göstermesi bakımından enteresandır: O. Fischel, Tizian. s. 34. Boticelli'nin aynı mevzudaki

Buna göre Roma duvar resminde çıplak vücudun sular arasından yukarıya yükselmesi motifi mevcut kalmış, saçların suyunu giderme motifi ise kaldırılarak kollar yana açılmıştır. Aynı kol motifini doğuş sahnesini gösteren diğer bir eserde daha görmekteyiz. Galaxidi'de bulunmuş ve Phidias'ın Olympia Zeus'u tahtının kaidesi üzerinde tasvir etmiş olduğu Aphrodite'nin doğuş sahnesinin²⁸ bir tekrarı olarak kabul edilen gümüş bir madalyon üzerinde de (Lev. 1, 5)²⁹ tanrıça sular arasından yükselirken aynı şekilde kollarını yana açmıştır. Şu halde Roma duvar resminde bulduğumuz kol motifi, doğuş sahnesine uymayan bir hareket olmasa gerektir. Diğer taraftan Fransa'da Bretagne eyaletinin Langon şehrinde bir kilisenin apsidi içinde bulunmuş, Roma devrine tarihlendirilen bir fresk parçası mevcuttur (Lev. 1, 6)³⁰. Fresk'in sol kısmı apsidin temizlenmesi esnasında tahribata uğramıştır. Fakat kalan kısımlardan anlaşıldığına göre, burada da Aphrodite Anadiyomene tasvir edilmişti ve tanrıça Roma duvar resminde olduğu gibi arka üstü ve etrafını çerçeveleyen balıkların da işaret ettiği veçhile, deniz içerisinde gösterilmiştir. Sağdaki Eros, burada büyük bir delphin üzerine binmiş olarak tasvir edilmiştir. Burada Roma duvar resminden farklı olarak tanrıçanın sol eli omuz üzerine düşmüş olan saçları tutmuş ve bu vaziyetiyle Apelles'in tablosuna daha fazla yaklaşmıştır³¹.

Ankara sikkesi üzerindeki Aphrodite bu iki eserle (yani Roma duvar resmi ve Langon freski), karşılaştırıldığı takdirde, aralarında

bir tablosu üzerindeki antik unsurlar için: E. Simon, aynı yer. s. 42. M. S. İpşir-oğlu, Avrupa sanatı ve problemleri. İstanbul 1946 res. 61.

²⁸ Bu sahnede Aphrodite, solunda Eros, sağında ona çelenk tutan Peitho ile merkezi teşkil etmekte, köşeleri tutmuş olan Helios ve Selene ile bu merkez grubu arasında Olympos'un diğer tanrı ve tanrıçaları ikişer, ikişer dizilmekte idiler: Brunn, Geschichte der griechischen Künstler. I. S. 123.

²⁹ Petersen, Röm. Mitteilungen. 7(1892), S. 49/50. res. 9; J. Charbonneaux, La Sculpture Grecque classique. s. 49, lev. 34 c. E. Simon, aynı yer. s. 42, res. 26. Madalyon hakkındaki diğer literature orada s. 106, 26.

³⁰ Revue Archeologique. 13 (1866). s. 252. S. Reinach, Rép. de peintures Grecques et Romaines. s. 59, 7.

³¹ Napolide bulunan Pompei'den gelme bir duvar resminde Aphrodite'nin doğuşu midyekabuğu içinde gösterilmiştir ve bacaklar üst üste atılmış vaziyettedir, aynı zamanda küçük bir Eros da midye kabuğunun arkasında vücudunun üst kısmı ile görünmektedir: Hermann, Denkmäler der Malerei des Altertums. lev. 189. S. Reinach, Rép. Peintures Grecques et Romaines. s. 60, 2.

tesadüfi olarak kabul edemeyeceğimiz kadar büyük bir benzerliğin bulunduğu, hemen dikkat nazarımızı çeker. Aphrodite her üçünde de aynı şekilde yukarıya doğru yükselmekte, yani doğmaktadır. Eros her üçünde de aynı yerde ve sikke ile Roma duvar resminde aynı tarzda sağa doğru yüzer vaziyettedir. Yalnız sikkedeki Aphrodite kollarının açılış şekli ile Roma tablosundaki Aphrodite'ye, arka üstü uzanmış ve saçların yalnız sol omuza dökülmesi bakımından da Langon freskindekine daha çok benzemektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki : a) Roma duvar resmi ile Langon freski arasındaki benzerlik büyüktür ve ikisi de müşeterek bir orijinalin uzak izlerini taşımaktadırlar. Bu orijinal muhtemelen Benndorf'un da kabul ettiği gibi, Apelles'in Anadiyomeme adlı meşhur tablosudur. b) Daha fazla Roma duvar resmine benzeyen bir tablo Ankara'da da mevcuttu ve Ankara sikkelerinin kalıbını hazırlayan san'atkâr muhakkak ki bu tablonun tamamını sikkenin çok küçük olan yuvarlağına sığdırma imkânını bulamadığı için, esas olan orta kısmını kopye etmiştir³² ve şu halde sikke resmi de, duvar resmi ve fresk gibi, deniz suları içerisinde doğmakta olan bir Aphrodite'yi göstermektedir. Ankara'da bir Aphrodite mâbedinin mevcut olacağını yukarıda kabul etmiş bulunduğumuza göre, bu tablo, her halde bu mâbet veya mâbet müstemilâtının içinde herhangi bir yere konmuş bulunuyordu. Eski çağdan kalma sikkelerin bütünü içerisinde yalnız bir kerre ve Ankara gibi bir kara şehirde rastladığımız bu Aphrodite tasvirini başka türlü izah etmemize şimdilik imkân yoktur.

Esasen yukarıda tetkik ettiğimiz Ankara sikkeleri üzerindeki Aphrodite tiplerinin hepsi, Aphrodite Anadiyomene tipine bağlı, yani bu ilâhenin doğuşu ile ilgilidirler. Acaba Ankara'da, tanrıçanın bu şehirde doğmuş olduğunu kabul eden mahallî bir kült geleneği mi mevcuttu? Artemis ile Athena'nın çok eski devirlere ait ağaçtan yapılmış kült heykellerinin her sene alayla³³ Ankara civarında bulunan bir göle³⁴ götürülüp yıkandıklarını biliyoruz³⁵. Belki Aphro-

³² Galaxidi madalyonunda Phidias'ın doğuş sahnesinin orta kısmının kopye edilmiş olduğu gibi. Krşl. s. 4 ve not. 29.

³³ Bu esnada kült heykelleri bir araba içinde götürülürlerdi: BMC Lydia. s. 14, 31. lev. II, 5. Akrasas'a ait bu sikke üzerinde (Sev. Alexander zamanı) Artemis Ephesia iki geyiğin çektiği bir araba içinde görünmektedir.

³⁴ Bu göl her halde Ankara'ya en yakın olan Emir veya Moğan göllerinden birisidir.

³⁵ M. P. Nilsson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Stuttgart 1957

dite'nin de yine bu gölde doğmuş olduğu kabul edilmekteydi³⁶. Fakat elimizde bu hususu daha fazla aydınlatacak hiç bir vesika bulunmadığından, şimdilik yalnız bu noktaya işaret etmekle yetiniyoruz.

s. 255/56. Erzen, İlkçağda Ankara. s. 86. E. Simon, aynı yer. s. 20. Atina Athena'sının kült heykelinin denizde yıkandığına dair: E. Simon, aynı yer. s. 50.

³⁶ Aphrodite'nin doğuşunu gösteren çeşitli eserler E. Simon'un "Die Geburt der Aphrodite. Berlin 1959" adlı eserinde bir araya toplanmıştır. Fakat bu kitapta bizim gözden geçirdiğimiz san'at eserlerinden yalnız Galaxidi madalyonuna temas edilmiştir; s. 42, res. 26.

1

2

3

I

2

3

DER APHRODITEKULT VON ANKARA IM ALTERTUM *

Prof. Dr. SABAHAT ATLAN

Einen Teil der alten Geschichte von Ankara bildet ihre Religionsgeschichte. In den Werken der alten Historiker gibt es keine Notizen, die uns über diese wichtige und interessante Gebiet Aufschlüsse erteilen könnten. Aus diesem Grunde müssen wir für das Studium der Religionsgeschichte von Ankara die Primärquellen, d. h., die diesbezüglichen Inschriften und Münzen in Betracht ziehen. Im Gegensatz zu den Inschriften, von denen es auffallend Wenige gibt und die ungenügend sind, sind die ankyranischen Münzen, welche die Gottheiten der Stadt in verschiedenen Formen und Eigentümlichkeiten darstellen, sehr zahlreich und mannigfaltig, sodass man an Hand dieses Materials das ganze Pantheon der Stadt feststellen und sogar herausbekommen kann, zu welcher Kulturschicht die Götter gehören. Dieses Thema ist bis jetzt als besonderes Forschungsgebiet nicht behandelt worden. Man kann aber darüber Bemerkungen allgemeiner Art im Buche von Prof. Afif Erzen, 'Ankara im Altertum', in dem die Geschichte der Stadt sehr gründlich behandelt wird¹, finden. Das Thema, das ich hier erörtern will, ist der Aphroditenkult von Ankara im Altertum. Dass aber diese Göttin, deren Name weder von alten Geschichtsschreibern noch in den Inschriften der Stadt erwähnt wird², in Ankara verehrt wurde, wird durch Aphroditedarstellungen auf Stadtmünzen belegt. Es sind im ganzen nur vier Münzen, welche die Grundlage unserer Untersuchung bilden. Alle stammen aus der römischen Kaiserzeit. Sie lassen sich in zwei Gruppen teilen: Auf

* Ich möchte hier Herrn T. Fuchs, aus der Germanistischen Abteilung der Universität Istanbul, meinen aufrichtigen Dank aussprechen dafür, dass er die Mühe gab, den deutschen Text durchzusehen.

¹ A. Erzen, *İlkçağda Ankara*, Ankara, 1946, s. 83-93.

² In dem oben genannten Buch von Prof. Erzen ist dieses Thema nicht berührt worden. Denn er hat im Kapitel über die Gottheiten hauptsächlich die Inschriften als Quelle benutzt und die Münzdarstellungen nur gelegentlich erwähnt. So wird denn die Aphrodite nicht berührt, weil sie in den Inschriften nicht vorkommt.

Münzen der ersten Gruppe ist Aphrodite als ein Typus dargestellt, der von dem Typus, der in der Archäologie als 'Aphrodite Anadyomene' bezeichnet wird, abgeleitet ist. Auf dem in Wien sich befindenden Unikum ist die Göttin schwimmend dargestellt.

Bei der ersten Gruppe ist die Göttin a- ganz nackt, b- halbbekleidet dargestellt. a- Auf der Rückseite einer Caracallamünze (211-217) ist Aphrodite (Tal. I, 1) ³ von vorne, auf dem linken Beine stehend dargestellt, mit dem etwas nach hinten und seitwärts gesetzten rechten Spielbein berührt sie den Boden. Der Kopf ist nach links gedreht, die Haare sind glatt nach hinten gekämmt und die Enden in einen Knoten zusammengebunden. Die linke Hand liegt vorne, die Rechte hält die vom Nacken frei über die Schulter fallende Haarsträhne. Auf dem Boden befindet sich links von der Göttin ein auf dem Kopf stehender Delphin, rechts eine Amphora.

In der Archäologie sind die als Medici ⁴ und Anadyomene ⁵ bezeichneten Aphroditetypen als die wichtigsten hervorzuheben. Bei der Medici liegt die linke Hand vorne, die Rechte auf der Brust ⁶; bei der Anadyomene sind beide Hände nach den Haaren zugestreckt; manchmal pressen sie das Wasser aus den Haaren aus; zuweilen heben sie die Haare bis zum Kopf hinauf ⁷. Aber etwas später (vielleicht in hellenistischer Zeit) haben die neuen Künstler bei ihren neugestalteten Aphroditestatuen einige charakteristische Merkmale diesen beiden Haupttypen zusammengebracht. So würde z. B. bei der Medici die auf der Brust liegende rechte Hand nach der Seite gestreckt; diese Hand hält manchmal irgendein Objekt, eine Sandale ⁸,

³ Imhoof-Blumer, *Monnaies Grecques*, Paris-Leipzig, 1883, s. 415, 169. Die Abbildung ist nach einem Gipsabguss aus der Gipsammlung von Prof. Cl. E. Bosch gemacht worden.

⁴ F. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*. (KIB), s. 380, 4, 5, M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*. Newyork, 1955, fig. 30, 31, 34, 35. Ch. Picard, *Manuel d'Archéologie Grecque. La Sculpture IV. (Periode Classique. IV siecle, 2 partie)*, Paris, 1963, s. 1043 ff. Anm. I. H. Bulle, *Der schöne Mensch im Altertum* Taf. 156. siehe auch Taf. 158.

⁵ H. Bulle, *Der schöne Mensch im Altertum*, Taf. 153 (München, Pringsheim Slg). F. Winter, KIB, s. 379, 5, 6.

⁶ Für die Varianten dieser Typus s. S. Reinach, *Repertoire de la Statuaire Grecque et Romaine*. II. s. 350-355.

⁷ S. Reinach, a. a. O. II. s. 339-344. M. Bieber, a. a. O. fig. 604.

⁸ Wie es bei der Aphrodite-Pan Gruppe aus Delos der Fall ist. vgl. Ch. Picard,

ein⁹ Band oder die vom Kopfe über die Schulter herabhängenden Haare, wodurch ein gemischter Typus zustandekam¹⁰. So ist denn das Münzbild, welches dieselben Merkmale wie der letzte Typus trägt, eine Kopie einer sich in dieser Stadt befindenden Statue, welche irgendeinen Garten geschmückt hat oder einem Tempel geweiht war. Die Arbeit des Münzbildes und die Basis unter den Füßen bestätigen diese Annahme¹¹.

b- Auf der zweiten Münze (Taf. I,2)¹² sieht man Aphrodite¹³ ganz frontal, der obere teil des Köpres ist nackt, die linke Hand liegt vorne, den den unteren Teil des Körpers umhüllenden Himation haltend, die Rechte ist wie bei der oben erwähnten nackten Göttin dargestellt. Das Gesicht ist auch frontal wiedergegeben und ein Teil der Haare ist auf linken Schulter zu sehen.

Diesen Aphroditetypus finden wir auf Münzen von Pamphylien¹⁴, Pisidien¹⁵ und Kilikien¹⁶ sehr oft dargestellt. Diese Aphrodite unterscheidet sich von dem Typus der ersten Münze nur durch die Umhüllung des unteren Körperteils mit einem Himation. So ist also wie bei den Statuen der Aphrodite Medici und der Anadyomene, auch aus der Aphrodite der Gruppe a, welche wir als eine Mischung der beiden kanonischen Typen angenommen haben¹⁷, eine halbbekleidete Aphrodite gebildet worden und auf diese weise die Göttin

Sculpture Antique. s. 263, fig. 103. M. Bieber, a. a. O. fig. 629, 630. S. Reinach, *Répertoire de la Statuaire IV*. s. 230, 2, 3.

⁹ BCH 24 (1900), s. 19, Nr. I (I-6). 30 (1906), s. 627, Nr. I. (B1 - 4).

¹⁰ S. Reinach, *Répertoire de la Statuaire II*, 352, 4.

¹¹ Ein ähnliches Bild ist auf einer Münze von Kaisareia-Germanike dargestellt: E. Babelon, *Recueil Général des monnaies Grecques d'Asie Mineure*. Paris, 1904, s. 284, 24. Taf. 44, 18.

¹² Imhoof-Blumer, *Zur griechischen und römischen Münzkunde*. s. 226, I. Taf. VIII, 13 (Berlin). Ein anderes Exemplar befindet sich in Paris. E. Babelon, *Inventaire Waddington*. Nr. 6618, Taf. XVIII, 24. Beide stammen aus der Zeit des Kaisers Commodus.

¹³ Mit einem Eros auf der linken Seite, ist sie auf einer anderen ankyranischen Münze dargestellt. Diese Münze befindet sich in Paris.

¹⁴ BMC Lycia ... s. 108, 100, Taf. XXII, 14 (Aspendos); s. 125, 30 Taf. XXIV, 13 (Perge); s. 152, 73, Taf. XXVIII, 8 (Side).

¹⁵ Sagalassos, Selge.

¹⁶ Syedra. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*. II (Wien, 1902) s. 491, 8. Taf. XIX, 5.

¹⁷ vgl. M. Bulard, BCH, 30 (1906), s. 610-631. Pl. XIII - XVI.

der Gruppe b zustande gekommen. Diese Aphrodite ist bestimmt wegen ihrer ganz streng frontalen und steifen Haltung und hieratischen Darstellung die Wiedergabe einer Kultstatue¹⁸. Diese muss also in einem Tempel gestanden haben¹⁹. Die Betrachtung dieser beiden Münzen erlaubt uns also festzustellen, dass in Ankara auch Aphrodite einen Kult und einen Tempel gehabt hat.

II. Die die zweite Gruppe bildende Münze (Taf. I,3) ist in der Zeit des Kaisers Sept. Severus (193-211) geprägt worden und befindet sich heute im Wiener Münzkabinett²⁰. Auf dieser Münze ist Aphrodite auf dem Rücken schwimmend dargestellt, wobei das rechte Bein über das linke geschlungen ist und die Arme nach der Seite gestreckt sind. Der Kopf ist nach links gedreht. Rechts unter dem linken Arm der Göttin schwimmt ihr Sohn Eros auch nach rechts und streckt seine Arme nach der Seite. Über dem Kopfe der Aphrodite ist rechts ein Kranz, unterhalb des Eros ist rechts ein Anker zu sehen²¹.

Diese Aphrodite hat eine grosse Ähnlichkeit mit der auf einem römischen Wandgemälde dargestellten Aphrodite (Taf. II,1), die von O. Benndorf in seinem Aufsatz über die Aphrodite Anadyomene behandelt worden ist²². Auf diesem Gemälde ähnelt zwar, nach Benndorf, die Aphrodite wegen ihres²³ Liegens und des Ausstreckens der Arme mehr einer Schwimmenden²⁴; er findet aber, dass das Heraustreten des Körpers aus dem Wasser viel zu betont und so für ein

¹⁸ W. Müller, RE, Suppl. Bd. V, 502 (Kultbild).

¹⁹ Die Nacktheit des Oberkörpers spielt bei dieser Annahme keine Rolle. Denn die knidische Aphrodite des Praxiteles war, trotzdem sie nackt war, eine Tempelstatue; die Tempelstatue von Korinth war auch halbbeleidet wie die Venus von Capua: BMC Korinth. Nr. 592, Taf. XIX, 12; Nr. 596, Taf. XXIII, 15 (Die Münzen); Winter, KIB, s. 312, 1 (Venus von Capua).

²⁰ H. Riggauer, Zeitschrift für Numismatik, 8 (1881), s. 82, Taf. I, 9. Mionnet IV, 380, 32. Head, Historia Numorum, London, 1911, s. 747. BMC, Galatia... s. XXI. Imhoof-Blumer, Monnaies Grecques, s. 414, 168.

²¹ Der Anker ist das Symbol der Stadt und darum auf vielen Münzen dargestellt: BMC, Galatia .... s. 9, 7, Taf. II, 4 ; s. 9, 8, Taf. II, 3; s. 14, 32, Taf. III, 5.

²² O. Benndorf, Athenische Mitteilungen. I (1876), s. 50 - 66, taf. II.

²³ vgl. Riggauer, a. a. O. s. 82.

²⁴ Auf den Fresken von Herkulaneum und Pompeii schwimmen auch die Nereiden auf dieser Weise: S. Reinach, Répertoire de Peintures Grecques et Romaines. s. 43, 8, 9.

Schwimmmotiv ungeeignet ist. Weil viele Menschen herumstehen und jubelnd ihre Arme zum Gruss nach oben strecken²⁵, muss diese Figur eine neugeborene Aphrodite darstellen, und das Wandgemälde die Spuren des berühmten Anadyomenegemälde des Apelles tragen. Denn auf dem Anadyomenegemälde von Apelles, das im Asklepieion zu Kos stand und später von Augustus nach Rom überführt und im Caesartempel untergebracht wurde²⁶, war Aphrodite nicht Halbbekleidet, auf dem Strand, mit einem Spiegel haltenden Eros zu Seite, mit ihrer Toilette beschäftigt dargestellt²⁷, sondern ihr Oberkörper tauchte aus dem Meerwasser empor und sie presste mit beiden Händen das Wasser aus ihren Haaren heraus²⁸. Auf dem römischen Wandgemälde ist also das Herauskommen des Körpers aus dem Wasser vorhanden, das Pressen der Haare aber ist weggelassen und die Arme sind nach den Seiten gestreckt. Dieselbe Armhaltung sehen wir auf einem anderen Kunstwerk, welches auch die Geburtsszene der Aphrodite wiedergibt: Auf einem aus Galaxidi (Lokris) stammenden Silbermedaillon (Taf. II,2)²⁹, welches als eine Kopie der auf der Basis des Zeustrones von Olympia dargestellten Geburtsszene des Phidias angenommen wird³⁰, streckt Aphrodite beim Herauskommen aus dem Wasser ihre Arme in ähnlicher Weise nach beiden Seiten.

²⁵ Die Geschichte des Gemälde: H. Blümner, *Archäologische Zeitung*. 42/1884 (1885), s. 135. E. Simon, *Die Geburt der Aphrodite*. Berlin, 1959, s. 98.

²⁶ vgl. O. Bennendorf, a. a. O. s. 52.

²⁷ E. Simon, a. a. O. s. 17. Tizian hat auf seinem Gemälde über die Geburt der Aphrodite, die Göttin stehend, bis zu ihren Knien im Wasser, mit den Händen das Wasser aus dem über die linke Schulter herabfallenden Haare auspressend dargestellt. Das Gemälde ist darum interessant, weil sie Teile der Geburtsszene zeigt, die sich von antiken Typus entfernen: O. Fischel, *Tizian*. s. 34. Für die antiken Elementen in dem Gemälde von Boticelli mit demselben Thema siehe: E. Simon, a. a. O. s. 42. M. Ş. İpşiroğlu, *Avrupa sanat ve problemleri*, I, İstanbul, 1946, res. 61.

²⁸ Hier stand Aphrodite links mit Eros, rechts mit der sie bekränzenden Peitho in der Mitte; zwischen ihr und den die Ecken einnehmenden Selene und Helios standen die anderen olympischen Götter paarweise: Brunn, *Geschichte der griechischen Künstler*, I, s. 123.

²⁹ Petersen, *Röm. Mitteilungen*. 7 (1892), s. 49/50, fig. 9. J. Charbonneaux, *La Sculpture Grecque Classique*. s. 49. Taf. 34 c. E. Simon, a. a. O. s. 42, fig. 26. Für andere Bibliographie des Medaillons, dort s. 106, 26.

³⁰ *Revue Archéologique* 13 (1866), s. 252. S. Reinach, *Rép. de Peintures Grecques et Romaines*. s. 59, 7.

Also die Armhaltung auf dem römischen Gemälde passt ganz gut zu der Geburtsszene. Andererseits, sei ein Freskostück erwähnt, welches in Frankreich in der Stadt Langon (Bretagne) in einer Kirchenapside aus der römischen Kaiserzeit, gefunden worden ist (Taf. II,3) ³¹. Der linke Teil des Freskos ist bei der Säuberung der Apsis beschädigt worden. Aber wie aus den übrigen Fragmenten hervorgeht, war auch hier Aphrodite Anadyomene dargestellt; die Göttin lag wie auf dem römischen Wandgemälde im Wasser auf dem Rücken, wie es die ringsherum schwimmenden Fische zeigen. Der Eros rechts ist hier auf einem grossen Delphin reitend dargestellt. Anders als auf dem römischen Wandgemälde hält die linke Hand der Göttin auf dem Fresko die auf die Schulter herabfallenden Haare und kommt so dem Gemälde des Apelles noch näher ³².

Wenn man die Aphrodite der ankyranischen Münze mit diesen beiden Werken vergleicht, so sieht man sofort, dass zwischen ihnen eine grosse Ähnlichkeit besteht, die wir nicht als Zufall ansehen können. Bei allen drei Werken hebt sich die Aphrodite nach oben, also sie wird geboren. Der Eros befindet sich auf allen an derselben Stelle und er schwimmt sowohl auf der Münze als auf dem römischen Wandgemälde in ähnlicher Weise nach rechts. Die Aphrodite der Münze mit ihren nach den Seiten ausgestreckten Armen, hat mehr Ähnlichkeit mit der Aphrodite des römischen Gemäldes; mit ihrem nach links gedrehten Kopf und den nur über die linke Schulter herabfallenden Haaren ähnelt sie mehr dem Fresko von Langon.

Am Schluss unserer Untersuchung können wir also sagen: a- Die grosse Ähnlichkeit zwischen dem römischen Wandgemälde und dem Fresko von Langon deutet daraufhin, dass beide auf ein gemeinsames Original zurückgehen. Dieses Original ist, wie auch von O. Bendorff angenommen wird, das berühmte Anadyomenegemälde des Apelles. b- Es gab auch in Ankara ein Gemälde, das mehr dem römischen

³¹ Auf einem Wandgemälde aus Pompeii, welche sich heute in Neapel befindet, ist die Geburt der Aphrodite auf einer Muschelschale wiedergegeben; die Göttin liegt nackt hingestreckt und die Beine übereinander geworfen. Ein kleiner Eros ist hinter der Muschel, nur im Oberkörper sichtbar: Hermann, Denkmäler d. Malerei des Altertums. Taf. 189. S. Reinach, Rép. de Peintures Grecques et Romaines. s. 60, 2.

³² Wie beim Medallion aus Galaxidi, auf welchem nur der mittlere Teil der Geburtsszene des Phidias kopiert wurde. vgl. s. 4 und Anm. 29.

Wandgemälde ähnelte. Der Stempelschneider der Münze hat nur den mittleren Teil dieses Gemäldes übernommen, da er natürlich nicht die ganze Darstellung in das kleine Rund der Münze eintragen konnte. So stellt denn auch die Münze von Ankara die Geburt der Aphrodite dar. Da wir oben das Vorhandensein eines Aphrodite-Tempels in Ankara angenommen haben, so war dieses Gemälde also entweder in diesem Tempel oder in einem zu diesem Tempel gehörenden Gebäude aufgestellt. Diese Münzdarstellung der Aphrodite, welche wir unter den auf uns gekommenen antiken Münzen nur einmal und in einer Binnenstadt wie Ankara finden, lässt sich vorläufig nicht anders erklären.

Wenn wir die ankyranischen Münzen mit Aphroditedarstellungen durchsehen, so können wir feststellen, dass sie alle mit der Aphrodite Anadyomene in Verbindung stehen, also die Geburt der Aphrodite darstellen. Gab es in Ankara eine einheimische Kultüberlieferung, die annahm, dass die Göttin hier geboren wurde? Wir wissen, dass die sehr altertümlichen hölzernen Kultstatuen der Athena und der Artemis jährlich mit einem grossen Zeremoniell³³ zu einem See³⁴ in der Nähe von Ankara getragen und dort gewaschen wurden³⁵. Willeicht nahm man in Ankara an, dass auch Aphrodite in diesem See geboren war³⁶. Da wir aber darüber keine Quellen besitzen, muss dieser punkt eine blossе Hypothese bleiben.

³³ Dabei wurden die Kultstatuen auf einem Wagen gefahren: BMC Lydia . . . s. 14,31, Taf. II 5. Auf dieser Münze, welche zu Akrasas gehört, ist Artemis Ephesia auf einem von zwei Hirschen getzogenen Wagen dargestellt.

³⁴ Dieser See ist möglicherweise einer von den Ankara am nächsten gelegenen Emir oder Mogan See gewesen.

³⁵ M. P. Nilsson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Stuttgart 1957 s. 255/56. Erzen, a. a. O. s. 86. E. Simon, a. a. O. s. 20. Über das Baden der Kultstatue der attischen Athena: E. Simon, a. a. O. s. 50.

³⁶ Verschiedene Kunstwerke, die die Geburt der Aphrodite zeigen, sind in dem Buche von E. Simon, Die Geburt der Aphrodite, Berlin, 1959 zusammengestellt. Von den von uns betrachteten Werken ist in diesem Buch nur das Galaxidi Medaillon erwähnt s. 42, fig. 26.

A TOMB OF THE TURKIC PERIOD IN NORTHERN MONGOLIA

A REPORT ON ONE OF THE DISCOVERIES OF THE
MONGOL-HUNGARIAN ARCHAEOLOGICAL
EXPEDITION OF 1963

ISTVAN ERDÉLYI

Hungarian Academy of Science

In 1963 Hungarian archaeologists in collaboration with scholars from the Institute of Historical Studies of the Mongolian Academy of Sciences had their fourth season of excavations in Northern Mongolia. Work was carried out in the valley of the Huní river in the Hangai mountains, to be more precise, in the district of Erdenemandal Sumun, in the county of Archangai Aimak, the centre of which is the town of Cecerleg. The river belongs to the system of the Selenga river. On a site about 90 km (by air) north of Cecerleg, on the terrace of the left bank of the river, we succeeded in excavating the kurghan of a warrior of the East Turkic Empire.

After leaving the cooperative centre of Ih Tamir we followed the valley of the Tamir for a while, then reached the valley of the Huní to the north. On the directions of C. Dorjsuren we found the site of excavations made in 1956 on the bank of the Bartın Súdú, a right-hand tributary of the Huní river.

The finds made nearby by C. Dorjsuren in 1956¹ were published only in Mongolia. As they belong to the same period I should like to say a few words about them. In one of the three small stone kurghans on the Bartın Súdú, he found a wooden box and a miniature belt with gold mountings. The other kurghans were empty. A low semicircular stone dike "defended" the kurghans from the river. Dorjsuren dated the mountings in the 5th-6th centuries and attributed them to the Jwan-jwans or the Turks. Parallels for these mountings occur amongst the finds from the early Avar period in the Carpathian

¹ Negen bulshni tuhai. Sinjleh Uhaan 46. 4. (1956) pp. 39-41.

Basin, for instance in the region of Kiskörös-Vágóhid², in Baja³ and in a very rich tomb at Zsitvatorok⁴.

The period between the 6th and the 8th centuries is a very eventful one in the history of Mongolia and the surrounding regions. For this reason and due to the scarcity of finds it is very difficult to relate these tombs and mounds to ethnic groups. The territory of the present Mongolian People's Republic was ruled by the Jwan-jwans (or Jwans) from the end of the 4th century to the middle of the 6th⁵, when they were defeated by the Turks coming from the Altai⁶ (between 552 and 554).⁷ They were in possession of the land until the victory of the Uyghurs in A.D. 745. The latter were defeated by the Kirgiz tribes from the Yenisei in A.D. 840.

During the Turkic rule of almost 200 years several crises occurred, and in 581 the Empire split into two parts (the Western Khaganate existed only until A.D. 660). Since the finds from our excavation are all from the territory of the Eastern Turkic Empire we are here concerned only with this part. The Eastern Khaganate reached the peak of its power in about A.D. 619. We have to note that its main ethnic groups were Uygur and Tölösz tribes.⁸

Our survey in the region was very successful since we found on the left bank of the Huní river, about 2.5 km from the kurghans excavated by Dorjsuren, near a rocky peak to the south-west called Dicht, a stone kurghan of the same period (Hana 1.). Its centre was slightly sunk. The kurghan is rather far away from the two gigan-

² *Horváth, T.*, The Cemeteries of the Avars at Úllö and Kiskörös. *Archaeologia Hungarica* Vol. XIX (1935).

³ *Hampel, J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Vol. II. (Braunschweig 1905) p. 841, in the *Archaeologiai Ertesítő*, Vol. 23 (1903) erroneously under Szeghegy.

⁴ *Budinski-Križka, V.*, Pohrebisko z neskorei doby avarski Žitavskei Toni na Slovensku. *Slovenska Archaeologia*. Vol. IV. 1. (1956) Tabl. XXVII. From the tomb with horse No 26.

⁵ *Barthold, V.*, *Oчерк истории Семиречия* Ed. 2. (Frunze 1943) p. 15.

⁶ *Gumiliov, L.*, considers the Turks consisting of many ethnic groups coming from Hesi to the Altai in 439 A. D.: *Drevnie turki VI-VII. vv. (autoferatum)* Leningrad 1962, p. 4.

⁷ *Istoria Mongolskoi Narodnoi Respubliki*. Part 2. Paragraph I. p. 66. (Moskva 1954).

⁸ *Gumiliov, L.*, op. cit. p. 22.

tic prehistoric "Kereksurs" ("Kirgiz nest" in Mongolian, actually a stone mound) to the south-south-west and is in no way related to them (Fig. 1).

4 km south of the kurgans were three small stones lying side by side. The stone mound measured 8.80 by 9.50 m in width and was about 1 m high. First we removed the stones from the centre of the kurgan in an area of 3×2 m. Down to 150 cm depth there were no remains except three horse's teeth and the fragment of an animal bone. On the north side of the excavated section traces of the digging of grave robbers could easily be recognized. At a depth of 160 cm we found fragments of a quiver made of birch bark with parts of wood bracing. In the north-west part of the excavated area, near its east wall, at a depth of 60 cm a human heel bone was found. Further down there were stones. At 165 cm a hobble-pin with a tamga (personal identification mark) carved in bone (fig. 3a) and an iron arrow-head equipped with a hollow spherical bone attachment to make a whistling noise when shot came to light. The stones continued further down. At a depth of 175 cm a small fragment of an iron arrow and a human metatarsal bone were found. Next to it at the south wall of the trench there was a horse's bone and a human vertebra and near the former a wooden fragment. Near the vertebra we found a heart-shaped bronze mounting with three rivets—one of them broken—the reverse undecorated and with a sharp centre. Nearby were the tibia of a horse and metatarsal bones. At this depth ice crystals began to appear in the frozen ground. The next finds were the hip bone of a horse, a complete horse's rib and parts of a second one (at the north wall of the trench, widened here to 2.50 m), further a piece of a long thin wooden staff. In the centre there were broken pieces of birch bark: a strip 5 cm wide, 12.5 cm long, curved-in at both ends and with a nail hole at one end; and a piece 12 cm wide in very bad condition. These fragments could have been part of the quiver. We found here also human toe bones, and vertebrae, tail bones and two more ribs of a horse. At a depth of 190 cm the mouth of a drinking vessel carved in bone was found. The vessel itself was made of animal skin (fig. 3 b). At 195 cm two more arrow heads came to light, one with a whistling device, the other three-edged with a long shaft and narrow feathering. They were both in poor condition. It can easily be seen that the holes of the

bone-balls are between the edges. At a depth of 210 cm there were more horse bones. It is obvious that the burial was made complete with the horse which, to judge by the position of the skull, the hip and the rump bones, had its head to the west. At or near the region of the flanks were two heart-shaped bronze buttons. The grave robbers had smashed the skeleton of the horse from the neck to the hip bone. A fragment of one of the bit rings was next to the horse's mouth. Further down in the south corner of the trench lamb bones were found and a large rectangular iron girth buckle next to them. In about the centre of the trench to the right of the horse was a fragment from the centre of a bow of bone with tracings at the end and at one of its edges. It was not in its original position. Between the skeletons of the warrior and the horse there were shreds of skin and pieces of a knife. Alongside the body was a piece of wood, part of the bow. Near it were silk rags, a very thin bronze belt-end, a fragment of a very thin belt-end, a heart-shaped mounting, a small belt-end of white bronze with a rather high tin content, like the other belt-ends with a rivet on its reverse and a sharp thin ridge in its centre, another heart-shaped mounting with leather, and a bone hobble-pin with a tamga similar to those found higher up.

On reaching the floor of the tomb it appeared that the skeletons of the warrior and the horse were placed into two separate pits. Moreover, when counting the horse bones, we found that they belonged to two horses, but only one skull has remained. The warrior was buried in a niche grave dug from the pit for the horses. The ground above the niche was undisturbed. The human skeleton was placed 10-15 cm deeper than those of the horses. It was in good condition. Along the right side of the skeleton was a 38 cm long and 8 cm wide tile-like wooden plank with a sharp edge. In the region of the loins were fragments of bronze mountings (hole-rings). The left hand was on the hip bone and the right near the thigh bone. His head was facing west. The skeleton was 160 cm long. The grave niche was 245 cm deep. Around the pelvis of the dead man a piece of Chinese silk damask, a small piece of a rough woven material and pieces of felt were found. His belt was decorated with rectangular and semicircular bronze mountings (fig. 2). Under the skull was a plain flat stone slab. At the outer side of the right shin was a bronze ring and a piece of leather with a tiny heart-shaped mounting (fig. 5). His leather pouch was

decorated with a gold loop mounting. In the pouch we found the fragment of a comb of bone (Fig. 4) with hair, two flint stones and a crumbled piece of iron for striking. On the rim of the pouch was a chain like thread-crochet work. The orientation of the body was to the east, the skull showing a deviation of 20 degrees to the south. Under the right rib cage were lamb bones.

The interpretation of our Mongolian finds of 1963 is not easy. The dating is within wide limits. As there is hardly any published material from the Mongolian region that could provide parallels, we can only refer to finds from the Altai and Yenisei regions. With regard to the burial custom, we have to note first that the orientation of the grave differs from that of graves of the same period excavated at Hutag Úl in Mongolia where the skeletons lay with their skulls to the north⁹. The semicircular undecorated belt mountings and the bone hobble-pins were identical. We were the first archaeologists to find a niche grave in Mongolian territory. Further parallels of the rectangular belt mountings can be seen among the finds from a stone kurghan without stone fence in Tuva¹⁰, where there were also remains of a horse, but only of one.

G. Borovka discovered in 1925 in the Tola valley in Mongolia the only other tomb of a warrior of the 6th-8th centuries buried with two horses¹¹. The human skeleton lay with the skull to the east. Burying with horses was a typical Altai custom. Belts decorated with identical or similar mountings appear also on stone sculptures of the Turkic period. The most beautiful of these is from Tuva¹², from the bank of the Ham-Dit river in the neighbourhood of the village

⁹ In 1959 7 kilometers north from Hoccho-Tsaidam under the direction of Ser-Odiav, Navaan D. and E. A. Novgorodova discovered five tombs of the Turkic Period. The materials are unpublished and are deposited in the Archaeological Laboratory of the Institute of Historical Sciences of the Mongol Academy of Sciences together with the diary.

¹⁰ *Grach, A. D.*, Arheologicheskie raskopi v Mongun Taige i issledovanija v Centralnoi Tuve. Trudy Tuvinskoi Komplexnoi Arheologicheskoi- etnographicheskoi Expedicii. Vol. I. 1961. p. 17.

¹¹ *Boroka, G.*, Arheologicheskoie obsledovanie srednevo techenia reki Toly. Severneia. Mongolia. Vol. II. Leningrad 1927. pp. 73-74.

¹² *Kyzlasov, L. r.*, Tuva v period turkskovo Kaganata (VI - VIII vv.) Vestnik Moskovskovo Gosudarstvennovo Universiteta. Ser. IX. 1960. Vol. I. p. 58-59 or 2 a-b.

Handagayti. The figure wears a belt decorated with rectangular and semicircular mountings in a mixture similar to that on the belt we found. Men wearing belts with similar mountings appear also on Altai and Mongolian sculptures¹³. In Tuva these mountings were found together with other objects, e.g. at Mongun taiga they occurred with hobble-pins similar to the Hanai ones¹⁴.

In the Yenisei regions similar rectangular mountings came to light in a 6th-8th-c. *tsaat* in Kopion, which Mr. Kiseliiov linked with the ancestors of the Khirgiz¹⁵.

We can trace these mountings to Eastern Europe: in one of the 7th-c. tombs in the cemetery of Brod in the Kama region a belt buckle of the Hanai type was found¹⁶, and we know the semicircular mountings from the cemetery of Nievolino¹⁷.

Numerous mountings of similar types are known from the Altai, e. g. hobble-pins from the 6th-8th-c. cemetery of Kurai (groups II and III), where there are also burials with two horses (kurghans II/4 and III/2). Here the orientation of the dead was to the east. In this cemetery was also a stone sculpture showing a figure wearing a belt with similar semicircular mountings¹⁸. These graves were also covered by simple stone kurghans without fences or dikes. In group IV of this cemetery parallels of the small heart-shaped bronze mountings were found¹⁹, and similar pieces came to light recently in the valley of the Tshui river²⁰.

The birch-bark quiver of which we only found small fragments, was also known in the Altai during this period²¹. The "Whistling arrows" were also used in this region and they are equally known

¹³ *Ievtiuhova, L. A.*, Kamennye izvaiania Iushnoi Sibiri i Mongolii. Materialy i Issledovania po Arheologii SSSR. Vol. 24. 1952. pp. 74. 3, 97., 45-46., 100. 49.

¹⁴ *Grach, A. D.*, Op. cit. pp. 126-a127. Kurgan No MT 58 x.

¹⁵ *Drevniaia istoria Iushnoi Sibiri.* Moskva - Leningrad 1952. p. 617. Taf. LIX. 13.

¹⁶ *Gening, V. F.*, Brodovskii mogilnik. Kratkie Soobshchenia Instituta Istorii Materialnoi Kultury. Vol. 52. 1953. 34/7 respectively.

¹⁷ Unpublished. Tomb 17. Manuscript by: I. Erdélyi - E. Ojtozi, Der Friedhof von Niewolino. The excavation of A. W. Schmidt in 1926-27.

¹⁸ *Kiseliiov S. V.*, Op. cit. Taf. XLVIII. 2. XLVIII. 5. and pp. 530, 533.

¹⁹ In the same Taf. L. 3.

²⁰ *Sher, Ia. A.*, Pogrebenie s koniom v Tshuiskoi Doline. Sovietskaiia Arheologia 1961. Vol. I. p. 280-282.

²¹ *Kiseliiov, S. V.*, Op. cit. Taf. L. Group IV of the Kurai cemetery.

from representations of this time in the Turfan Basin²². We find parallels for them also in Tuva²³, at the Yenisei and in the cemetery of Kapsal²⁴.

The piece of silk found near the waist of the skeleton is at present under a technical textile examination. Finds like this are very rare. Mr. G. Borovka is the only scholar so far who has found silk of this period in Mongolia: in 1925 in the Tola valley. Silk was also found in cemetery II at Katandai²⁵. It was probably not difficult to buy silk in the trade posts at the Chinese border, which were especially established for trade with the Turks (known from A. D. 588, 624, and 730²⁶).

The edge of the pouch with golden loop mounting is purely archaic in character and has folkloristic parallels in southern Kirghizia²⁷.

All these parallels help to define the place to be assigned to our finds among Turkic or early Kirghiz cemeteries. The time of these burials cannot be fixed precisely, since none of the finds help towards a closer dating; at the moment we can only suggest the 7th or the first half of the 8th c.²⁸

Our expedition was the second international excavation after the Second World War to discover Turkic relics in Mongolia. It was undertaken within the framework of Mongol-Hungarian Cooperation. Our 1963 expedition was the fourth Mongol-Hungarian expedition. It was followed by a fifth one in 1964. The continuation of our research may bring many further important results for the study of the history of the Turkic nomadic peoples²⁹.

²² *Le Coq A.*, Chotscho. Berlin. 31. Taf. I. Bāzāklik.

²³ *Grach, A. D.*, Op. cit. p. 132. 75. Kurghan No MTIV.

²⁴ *Kiseliou, S. V.*, Op. cit. Taf. LIX. 21.

²⁵ *Zakharov, A.*, Materialy po arheologii Sibiri. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskovo Muzeia. Vol. I. Moskva, 1926. (Material discovered in 1865).

²⁶ *Bichurin, Ia.*, Svedenia o narodah obitavshih v Srednei Azii. Vol. I. Moskva-Leningrad 1949 pp. 239, 240, 251, 276.

²⁷ *Antipina, K. I.*, Osobennosti materialnoi kul'tury i prikladnovo iskusstva iushnyh kirgizov. Frunze 1962. p. 109.

²⁸ The first was discovered by the Czechoslovak Expedition in 1958 under the directorship of L. Jise. (The memorial of Kül-Tegin). Arheologicke Rozhledy 1959.

²⁹ The archaeological excavations in Mongolia - in which two experts took part up to now on the Mongolian side (D. Navaan and C. Dorjsuren) - being parallel to the more and more stepped up Hungarian archaeological researches, make the joint local examinations of the beginning and ending points of the Migration Period possible.

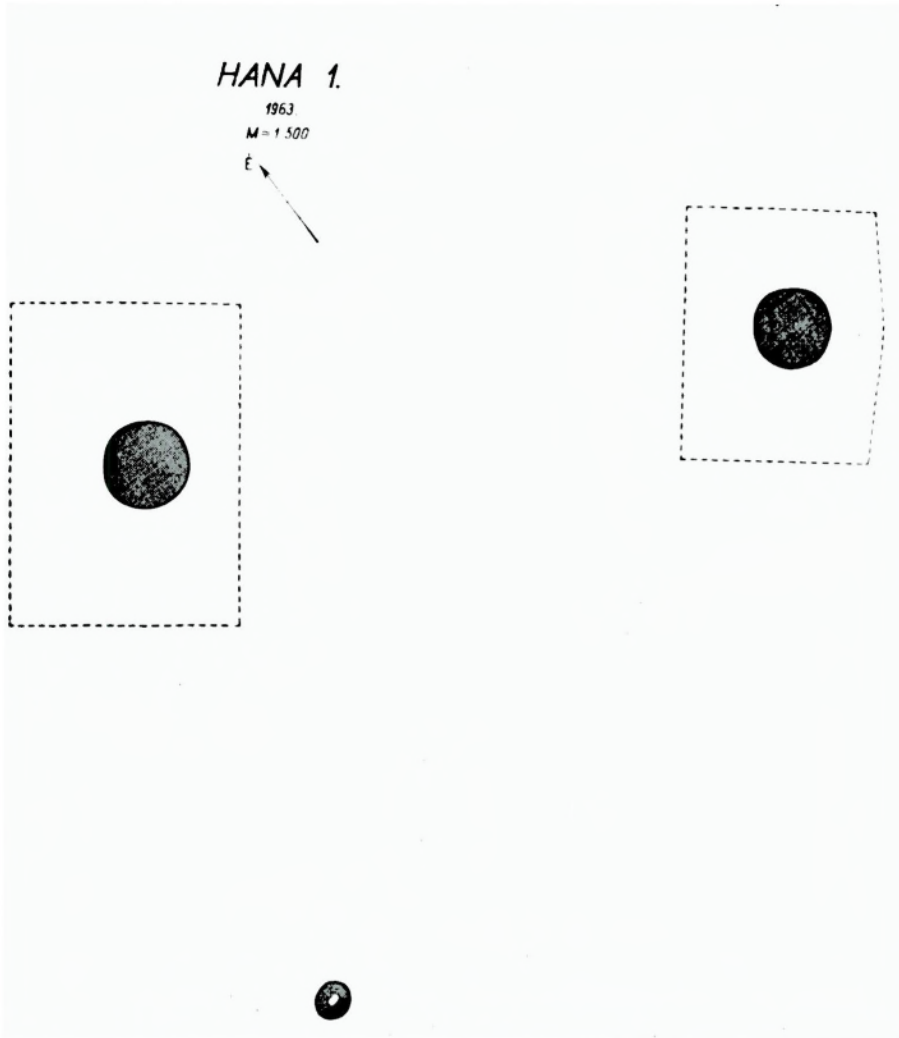

Fig. 1 — Site of Kurgan Hana 1. with Kereksurs.

I. Erdelyi

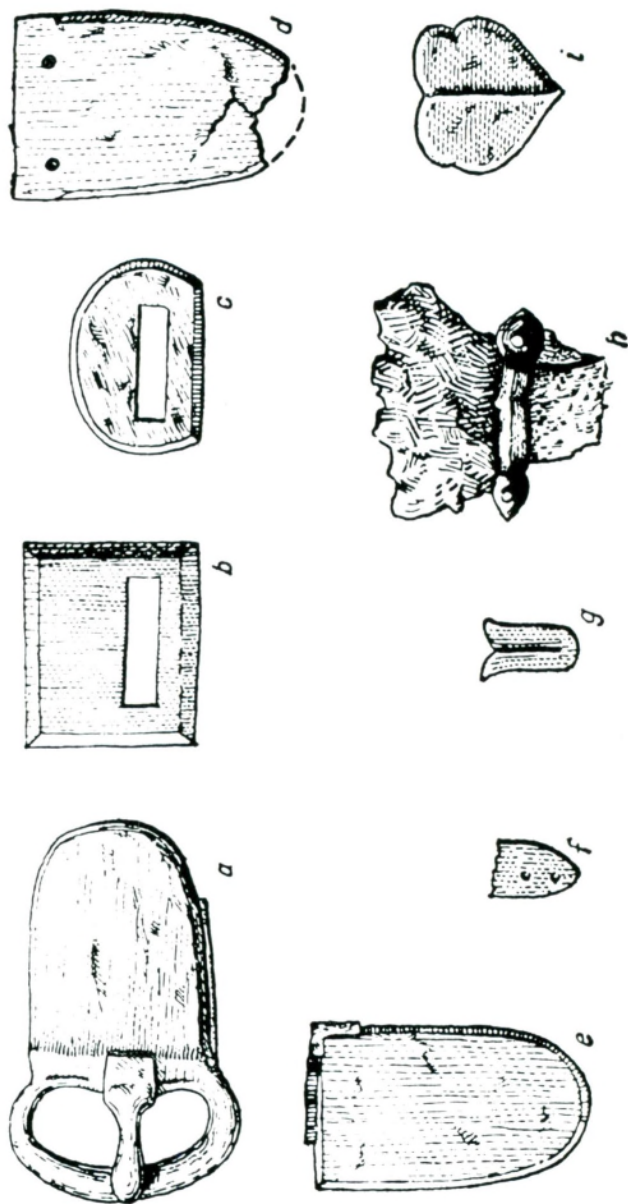

Fig. 2

a

b

Fig. 3

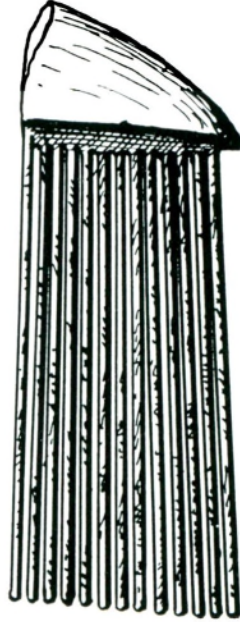

Fig. 4

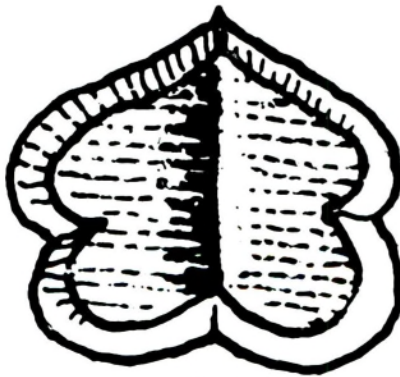

Fig. 5

BUGYETÜ'T-TALEB Fİ TÂRİH-İ HALEB'E GÖRE
SULTAN ALP-ARSLAN

ALİ SEVİM

Arap Ukayl-oğulları kabilesinin *Cerrâde-oğulları* koluna bağlı ünlü bir ailenin çocuğu olarak *Kudüs*'te dünyaya gelen (Aralık 1192) Kemalüddin ibnü'l-Adim, XIII. yüzyılın değerli müverrihleri arasında bulunmaktadır. Onun, kendisinden önce yaşamış olan Hatib Bağdadî (1002-1071) ve İbn Asâkir (1105-1176)'in eserlerine benzeterek ansiklopedik tarzda kaleme aldığı *Bugyetü't-taleb fi tarih-i Haleb* adlı mufassal eseri¹, *Selçuklu devri Türk* tarihinin özellikle *Kuzey-Suriye* ile ilgili kısımlarının aydınlatılması hususunda güvenilir kaynaklarımız arasına girmektedir. Müderrislik, elçilik ve vezirlik gibi önemli görevlerde bulunmuş olan İbnü'l-Adim², eserleri bize kadar erişemiyen birçok müelliflerden faydalanmış ve dolayısıyla *Bugye*'sini *Selçuklu* tarihi yönünden de zenginleştirmiştir. Gerçekten onun, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Suriye* ve *Filistin*'e başlayan *Türk* girişi, buralardaki yerleşme ve faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler, o devir kaynaklarını teşkil eden Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâli's-Sâbî ve İbnü'l-Kalânisi'nin rivayetlerini ya tamamlamakta veya onlarla benzerlikler göstermektedir. Bugün elimizde bulunmayan ve adlarını aşağıda sıraladığımız birçok müelliflerin eserlerinden istifade etmiş olması keyfiyeti, İbnü'l-Adim'in gerçek değerini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak:

I — Onun, *Selçukluların* menşe'inden bahseden ve kaybolmuş bulunan *Melik-nâme* adlı eserden yaptığı nakiller, diğer bazı müverrihlerin aynı eserden yaptığı nakilleri kontrol ve onlarla mukayese im-

¹ Daha sonra bu eser, yine kendisi tarafından *Żübdetü't-Haleb min tarihi'l-Haleb* adıyla kısaltılarak yeniden yazılmıştır. Bu kısaltılmış eserin H. 41-569 tarihleri arasındaki kısımları Sami Dehhan tarafından yukarıdaki ad altında (*Dımaşk* 1954), iki cilt halinde yayınlamıştır.

² İbnü'l-Adim'in hayatı ve eseri hakkında genel bilgi için bk. Brockelmann, *İslâm Ansiklopedisi* "Kemaleddin" maddesi.

kâni sağlamakta ve dolayısıyla *Melik-nâme* hakkında da bir fikir sahibi olmamıza yardım etmektedir.

II — Gerek Garsu'n-ni'me'den gerekse *Zübdetü't-tevârih*'ten naklettiği bilgiler, birincisinden geniş nakiller yapan Sıbt'ın eseri ile, ikincisi, esas kaynağını teşkil eden *Ahbârü'd-devle*'de bulunan aynı konudaki bilgilerle karşılaştırıldığı zaman nakillerin, müellifimiz tarafından tam bir sadakatle ve mufassal bir şekilde yapıldığı sonucuna varılır. Bu keyfiyet İbnü'l-Adim'in, mukayese imkânlarına sahip olamadığımız, eserleri kaynak mahiyetinde olan birtakım müelliflerden yaptığı nakillere de emniyetle güvенеbileceğimiz kanaatını ortaya koyar ki, bu yön de ayrıca *Bugye*'nin değerini artırmış olur.

Avrupa ve *Asya* memleketleri kitaplıklarında muhtelif nüshalarının³ varlığına rağmen hâlâ eksik bir halde bulunan *Bugye*'de, birçok *Selçuklu* Sultan ve emirlerinin hayat ve faaliyetleri hakkında bazan diğer kaynaklarda da rastlanmayan değerli bilgiler verilmiştir. Bu itibarla bu çalışmamızda⁴ adigeçen eserin, *Malazgirt* zaferiyle, içinde yaşamakta olduğumuz yurdun fethedilip Türkleşmesini sağlayan Büyük Sultan Alp-Arslan'a ait kısmını, Türkçe tercümesiyle birlikte yayınlıyoruz⁵.

İbnü'l-Adim bu kısmı yazarken istifade ettiği müellifler veya eserler şunlardır :

- 1 — Ebû'l-Fevâris Hamdân b. Abdurrahîm.
- 2 — el-Hâfız ebî'l-Hattâb Ömer b. Muhammed b. el-Uleymî.
- 3 — Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. en-Nessâbe.
- 4 — Ebû'l-Hasan Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zureyk.
- 5 — Ebû'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz.
- 6 — Ebû Galib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. الحصين.

³ Bu hususta bk. *GAL*, I, 332.

⁴ Bundan sonraki çalışmalarımızı, sözkonusu eserin, diğer Türk Sultan ve emirleriyle ilgili kısımları teşkil edecektir.

⁵ *Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp.*, Nr. 2925'de bulunan bu kısım şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Eserin bu nüshasından bazı parçalar, S. Sauvaget tarafından "*Extraits du Buğyat at-Talab' d'Ibn al-Adim (REI, 1933, VII, s. 393-409)*" adıyla yayınlamıştır. Burada eserin bu nüshası hakkında da bilgiler verilmiştir.

7 — *Kitab-i Melik-Nâme.*

8 — Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâli's-Sâbî.

9 — Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Yusuf b. Ali el-Bağdadî.

10 — Ebû'l-Hasen Ali b. eş-Şehîd ebî'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseynî.

11 — Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî.

12 — Ömer b. طرز .

13 — Adları, müellifleri tarafından zikredilmemiş olan bazı tarihî eserler.

Bu kısımda müellifin, metnin Türkçe tercümesinde de görüleceği üzere, bir olay hakkında çeşitli rivayetleri sıralaması sebebiyle (bu da müellifin, istifade ettiği kaynakların muhtelif oluşundan ileri geliyor), çok defalar aynı olayın rivyeti değişik şekillerde tekrarlanmaktadır. Böylece araştırmacılar bu değişik rivayetler arasında kolaylıkla mukayese imkânı bulabilmektedirler. Fakat bununla beraber İbnü'l-Adim'in, gerek kaynağını zikretmeden verdiği, gerekse kaynak göstererek rivayet ettiği bilgiler arasında yer yer yanlış, tenakuz ve mubalâğalar mevcut olup, bunlar notlarda, kaynak veya bu konuda yapılmış araştırmalar yardımıyla düzeltilmeye çalışılmıştır.

Yayına hazırladığımız Arapça metinde, pek çok kelimeler noktasız bir halde bulunduğu gibi, birtakım kelime ve imlâ yanlışları da göze çarpmakta idi. Tesbit edilebilen bütün bu yanlışlar düzeltilmiş, ayrıca kelime yanlışları notlarda gösterilmiştir. Fakat öte yandan Türkçe adlar üzerinde çalışacak olan dilcilere mukayese imkânı sağlamak amacıyla, Türkçe adların imlâsına hiç dokunulmamış, bunlar aynen yazmada görülen şekliyle metne alınmıştır. Yalnız bazı Türkçe adlarda bulunan ve Arapça'da yumuşayarak *b* ve *c* olan *p* ve *ç* harfleri, tercümede Türkçe şekilleriyle yani *p* ve *ç* olarak yazılmıştır. Örnek: *Alb-Alp*; *Cağrı-Çağrı*; *Selcuk-Selçuk* gibi.

Metnin Türkçeye çevrilisinde, mümkün olduğu kadar serbest tercümeden kaçınılmış ve bu suretle Türkçe metinde, Arapçasında mevcut olan "eski kaynak dili" havası yaratılmaya çalışılmıştır. Anlaşılmasında güçlük çekildiği görülen birtakım kelimelerin yanlarına, cümle başlarına veya ortalarına parantez içinde "açıklayıcı" mahiyette kelime veya küçük cümleler eklenmiştir.

I.

M E T İ N

(279 b) الب ارسلان بن جغرى بك بن سلجوق بن تغلق بن سلجوق وقيل: سلجق وله ولكل واحد من آبائه إسم آخر بالعربية واسمه بالعربية محمد بن داود بن ميكائيل بن سليمان أبو شجاع بن أبي سليمان الملقب بالعدل النورى أصلهم من قرية تقال لها النور وتقال أول من دخل منهم في الإسلام وتقال بالتركية القوس من الحديد وقيل في نسب سلجق الأعلأ هو سلجق بن داود بن أيوب بن دقاق بن الياس بن بهرام بن يوسف بن عزيز. ملك الب ارسلان خراسان بعد أبيه جغرى بك وفتح العراق من يد ابن عم أبيه قطلمش بن اسرائيل سنة ست وخمسين وأربعائة واستقر في السلطنة حين توفى عمه السلطان طغرل بك في الثامن من شهر رمضان سنة خمس وخمسين وأربعائة وكان ولي عهد عمه لأن عمه لم يكن له نسل فللك الب ارسلان بعده وهو أول من ذكر على منابر بغداد بالسلطان وقدم حلب محاصراً لها وفيها محمود بن نصر بن صالح بن مرداس سنة ثلاث وستين وأربعائة فدام على حصارها الى أن خرج اليه محمود مع والدته السيدة فأنعم عليه بحلب وسار الى الملك ديوجانس وقد خرج من القسطنطينية فالتقاه وأسره ثم من عليه وأطلقه وغزا الخزر والأبخاز وبلغ ما لم يبلغ أحد من الملوك وكان ملكاً عادلاً مهيباً سطاءً (280a).

حدثني والدي رحمه الله يآثره عن سلفه قال قدم السلطان يعنى الب ارسلان وحاصر حلب وكان نازلاً بميدان باب قنسرين ونصب على برج الغنم منجنيقاً وتواتر ضرب المنجنيق عليه فأخذ عوام حلب شقة أطلس وربطوها على ذلك البرج إستهزأ به يعنون أن البرج قد صدعه رأسه من ضرب المنجنيق فسأل السلطان عن ذلك فقالوا إنهم قد عصبوا البرج يعنون أن البرج قد صدعه رأسه من ضرب المنجنيق وقد عصبه على رأسه ليسترىج من الصداع الذى يلحقه من ضرب المنجنيق قال فاستشاط السلطان غضباً وفرق تلك الليلة

في عسكره كذا كذا ألف فردة نُشَبَّاب من الخلنج غير ماكان من غيرها و باكر البلد بالزحف حتى أشرف على الأخذ فخرجت اليه السيِّدة أم محمود ومعها أبنا محمود وحملوا مفاتيح البلد والقلعة ودخلا تحت طاعته ووطيا بساطه والناس في خدمته بالميدان صفَّان فدخلت وأبنا بين الصفَّين وجعلا يقبلان الأرض خدمة له حتى أنتها اليه فأكرمها وقال للسيِّدة أنت السيِّدة فقالت سيِّدة قومي فاستحسن ذلك منها وردَّ البلد على أبنا وأكرمه وعاد الى المدينة مكرماً مسروراً قال وقصد بتطويل الحصار تعظيم البلدة لكونها مجاورة للروم فيقع عندهم أن هذا السلطان مع عظيم قدره وكثرة عساكره نزل عليها هذه المدَّة ولم ينل منها ما أراد ولا يطمع فيها العدو (280 b) وقيل إن السيِّدة أقامت في البلد وخرج محمود اليه وإن دخولها عليه كان بالرها توجهت اليه وهو متوجه الى حلب فسألها أنت السيِّدة فأجابته بما ذكرناه .

وقرأت بخط أبي الفوارس حمدان بن عبدالرحيم أن محموداً ووالدته خرجا اليه فعفا لهما عن حلب بعد أحد وثلاثين يوماً من مقامه وسُمع أن ملك الروم ديوجانس قد خرج من القسطنطينية على طريق الثغور والدروب فرحل عن حلب بعد خروج محمود اليه بخمسة أيام وقصده حتى لحقه على مناكرد فحاربه حتى هزمه وأسر ملك الروم وغنم معسكره وكانت عدَّة الترك ستمائة ألف رجل .

وقرأت في بعض التواريخ التي لم يُسمَّ جامعها أن الب ارسلان نزل على حلب محاصراً لها في سنة ثلاث وستين وأربعمائة وبها محمود بن نصر بن صالح ثم ملكها بالأمان خرج اليه محمود بن نصر في يوم الثلاثاء سابع عشر جمادى الآخر من السنة فأنعم عليه وآمنه وولاه حلب من قبله ثم رحل عنها في الثالث والعشرين من جمادى الآخر قاصداً بلد الروم في طلب مآليهم وقد توجه الى مناكرد فلحقه في عساكره وأوقع به فهزمه وقيل إن ملك الروم كان في ستمائة ألف والب ارسلان في أربع مائة ألف

سن الأتراك وحصل ملك الروم أسيراً في أيدي المسلمين وصار الى الب ارسلان فلم تزل المراسلات بينه وبينه الى أن تقرر إطلاقه (281a) على مهادة منها أنه لا يعترض لبلاد المسلمين ثم سيره الى بلاده فيقال إن أهل مملكته قتلوه لأمر نقموها عليه .

قرأت بخط الحافظ أبي الخطّاب عمر بن محمد العليمي وأنبأنا به أبو عبدالله محمد بن أحمد بن محمد النسابة عنه قال وجدت بخط أبي الحسن يحيى بن علي محمد بن زريق « ذكر أخبار السلطان الشهيد المعظم الب ارسلان أبي شجاع محمد بن داود برهان أمير المؤمنين نصر الله وجهه والسبب في وصوله الى الشام » كان هذا السلطان رحمه الله ولي الأمر بعد وفاة عمه السلطان الأعظم أبي طالب طغرلبك بن ميكائيل في سنة سبع وخمسين وأربعمائة وعمر السلطان طغرلبك على ما ذكر قد أناف على ثمانين سنة ونازع السلطان المذكور في المملكة قتلّمش ابن عمه ولم يثبت لمقاومته وذكر أنه لقيه في تسعين ألفاً ومع السلطان يومئذ اثنا عشر ألفاً فكسره وأنهزم قتلّمش عل وجهه وسقط عن دابته في هزيمته فوجد ميتاً وحمل ودُفن بالرى وكانت الدامغان دار مملكته وقيل إن اللقاء بقرب ضيعة تُعرف بده نمك⁶ وكان أخو السلطان قاوورت متملك

⁶ Kutalmış'ın isyanı hakkında Sıbt b. el-Cevzi (*Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2907, XII/B*) şunları kaydediyor:

(215a) فلما عاد عميد الملك من حصار قتلّمش بكردكوه نزل قتلّمش من القلعة وسار الى التركمان قتل عليهم وأستجاس بهم قتل الى أكبرهم فقوى جأشه وأنصرف اليه كل مفسد فسار الى ساوة ومعه خمسون ألف فارس وكانت الأمراء بالإستماله فأجابه سرحاب بن كامورا ورحل في الليل هارباً اليه وبعث اليه أخاه فمجسر على قصد الرى وكان أبو نصر الدهستاني الملقب بنظام الملك عند قتلّمش معتقلاً ولما علم عميد الملك ما فعل قتلّمش وأن الب ارسلان قد توجه من نيسابور يريد الرى كاتبه وأستنده وأستخرج أمره فيما يفعل وأقيمت له الخطبة بالرى كما ذكرنا . وجاء قتلّمش حادى

كرمان و كان بينهما منازعات وآلت الحال الى الصلح والإتفاق وفي أيامه
 أُغمدت سيوف الفتنة بخراسان وبطل ما كان عليه الترك من الفساد والعبث
 قبل أستقرار المملكة وفتح البلاد وعظمت هيئته (281 b) وأستقامت مملكته وآنشتر
 عدله ودعوته وكان سبب ظهوره الى الشام ما حدثني به الفقيه أبو جعفر بن محمد
 بن احمد البخارى رسول ناصر الدولة بن حمدان المتغلب على مصر (أرسله) اليه (و)

وعشرين ذى القعدة فأشرف على الرى فخرج اليه عميد الملك والعسكر (215 b)
 فالتقوا وقصدهم وكان فى المقدمة الأمير اينانجيل (اينانجيلك) فأسر وأسرمعه
 جماعة خمسمائة غلام وأنهزم عميد الملك ودخل البلد وعاد العسكر الى البلد
 فضبطوه وجاء التركان فحاصروه وقطعوا الموائد وأشرف الناس على خبطة
 صعبة وأنفذ عميد الملك عدة جمازات الى الب ارسلان فجاء جوابه لانهرجوا
 من البلد فأنا واصل اليكم وعمل التركان كل قبيح ومنكر ووصلت مقدمات
 الب ارسلان الى دامغان مع الحاجب أردم فرحل قتلش سلخ ذى القعدة بمن
 معه وساروا يطلبون العسكر الوارد ليفرغون منه ويعودون الى الرى فصادفوا
 أردم بمكان يقال له قرية الملح فقتلوا جماعة من أصحابه وتحصن بالقرية وبعث
 الى الب ارسلان يُخبره وكان على فرسخين منه فرحل اليه فلحقه ووقع
 القتال وأشتد الأمر وكثرت القتلى وأنزل الله نصره على الب ارسلان
 فانهزم قتلش والتركمان وركبهم السيف مسيره أربعة فراسخ وأسر رسول
 تكين أخو قتلش وآبن قتلش الأكبر وعدة الأكاير وأستخلصوا نظام الدين
 والأمير اينانجيلك ومن أسر بياب الرى وغنموا أموالهم وجميع ما كان معهم
 وسار الب ارسلان بطلب الرى وبعث الى عميد الملك بالخلع . . . . .

وأما قتلش فإنه أفلت من الواقعة وترك الطريق المسلوك وتعسف الجبال
 والمضايق ومر على بعض قلاع السلطان فأرسل صاحب القلعة وراءه فساق
 فرسه فسقط به وداسه فتقيا الدم ومات فحُمِل الى (216 b) الرى يوم الأحد
 ثالث عشر ذى الحجة .

يستدعى عساكره ليسلم ديار مصر ويغيّر الدعوة وذلك لما كان بينه وبين جماعة من الأمراء بمصر منهم يلدكوز العجمي وغيره بمصر وأمير الحيوش بدر الجمالي بالشام وكانت المراسلة في سنة إثنين وستين على يد الفقيه المذكور فحين ورد عليه الى خراسان جهز العساكر التي تملأ الفضاء وتضيق بها الدهناً عدّة وعدّة ووصل من بلاده على طريق ديار بكر ونزل الرها في أول سنة ثلاث وستين وأقام عليها نيّفاً وثلاثين يوماً وسيّر الفقيه المذكور رسولاً الى محمود بن نصر بن صالح صاحب حلب يستدعيه الى وطئ بساطه وخدمته أسوة من وفد عليه من الملوك مثل شرف الدولة مسلم بن قريش وابن مروان وابن وثّاب وابن مزيد وأمراء الترك والديلم فلم يفعل وخاف منه فسار عن الرها الى الشام قاصداً له وقطع الفرات في النصف من شهر ربيع الآخر من السنة وهو اليوم التاسع عشر كانون الثاني وكان قد راسله السلطان في سنة إثنين وستين يأمره بإقامة الدعوة العباسية والمصارعة الى الخدمة وأنفذ له خيلعاً وتشريفاً فامثل ما أمره به من إقامة الدعوة لإمام القائم بأمر الله أمير المؤمنين والسلطان المعظم بعده ولبس الخطيب السواد وبطلت الدعوة (282 a) المصرية من الشام في شوال من سنة إثنين وستين ولما قطع السلطان المعظم الفرات من نهر الجوز نزل بعض المروج على الفرات فرآه حسناً فأعجب به فقال له الفقيه أبو جعفر: يا مولانا إحمّد الله تعالى على ما أنعم به عليك فقال وما هذه النعمة؟ فقال هذا النهر لم يقطعه قطّ تركي إلاّ مملوك وأنتم اليوم قد قطعتموه ملوك قال فليهدى به وقد أحضر جماعة من الأمراء والملوك وأمرني بآعادة الحديث فأعدته فحمّد الله هو وجماعة من حضر عنده حمداً كثيراً ونزل السلطان المعظم بنقرة بني أسد الى أرض قدسرين الى الفُنَيْدِق والرسول مترددة الى محمود ليخرج الى الخدمة وهو خائف منه ممتنع عليه وتمادى الأمر نحو شهرين وحصّن محمود حلب وحفل الناس من سائر الشام اليها ودخل الرعب في قلوب الناس لعظم هيئته وبأسه ونجدته وما اجتمع اليه من العساكر الجمّة

والحيوش الكثيفة الضخمة وكان الأمر بخلاف ماظنّ الناس من ذلك الخوف وأنته رحمه الله لمّا يثس من خروج محمود اليه عاد متكفياً من منزل يعرف بالفنيديق ونزل حلب في آخر جمادى الآخر من السنة وكانت الخيام والعساكر من حلب الى نقرة بنى أسد الى عزاز الى الأثارب متقاربةً بعضها من بعض وبعض العساكر ببلد الروم وسائر مروج الشام وسار بعض (282 b) عساكره مع ابن جابر بن سقلاب الموصلى أحد الكتّاب الى طرابلس لتقرير أمرها وأقام محاصراً بحلب شهراً واحداً ويومين ولم يقاتلها غير يوم واحد فحدثني من كان مع الأمير محمود صاحب حلب وهو يطوف داخل السور لتحريض الناس على القتال في وقت الزحف وأنه لم يعبر محلةً من محال حلب إلا وأهلها قد أشرفوا على الهجوم عليهم ونقب البرج المعروف ببرج الغنم وهو أحصن برج بها وعلّق فظفر أهل حلب بمن دخل ذلك النقب فأخذوا بعضهم ووقع الردم على الباقيين وحمل السلطان في ذلك اليوم فوقعت يد فرسه في خسف كان هناك وأصاب في الحال رأس فرسه جبر المنجنيق فركب غيرها وعاد وصرف الناس عن الحرب بعد أن أشرف البلد على الأخذ وذُكر عن هذا السلطان أنه قال أخشى أن أفتح هذا الثغر بالسيف فيصير الى الروم وراسل السلطان أمراء بني كلاب وأحضرهم من البرية فوصلوا اليه وعزم على تقليد بعضهم وتروكبه في مقاتلة محمود وعوده لأجل ما بلغه من ظهور مملكته الروم ووصوله في الخلق العظيم الى بلاد أرمينية طالباً لبلاد خراسان فشرع محمود بوصول أمراء العرب وأنه إن تمّ ذلك خرج الشام من يده فراسل السلجوقي المتردد اليه كان في المراسلة يُعلمه أنه قد عزم على وطى بساطه وخدمته خوفاً ممّا أشرف (283 a) عليه وخرج الى السلطان على غفلة منه في أوّل شعبان من السنة فرأى منه من الإكرام والتشريف واليخلع ما زاد على أمنيته وفي الحال رده الى حلب وقال إرجع الى والدتك وكانت والدته المعروفة بالسيدة عدوية بنت وثّاب قد خرجت اليه برسالة أبنها عند كونه بالرها وتردّد خروج محمود

دفعةً بعد أخرى وقرّر معه السلطان أن يخرج بعسكره ويضيف إليه السليمانى وأن يتوجّها الى بلاد دمشق والأعمال المصيرية ليفتحها ففعل ما أمر به وحكى الأمير أبو الحسن على بن منقذ أن خواجا بزرك الوزير سأله عند حضوره عنده وقت خروج محمود اليه عمّن قُتل بحلب في يوم الحرب فقال إنهم نفر يسير فتعجب من ذلك وقال في ذلك اليوم رمى من الخزانة بثمانين ألف فردة نشأب سوى ما رماه بقية العسكر ودفع الله عن أهل الشام ولم تقاتل فيه مدينة ولا حصن ولا سببت حرمة ولا أُعترض لأحد من المسلمين وذلك من حسن سيرة هذا السلطان وعظم هيئته تغمده الله بالغفران وعاد السلطان متكفياً الى بلاده على طريق العراق مُعرجاً منه نحو بلاد أرمينية قاصداً لمتملك الروم وأسرع في سيره بمن خفّ معه ووصل فألتقى متملك الروم بالقرب من خلاط وتلك البلاد فاعتبر من وصل معه من عسكره فكانت (283 b) عدتهم ثلاثة عشر ألفاً وتصاف العسكران في يوم جمعة ووقف السلطان عن قتاله إنتظاراً لوقت الصلاة والدعاء على منابر الإسلام وترقباً للإجابة في نصره المسلمين فلما صلّى الظهر ناجزهم الحرب فأظفره الله تعالى بعسكر الروم وأجراه على جميل العادة في الظفر ومكّنه ممّن بغى وكفر ونهب العسكر بأسره وأسر متملك الروم وأقامه بين يديه ومعه بازٌ وكلبٌ صيدٌ ثمّ أنعم عليه وخلع وأكرمه وأصطنعه وسيّره مع قطعة من عسكره ليعيده الى بلاده ومملكته فاختلفت الأمور عليه ولم يتمّ له ما أراد وذكر أنّه كُحل ومات بعد مدة ولم تجر في الإسلام منذ ظهر مثل هذا الظفر ولا أسر للروم متملكٌ قبل هذا في الإسلام وكان السلطان سأل متملك الروم عند حضوره بين يديه ما سبب خروجه وتعريضه نفسه وعسكره لهذا الأمر فنذكر أنّه لم يرِد إلّا حلب إذ كان كلّما جرى على الروم كان محمود هو السبب فيه والباعث عليه ليمنّ قصدها من الترك. وغنم من هذا العسكر ما يفوت الإحصاء والعدّة وتجاوز الأمد والحدّ وبيع من غنائمه ما يساوى مائة دينار بدينار واحد فلله الحمد على ذلك كثيراً. قلتُ ومن ذلك اليوم

عُرِفَ تَلَّ السُّلْطَانَ لِتَرْوَلِ الْبِ اِرْسَلَانَ عَلَى التَّلِّ (284a) وَكَانَ يُعْرَفُ الْمَكَانَ أَوْلَاً بِالْفَنِيدِقِ وَكَانَ فِيهِ فَنْدَقٌ صَغِيرٌ يَأْوِي إِلَيْهِ النَّاسُ شَاهِدَتُهُ قَبْلَ أَنْ يُجَدِّدَ الْأَمِيرُ سَيْفَ الدِّينِ عَلِيُّ بْنُ سَلِيمَانَ بْنِ حَيْدَرَ هَذَا الْخَانَ الَّذِي هُوَ الْآنَ مُوجُودٌ.

قَرَأْتُ بِخَطِّ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مَرُشَدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مَنقَدٍ فِي تَارِيخِهِ فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَسِتِّينَ وَأَرْبَعِمِائَةَ «فِي ذِكْرِ الْعَادِلِ الْبِ اِرْسَلَانَ وَحِصَارِهِ حَلْبَ» قَالَ حَدَّثَ الْأَمِيرُ أَتَابِكُ طَغْتَكِينَ صَاحِبَ دِمَشْقَ أَبِي قَالَ: كُنْتُ حَامِلاً⁷ وَرَاءَ السُّلْطَانَ السَّلَاحَ حِينَ ضَرَبَهُ حَجَرُ الْمَنْجَنِيْقِ لَوْ سَلِمَ سَاعَةً لَأَخَذَهَا وَكَانَ قَدْ وَصَلَ الشَّامَ يَرِيدُ الطَّلُوعَ إِلَى مِصْرَ لِيَفْتَحَهَا وَلَوْ طَلَعَ لَأَخَذَ الْبِلَادَ جَمِيعَهَا وَأَخَذَ مِصْرَ قَالَ: وَحَدَّثَنِي مُوَلَايُ أَبِي قَالَ: كَانَتْ خِيَامُهُ مِنْ شَمَالِي مَسْجِدِ مَرْجِ دَابِقَ إِلَى قَنَاطِرَ فَنَسَرْنَ أَيْ مَوْضِعَ عَبْرَتُ فِيهِ وَرَأَيْتُ السَّرَادِقَ وَالْخِيَامَ قَلْتُ فِي هَذِهِ السُّلْطَانَ وَقَالَ هَمَّامُ بْنُ الْفَضْلِ كَانَتْ خِيَامُ السُّلْطَانَ عَلَ الْمَعَشْرَةِ وَهِيَ مَتَّصِلَةٌ إِلَى الْفَرَاتِ بَعْضُهَا بِبَعْضٍ. وَقَالَ أَيْ: وَحَدَّثَنِي وَزِيرُ تَاجِ الدَّوْلَةِ أَبُو النَّجْمِ قَالَ شَرِبَ السُّلْطَانَ عَلَى حَلْبٍ وَسُكَّرَ وَضَلَّ رَشْدَهُ بِالسُّكَّرِ فَقَالَ هَاتُوا الْأَمِيرَ الْبَدَوِيَّ يَعْنِي مُحَمَّدًا لَأَضْرِبَ رِقْبَتَهُ فَجَاءَ الْغُلْمَانُ إِلَى خَوَاجَا بَزْرَكَ وَقَالُوا قَدْ قَالَ السُّلْطَانَ كَذَا وَكَذَا فَضَى إِلَيْهِ خَوَاجَا بَزْرَكَ وَقَالَ لَهُ يَا سُلْطَانَ الْعَالَمِ يَظْهَرُ عِنْدَكَ مِثْلُ هَذَا وَكَانَ السُّلْطَانَ قَدْ بَلَغَ مِنْهُ السُّكَّرُ فَضَرَبَهُ بِالْمِغْسَلِ الَّذِي فِي دَسْتِ الشَّرَابِ وَقَالَ أُرِيدُهُ فَفَتَحَ أَثْرًا فِي وَجْهِهِ (284b) فَضَى خَوَاجَا إِلَى جَانِبِ السَّرَادِقِ إِلَى خَاتُونَ فَقَالَ بَادِرِينَا يَا خَاتُونَ وَإِلَّا السَّاعَةَ يَتَلَفُ الْعَسْكَرُ وَيَنْهَبُ بَعْضُهُ بَعْضًا كَانَ كَذَا وَكَذَا فَقَامَتْ تَمْشِي إِلَيْهِ فَقَالَ لَهَا خَاتُونَ مَا يُجَاءُ بِكَ فَقَالَتْ نَمُّ أَنْتَ سَكْرَانٌ وَتَفَرَّقُوا فَلَمَّا أَصْبَحَتْ قَالَتْ لَهُ مَا تَحْتَشِمُ (أَنْ) تَفْتَحَ عَلَيْكَ بَابَ غَدْرٍ؟ قَالَ لَا إِنْ شَاءَ اللَّهُ قَالَتْ بَلَى الْبَارِجَةَ أَرَدْتَ تُحَضِّرُ الْأَمِيرَ الْبَدَوِيَّ وَتَضْرِبُ رِقْبَتَهُ وَأَنْتَ قَدْ أَعْطَيْتَهُ أَمَانَتَكَ هَذَا وَأَنْتَ تَرِيدُ تَفْتَحَ مِصْرَ وَمَا دُونَهَا وَفَعَلْتَ كَذَا وَكَذَا

⁷ حامل : Metinde

بخواجا بزرك قال والله ما معي علم من هذا جميعه ولما حضر عنده خواجا قال له يا حسن ما هذا الأثر في وجهك فقال يا سلطان العالم هذا أثر وقعت البارحة وأنا خارج من خيمتي ضربني عمود الخيمة ولم يعلمه بذلك فاستحسن الناس منه ذلك ثم رحل السلطان من حلب يريد مصر فرحل مرحلة واحدة فجاء الخبر بأن ملك الروم ديوجانس قد خرج لما رأى البلاد خالية من العساكر فرحل على أدرجه يريد ملك الروم .

قرأت بخط أبي غالب عبدالواحد بن مسعود بن الحصين سار السلطان الب ارسلان يعنى فى سنة ثلاث وستين وأربعمائة الى ديار بكر فخرج اليه نصر بن مروان وخدمه بمائة ألف دينار وقصد حلب وحاصرها فخرج اليه محمود بن نصر ليلا ومعه والدته فدخل على السلطان فقالت له هذا ولدى فافعل به ما تحب ففعل معه الجميل وخلع عليه وغزا السلطان الب ارسلان بلاد الروم وخرج أمر (285 a) الخليفة القائم الى الخطباء على المنابر بالدعاء له بما صيغته :

اللهم أعل راية الاسلام وناصره وادحض الشرك بحب غاربه وقطع اواصره وأمدد المجاهدين فى سبيلك الذين فى طاعتك بنفوسهم سمحوا وعلى متابعتك بمهجهم فازوا وربحوا بالعون الذى يطول به باعهم تملأ بالأمن والظفر رباعهم وأجيب شاهنشاہ الأعظم برهان أمير المؤمنين بالنصر الذى تُنشر به أعلامه وتستيسر بمكانه من اختلاف الظلال أيامه وأوليه من التأييد الضاحكة مباسمه القائمة أسواقه ومواسمه ما يقوى به فى إعزاز دينك يده ويقضى بأن يشفع يومه فى الكفّار غده وأجعل جنوده بملائكتك معضودة وعزائم على اليمن والتوفيق معقودة فإنه قد هجر فى كريم مرضاتك الدعة وتاجرك من بذل المال والنفوس ما أنتهج فيه مسالك أوامرك الممتثلة المتبعة فإنك تقول وقولك الحق « يا أيها الذين آمنوا هل أدلكم على تجارة تُنجيكم من عذاب اليم تؤمنون بالله ورسوله وتجاهدون فى سبيل الله بأموالكم وأنفسكم » اللهم فكما أجاب نداءك ولبّاه واجتنب الثاقل عن السعى

في حياة الشريعة وأتاه ولاقى أعداءك بنفسه وواصل في الانتصار لدينك يومه بأمره أنت أخصصه بالظفر وأعنه في مقاصده بحسن مجارى القضاء والقدر وحنطه بجزر يدرأ عنه من الأعداء كل كيد ويشمله من جميل صنعك بأقوى أيد ويسر له كل (285 b) مرام يحاوله ومطلب يرومه ويزاوله حتى تكون نهضته الميمونة عن النصر مسفرة ومثقلة أحزاب الشرك (السيبل الرشاد)⁸ مع إصرارهم على الضلال غير مبصرة فابتهلوا معاشر المسلمين الى الله تعالى في الدعاء له بنية صافية وعزيمة صادقة وقلوب خاشعة وعقائد في رياض الإخلاص راتعة (فإنه سبحانه وتعالى يقول «قل ما يعجبؤ بكم ربى لولا دعاءكم»)⁹ وواصلوا الرغبة الى الله في إعزاز جانبه وقيل غرب مسجانه وإعلاء رايته وإنالتيه من الظفر أقصى حده وغايته (تيسير المصاعب لديه وإذلال الشرك بين يديه)¹⁰

وأفند السلطان في مقدمته أحد الحجاب فصادف عند خلط صليبا تحته متقدم الروسية في عشرة ألف من الروم فحاربوهم وأعطى الله المسلمين النصر عليهم فأخذ الصليب وأسر المقدم وتقارب السلطان وعظيم الروم في مكان يعرف بالزهرة بين خلط ومناز كرد في يوم الأربعاء خامس ذى القعدة وكان السلطان في خمسة عشر ألفا وصاحب الروم في مائتي¹¹ ألوف وراسل السلطان ملك الروم في الهدنة فقال ملك الروم لاهدنة إلا بالرى فعزم الله على السلطان على الرشد ولقيه يوم الجمعة وقت الزوال وهو سابع ذى القعدة وأعطى الله المسلمين النصر فقتلوا منهم قتلا ذريعا وأسر ملك الروم وضربه الب ارسلان ثلاث مقارع وقطع عليه ألف ألف وخمس مائة ألف دينار وأى وقت طلب السلطان عساكر الروم نفذها ملكهم اليه وأن يسلم كل أسير من المسلمين عنده .

⁸ *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye* (Nşr. M. İkkal, Lahor 1933), s. 48.

⁹ *Ahbârü'd-devle*, s. 49.

¹⁰ *Ahbârü'd-devle*, s. 49.

¹¹ Metinde : مائتين .

(286 b) ذكر صاحب كتاب ملك نامه الذى صنّفه لالب ارسلان محمد بن داود أنه إستفاد أنسابهم وأحسابهم من الأمير اينانج بك إذ كان أسن القوم وأعرفهم بأنسابهم وأحسابهم قال كان الأمير سلجوق بن دقاق من أعيان ترك خزر وكان دقاق يلتقب بتمر بالغ¹² أى شديد القوس قال اينانج بك لما مرّ زمان على الأمير دقاق وُلد له مولود مبارك سمّاه سلجوقاً وكان يلتقبه بسباشى مقدّم الجيش وكان لسلجوق أربعة أولاد ميكائيل وموسى وارسلان الملقب ببيغوا كلان وآخر توفى فى زمان شبابه وكان الأمير ميكائيل بن سلجوق ولدان طغرلبك وداود جفرى بك فعلى هذا يكون الب ارسلان محمد بن جفرى داود بن ميكائيل بن سلجوق بن دقاق .

وقرأتُ فى بعض التواريخ أن أباه جفرى بك عهد اليه فى سنة إحدى وخمسين وأربعمائة حين مرض بالبرقان وضعف مزاجه وجهز اليه السلطان مودود جيشاً الى خراسان ففوّض ولايةَ عهده الى ابنه الب ارسلان فأقام الب ارسلان ببلخ مدةً حتى أنكشفت عنه وَعشاءُ السفر ولما سمع مودود بذلك جمع الجنود ولزموا مكانهم فحمل عليهم السلطان الب ارسلان حملةً ساق التقديرُ منها الى جيوش غزنة قتلاً ذريعاً وأنهماً سريعاً وأسر الب ارسلان ألف رجل من القواد وغنم من الخيل والسلاح ما لا يدخل فى الحساب فلما دخل على أبيه جفرى بك سرّاً بذلك وزال (287a) مرضه سار بعد ذلك جفرى بك والب ارسلان الى ترمذ والى القلعة بها الكاتب البيهقى فخرج منها وتوجّه الى غزنة وسلمها الى جفرى بك ففوّض جفرى بك ولاية بلخ وطخريستان¹³ وترمذ ووخشش وولئوالج الى الب ارسلان وشدّ أزره بوزارة أبى على بن شاذان فعمّر بلاده بحسن كفايته ولما قرب موته سأل الب ارسلان أن يفوّض الوزارة بعده الى نظام الملك ثمّ ورد خاقان الترك ترمذ وخرّبها ونهبها فطرده الب ارسلان عنها فضى الخاقان وخيّم على جيحون من جانب

¹² تمر بالغ : Metinde .

¹³ طخريستان : Metinde .

بخارا وطلب المصالحة جغرى بك واجتمع به ثم آفترقا وأثر المرض في جغرى بك وزاد ضعفه وكان عمره سبعين سنة ففضى نحبه في صفر سنة إثنيتين وخمسين وأربعمائة في سرخس وقام مقامه في الملك السلطان الب ارسلان وكان ملك شاه حينئذ ابن ست سنين وعاش طغرلبك السلطان بعد جغرى بك ثلاث سنين .

قرأتُ في كتاب الربيع تأليف غرس النعمة أبي الحسن بن هلال بن المحسن بن ابراهيم بن هلال الصابي وأخبرنا به أبو محمد عبد اللطيف بن يوسف بن علي للبغدادى وغيره إجازةً عن أبي الفتح محمد بن عبد الباقي بن البطي قال أبنأنا أبو عبدالله الحُميدى قال أخبرنا غرس النعمة أبو الحسن قال حدثني بعض الخراسانية قال خرج الب ارسلان بن داود الملقب عضد الدولة وهو صبي الى الصيد فرأى شيخاً ضعيفاً على رأسه شوك قد قطعه وتعب به وهوذا يقاسى (287 b) من حمّله شدةً وصعوبةً فقال له يا شيخ قال لبيك قال أتُجب أن أريحك مما أنت فيه من هذا الكد والتعب والنصب مع الشيخوخة وكبر السن؟ فظنّ الشوكي أنه يُعطيه ما يكفّه به عن ذلك ووبعينه فقال إى والله يا مولاي فرماه بنشابة قتلته مكانه وهذا صدر من الب ارسلان في حال الصبوة والجهل وحمله عليه سكرُ الشباب أمّا في حالة آكتها له وأستقرار في الملك فكان من أعدل الملوك وأحسنهم سيرةً وأرغبهم في الجهاد ونصرة الدين .

قرأتُ في منتجب من كتاب زبدة التواريخ للأمير أبي الحسن علي بن الشهيد أبي الفوارس ناصر بن علي الحسيني قال لَمّا أستبد السلطان الب ارسلان بالأمر وأستوى على سرير الملك بسط على الرعايا جناح العدل ومدّ عليهم ظلّ الرأفة والبذل وقنع من الرعايا بالخراج الأصليّ في نوبتين من كلّ سنة يتصدّق في كلّ سنة في شهر رمضان بأربعة ألف دينار ببلخ وألف بمر و ألف بهراة وألف بنيشابور ويتصدّق بعشرة ألف دينار في حضرته وكتب السعاة اليه سعايةً بنظام الملك وتعرفاً بمكاسبه ووضعوه على طرف مصلاه فدعى السلطان

نظام الملك وقال له خُذْ هذا الكتاب فإن صدقوا فيما كتبوه فهذبْ أخلاقك وأصلح أحوالك وإن كذبوا فاغفر للجارم وأشغل الساعى بمهم من مهمات الديوان حتى تُعرض عن الكذب والبهتان .

قرأتُ بخطّ أبي غالب (288 a) بن الحصين في شهر رمضان يعنى من سنة ست وخمسين وأربعمائة وصل ركابى من تبريز بكتاب من نظام الملك يُخبر أنّ السلطان الب ارسلان أوغل في الغزاة ببلاد الخزر وبلغ حيث لم يبلغ أحد من الملوك وأفتح بلداً عظيماً يسمى اسبد شهر وقتل نحو ثلاثين ألف رجل وسبى ما يُوفى على خمسين ألف مملوك وهادن ملك الأبخاز وعاد من ذلك الثغر ونزل على مدينة آنى من بلاد الروم ففتحها عنوةً وهى مدينة عظيمة تشتمل على سبع مائة ألف دار وأسر منه خمسمائة ألف إنسان .

وقرأتُ بخطّ أبي غالب أيضاً سنة خمس وستين وأربعمائة في أولها غزا السلطان الب ارسلان جيحون وكان معه زيادة على مائتى ألف فارس وعبر عسكره إليهم في نيّف وعشرين يوماً من صفر وكان قد قصده شمس الملك تكين بن تمغاج وأناه وأصحابه بمستخفظ قلعة يُعرف يوسف الخوارزمى وحمل الى قرب سريره وهو مع غلامين فتقدم بأن يُضرب له أربعة أوتاد وتُشد أطرافه اليها فقال يا مُخَنَّث مثلى يقتل هذه القتلة فاحتدّ السلطان الب ارسلان وأخذ القوس والنشابة وحرص على قتله وقال للغلامين خَلِّياه فخلياه ورماه فأخطأه ولم يخط له قطّ نشابة غير هذه فعدا يوسف اليه وكان السلطان جالسا على سُدّة فنهض ونزل فعثر ووقع على وجهه وقد وصله يوسف فبرك عليه وضربه (288 b) بسكّين كانت معه في خاصرته ودخل السلطان الى خيمته وهو مثقلٌ ولحق بعض الفرّاشين يوسف فقتله بمرّوة كانت في يده وقضى الب ارسلان نجه وجلس للعزاء به بيغداد في ثامن جمادى الآخر ومولده سنة أربع وعشرين وأربعمائة وبلغ من العمر أربعين سنة وشهرين ودفن السلطان الب ارسلان عند قبر أبيه بمرّو .

أخبرنا أبو هاشم عبد المطلب بن الفضل بن عبدالمطلب الهاشمي قال أخبرنا أبو سعد عبدالكريم بن السمعاني قال ملك البلاد الب ارسلان وهو محمد بن داود كسر قظلمش بده نَمَك في ذى الحجة سنة خمس وخمسين وأستخلص الملك وغزا الروم في شعبان سنة ثلاث وستين وكسر الروم وأسر ملكهم ونودي عليه في السوق ثم مَنَّ عليه وخلاه وردّه الى ملكه قُتِلَ ببِلْسَيْدَة يقال لها برزم¹⁴ على طرف جيحون سلخ صفر أو غرة شهر ربيع الأول من سنة خمس وستين وأربعمئة وحُمل الى مرو ودُفن بجنب أبيه .

أبانا عمر بن طرزد عن أبي القاسم بن السمرقندي عن محمد بن هلال قال حدثني أبو الحسن البصري الشاعر قال رأيتُ أبا طاهر بن أبي قراط العوي في المنام وأنا أقول له ما فعل الله تعالى بك ؟ وكنتُ أعلم فساد اعتقاده فلم يُجِبني فلما كررتُ عليه القول وهو على حاله في ترك الإجابة قال لي دَعُ عنك هذا فقد ضرب الله نيشابور إثنين وسبعين عصاً وأنتهبتُ ففسرته على بعض مَن يدخل إلى مَمَّن له بذلك مَعْرِفَة فقال عُدَّ يا سيّدنا إثنين وسبعين يوماً وأنظر ما يتجدّد بنيشابور فكان قُتِلَ عضد الدولة الب ارسلان بن داود سلطانها على جيحون في الجانب الشرقي وقد عبر لقتال شمس الملك بن بوربحان صاحب سمرقند وبخارا وتلك الأعمال في اليوم الثالث والسبعين من المنام وكان ذلك عجيباً ويقال إن أهل بخارا وسمرقند وما يتاخا من الأعمال اجتمعوا سمرقند لِمَا أَظَلَّتْهُم من عساكر الب ارسلان وكانت عظيمةً والأكثرُ يقول إنَّها قاربت مائتي ألف فارس وإن لم يكن لسلطانهم ولهم به قوةٌ بدا الإجتياح والنهب في الأعمال وبت صلحاء الناس بسمرقند في الجامع مدة أسبوع يصومون ويفطرون على الرماد والملح ويدعون الله كفايتهم ما قد أظلمهم وأمرَ مَن قد قصدهم فلم ينسلخ أيامُ الأسبوع حتّى ورد اليهم

¹⁴ Metinde : نزم .

Bu yer adının çeşitli şekilleri hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 16, not: 25.

خبرُ قتله وأنّ يوسف أحد اصحاب شمس الملك لما أُخذ من قلعة هناك أُحضر بين يديه فهدّده وتوعدّه ثمّ ضرب اليه نُسْابةً وقال لغلّامين أتراكاً كانا يمسكانه: خلبّياه ورمّاه فلم يُصبه وعدا اليه يوسف فبرك عليه وجرّحه بسكّين كانت في حُفّته جراحةٌ عاش منها ثلاثة أيّام ومات.

I I.

METNİN TERCÜMESİ

Alp-Arslan b. Çağrı Beg b. Selçuk b. Tukak b. Selçuk.¹⁵ Selçuk (سلجوق) kelimesinin, Selçuk (سلجق) şeklinde de yazıldığı rivâyet edilmiştir.

Alp-Arslan'ın dedelerinin (Türkçe adlarından başka) Arapça birer adı daha vardır. Kendisinin Arapça adı Muhammed b. Dâvud b. Mikâil b. Süleyman ebî Şucâ b. ebî Süleyman¹⁶ lâkabı ise Âdilü'n-Nûrî (Nûr'lu Âdil)'dir. Bunların asılları *Nûr*¹⁷ adıyla anılan bir köyendir. Onlardan İslâmiyeti ilk defa kabul eden Tukak olmuştur¹⁸. Tukak'ın Türkçe anlamı *demir-yay* (القوس من الحديد)¹⁹ 'dir.

¹⁵ Burada müellif tarafından verilen Alp-Arslan'ın soy zinciri yanlış eksik ve karışık bir haldedir. Bu hususta şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Alp-Arslan'ın soy zinciri "Alp-Arslan b. Çağrı b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak" şeklinde olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Adim'in, *Melik-nâme*'den naklettiği (286 b) Alp-Arslan'ın soy zinciri, yukarıdaki verdiğimiz şekle uymaktadır.

"Selçuk" kelimesinin çeşitli anlamları hakkında toplu bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *İA*. "Selçuklular" mad.

¹⁶ Burada da Alp-Arslan'a ait şecerede yanlışlık mevcuttur. Bk. Not: 15.

¹⁷ *Sâman-oğulları* hâkimiyetinde bulunan *Buhara*'ya bağlı bir kasaba. *Selçuklu Oğuzları*'nın buraya yerleşmeleri ve faaliyetleri hk. Bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, *D. T. C. F. Dergisi*, XV, 1-3, s. 121. vd.

¹⁸ İbnü'l-Adim, IX. yüzyıl ile X. yüzyıl başlarında yaşamış olan Dukak'ın, İslâmiyete ilk giren *Türk* başbuğu bulunduğunu kaydetmektedir. Hattı zatında Dukak soyundan Müslümanlığı ilk kabul edenin, oğlu Selçuk olduğu kesin bir şekilde ortaya konmuştur [Bu hususta bk. M. A. Köymen, *adigeç. Makl.*, s. 111 vd.; İ. Kafesoğlu, *İA*. *Adigeç. mad.*; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (*Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*: 9, seri: AI), *Ankara*, 1965, s. 32-33].

¹⁹ Kuvvet ve kudreti ve ayrıca eski *Türklerde* Ok ve Yayın hâkimiyet sembolü olarak kullanılması sebepleriyle Dukak'a "*Demir-Yay*"lı lâkabının verilmiş olduğu

Selçuk'un ileri nesebinin, Selçuk b. Dâvud b. Eyyüb b. Dukak b. İlyâs b. Behrâm b. Yûsuf b. Azîz olduğu rivâyet edilir²⁰.

Alp-Arslan, babası Çağrı Beg'den sonra Horasan'a hâkim oldu ve *Irak'ı* (*Irak-ı Acem*) H. 456 yılında babasının amcası-oğlu Kutalmış b. İsrâîl'den aldı. Amcası Tuğrul Beg'in 8 Ramazan 455 tarihinde ölümü üzerine de saltanat tahtına yerleşti. Esasen Alp-Arslan, amcasının çocuğu olmadığı için, onun veliahdı²¹ bulunuyordu. Böylece o, Tuğrul Beg'den sonra sultan oldu. *Bağdad* camilerinde adı, ilk defa sultan olarak okunan Alp-Arslan olmuştur²².

Alp-Arslan H. 463 yılında *Haleb'i* kuşattı. Şehirde Mahmud b. Nasr b. Mirdâs bulunuyordu. Mahmud, annesi Seyyide ile birlikte Sultanın katına çıkıncaya (ve dolayısıyla arz-ı ubûdiyet

ileri sürülüyor (Bk. M. A. Köymen, *adıgeç. Makl.*, s. 100, not: 4; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 29). Metinde de görüldüğü üzere *İbnü'l-Adim* ve sair müverrihlerin Dukak (Tukak) kelimesinin anlamını "*Demir-Yay, Yeni-Yay vs.*" şekillerinde vermeleri yerinde olmasa gerektir (Bk. M. A. Köymen, *Adıgeç. Makl.*, s. 100 vd.; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 28).

²⁰ İbnü'l-Adim, *Selçuklu sülâlesinin Selçuk'tan sonraki soy kötüğü zincirini* yedi kademe ileri götürülerek "Selçuk b. Dâvud b. Eyyüb b. Dukak b. İlyâs b. Behrâm b. Yûsuf b. Azîz" şeklinde rivayet edildiğini kaydediyor, fakat bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığını zikretmiyor. Genel olarak bu hususta diğer kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Reşidüddin, Selçuk'un ataları olarak Tuğrul, Toksurmuş ve Keregüci-Hoca adlarını göstermektedir. Bunun da tarihi bir gerçeğe dayanmadığı tetkiklerden anlaşılmaktadır (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında*, *İst.* 1955, s. 16 vd.; O. Turan, *Adıgeç. Esr.*, s. 29).

²¹ Burada Alp-Arslan, amcası Tuğrul Bey'in veliahdi olarak gösteriliyor. Halbuki Tuğrul Beg, ölmeden önce Alp-Arslan'ı değil, onun kardeşi Süleyman'ı —zira Çağrı Beg ölünce onun karisiyle yani Süleyman'ın annesiyle evlenmişti— kendisine veliaht yapmıştı (Bk. O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 97; Mükrimin Halil Yinanç, *İA. "Alp-Arslan" mad.*; İ. Kafesoğlu, *İA. "Selçuklular" mad.*).

²² İbnü'l-Adim'in, Alp-Arslan'ı, *Bağdad'da* adı ilk defa hutbelerde okunan sultan olarak zikretmesi yanlıştır. Bilindiği üzere, Tuğrul Beg, Arslan Besasîrî'nin faaliyetleri sonunda *Abbâsî Halifeliği* için tehlikeli bir hale gelmiş bulunan *şîi* baskısına karşı, Halife Kaim Biemrillah'ın dâvetine icabet ile *Bağdad'a* ilk gelişinde, adı şehir camilerinde "*ilk Selçuklu Sultanı olarak*" 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) tarihinde okunmuştur (Bu hususta bk. Şinasi Altundağ, *İA. "Ka'im" mad.*; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara*, 1963, s. 175).

edinceye) kadar kuşatma devam etti. Neticede Sultan lütfedip *Haleb'i* ona bağışladı. Daha sonra Alp-Arslan *Konstantiniyye'*den gelmekte olan Melik (İmparator) Diogenes (metinde: Diyûcânes)'e karşı çıkararak onunla savaştı ve onu tutsak aldıktan sonra acıyarak serbest bıraktı.

Alp-Arslan, Hazer ve Abhazlar üzerine yürüyerek, hiçbir Sultanın elde edemediği başarılar kazandı²³. O, âdil, azametli ve (herkesin) itaat ettiği bir sultan idi.

Babam (Tanrı rahmet eyleye) selefine atfen bana şöyle anlattı :
 “Sultan Alp-Arslan *Haleb* yörelerine gelip, *Kınnesrin Kapısı* meydanında karargâh kurarak şehri kuşattı. *Ganem burcuna* karşı mancınık kurdurup aralıksız olarak bu burcu dövdürdü. Bunun üzerine Haleb halkı-alay olsun diye- *Ganem burcu'nun* tepesine bir atlas parçası sardılar. Bu suretle onlar, mancınık darbeleri sebebiyle burcun güya baş ağrısına tutulduğunu belirtmek istiyorlardı. Sultan, halkın bunu niçin yaptığını sorunca, onlar, burcun, mancınık atışlarından baş ağrısına uğradığını ve bundan kurtulmak için de burcun başını bağladıklarını söylediler”. (Babam devamla):

“Bunun üzerine sultan çok kızdı ve o gece askerlerine 1000 kadar *halenc* (خلنج)²⁴ oku ve diğer bazı silâhlar dağıttırdı ve erken saatlerde şehre hücum emri verdi. Şehir düşmek üzere iken, Mahmud'un annesi Seyyide, oğlu ile birlikte, şehir ve kalenin anahtarlarını alarak Sultan'ın katına çıkmak için şehirden ayrıldılar. Halk meydanda iki sıra halinde, Sultan'a ihtirama hazır bulunuyordu. Anne-oğul Sultan'a hürmet amacıyla, yeri öpe öpe saflar arasından geçerek Sultan'ın huzuruna geldiler. Sultan onlara izzet ve ikramda bulundu ve Seyyide'ye: ‘Seyyide sen misin?’ dedi. O da: ‘Evet, ben kavmimin Seyyidesi'yim’ diye cevap verdi. Kadının bu cevabı Sultan'ın çok hoşuna gitti. Şehri Mahmud'a iâde ettiği gibi ona ikramda da bulundu. Sultan'ın lûtf ve ihsanına nâil olan Mahmud sevinç içinde şehre döndü. Babam sözüne şöyle devam etti :

“Sultan *Bizanslılar'a* komşu olan *Haleb'in* müstahkem bir şehir olduğunu belirtmek için, muhasarayı mahsus uzatıyordu. Bunu yapmakla o, kendisinin büyük kudret ve ordusunun çokluğuna rağmen,

²³ Bu sefer hakkında bk. Not. 62.

²⁴ Ok yapımında kullanıldığı anlaşılan bir çeşit bitki. Ayrıca krş. R. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes* (Paris, 1927), I, 400.

uzun bir süre kuşattığı şehri güya almaya muvaffak olamadığı hissini, *Bizanslılar*'da uyandırıyor ve böylece onların, şehre sahip olma hususunda herhangi bir ümide kapılmamalarını sağlamış bulunuyordu."

(Sultan, Seyyide ve Mahmud münasebetleri ile ilgili) olaylar, "Seyyide'nin şehirde kalıp, oğlu Mahmud'un Sultan'ın huzuruna çıktığı, Sultan'ın *Haleb* yönüne hareketi sırasında, onu karşılamaya gitmiş olan Seyyide'nin, Sultanın katına vasil olmasının Urfa'da vukubulduğu ve Sultan'ın ona: 'Seyyide sen misin' diye sorması üzerine, onun yukarıda sözünü ettiğimiz cevabı verdiği" şeklinde de rivayet edilir.

Ebû'l-Fevâris Hamdân b. Abdurrahîm'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserinde şunları okudum :

"Mahmud ve annesi Sultan'a karşı çıktılar, Sultan (*Haleb* kuşatmasında) 31 gün kaldıktan sonra şehri, onlara bağışladı. Bu sırada *Rum* (*Bizans*) Meliki Diogenes'in, *Konstantiniyye*'den sugûr yoluyla, engebeli araziye takiben yola çıktığı duyuldu. Bunun üzerine Sultan, Mahmud'un, huzura gelmesinden beş gün sonra *Haleb*'den ayrıldı ve *Rum* Meliki'ni karşılamak üzere, *Malazgirt*'e yöneldi. Orada yaptığı savaşta, Melik'i bozguna uğrattıktan sonra onu tutsak aldı ve karargâhını askerlerine yağma ettirdi. *Türklerin* sayısı 600 bin idi"²⁵.

Müelliflerinin, adlarını zikretmediği bazı tarihî eserlerde şunları okudum :

"Alp-Arslan el-Âdil 463 yılında *Haleb*'i kuşattı, şehirde Mahmud b. Nasr b. Sâlih (hâkim) bulunuyordu. Sultan şehri *aman*'la aldı. Mahmud b. Nasr, aynı yıl 17 Cemaziyelâhır Çarşamba günü Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a lûtf ve ihsanda bulunarak, emniyette olduğunu bildirdi ve kendisini tekrar *Haleb* (hâkimliğine) tâyin etti. Daha sonra o, 23 Cemaziyelâhır'da, *Malazgirt*'e yönelmiş bulunan *Rum* Melik'ini karşılamak üzere, *Rum*'a (*Anadolu*'ya) müteveccihen *Haleb*'ten ayrıldı. Askerlerinin başında

²⁵ İbnü'l-Adim'in, Ebû'l-Fevâris Hamdân'dan naklen verdiği *Malazgirt* savaşına katılan *Türk* askerlerinin 600 bin olduğu haberi diğer bazı kaynaklarda olduğu gibi tam mânasiyle mubalâğalıdır. Bu hususta yapılan tetkiklerden anlaşıldığına göre, Alp-Arslan'ın ordusunun sayısının 40-50 bin, *Bizanslıların* ise 100 binin üstünde olduğu anlaşılmaktadır (Bk. M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 73; İ. Kafesoğlu, İA. "Malazgirt" mad.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 125).*

olduğu halde, Melik'le karşılaştı ve bir darbe indirmek suretiyle onu bozguna uğrattı. *Rum* Meliki'nin 600 bin Alp-Arslan'ın ise 400 bin askere sahip olmuğu rivayet ediliyor²⁶. Melik, Müslümanların eline tutsak düştükten sonra Alp-Arslan'a götürüldü. Onun sebest bırakılması hususunda aralarındaki müzakereler, bir anlaşmaya varılincaya kadar devam etti. Bu anlaşmaya göre, *Rum* Meliki İslâm memleketlerine sataşmıyacaktı²⁷. Bilâhare Sultan, onu memleketine yolladı. Fakat onun, memleketi halkı tarafından, bazı tedbirsizlikleri ve tutumundan dolayı öldürülmüş olduğu söyleniyor.”

el-Hâfız ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammedi'l-Uley-mî'nin, kendi el-yazısı ile hazırladığı eserinde şunları okudum (Esasen bu bilgileri — yine el-Hâfız'dan naklen — Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammedü'n-Nessâbe de bize rivayet etmişti):

“Ebû'l-Hasen Yahyâ b. Ali b. Muhammed Zureyk'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserindeki (Büyük Sultan şehid Alp-Arslan Ebu Şucâ Muhammed b. Dâvud'a - mü'minlerin emîrinin burhânı, Tanrı yüzünü ağartsın-Dair Haberler) kısmında Sultan'ın *Şam (Suriye)*'a gelişinin sebebini buldum. Şöyle ki :‘Bu Sultan, - Tanrı rahmeti üzerine olsun - 457 yılında²⁸ amcası Ulu Sultan

²⁶ Yine bu rakamlarda mubalâğa vardır. Bk. bir önceki not.

²⁷ Sultan Alp-Arslan ile Romanos Diogenes arasında kararlaştırılan anlaşma metni elimizde mevcut değildir. Çeşitli kaynaklarda kısım kısım bulunan anlaşma metninin bazı maddeleri şöyle tesbit edilmiştir :

1 — *Bizans* İmparatoru tutsaklıktan kurtulma karşılığı (fidye) olarak 1.500.000 dinar ödeyecek (Metin, 286 a).

2 — *Bizans* devleti her yıl *Selçuklu* devletine 360.000 dinar vergi verecek.

3 — *Bizans*'ın elinde bulunan İslâm tutsakları serbest bırakılacak (Metin: 286a).

4 — Gerektiğinde *Selçuklulara* askerî yardımda bulunacak (Metin: 286a).

5 — İmparator kızını sultanın oğluna verecek.

6 — İmparator, yeniden tahtuna oturduğu takdirde *Antakya, Urfa, Menbiç, Malazgirt* şehir ve yöreleri *Selçuklulara* bırakılacak (Bk. M. H. Yinanç, *adıgeç. Esr.*, s. 77; İ. Kafesoğlu, *IA. “Malazgirt” mad.*; M. A. Köymen, *adıgeç. Esr.*, s. 276-7; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 131-132).

²⁸ Tuğrul Beg'in kendine halef olacak bir çocuk bırakmadan 8 Ramazan 455 (7 Eylül 1063) tarihinde ölümü üzerine kendisinin vasiyeti gereğince Süleyman, bir ara Sultan ilân edilmiş olmasına rağmen duruma hâkim olmakta başarı gösteren Alp-Arslan 7 Cemaziyelevvel 456 (27 Nisan 1064)'da *Bağdad*'da yapılan parlak bir törenle “*Sultan*” ilân edilmiştir. İbnü'l-Adim'de bu tarih, bir yıl sonra H. 457 (1064/65) olarak verilmiştir (Bu hususta bk. M. H. Yinanç,

ebû Tâlib Tuğrul Beg b. Mikâil'in ölümü üzerine, idareyi eline aldı. Söylendiğine göre, Sultan Tuğrul Beg'in yaşı 80'i aşmıştı. Tuğrul Beğ'in amca-oğlu Kutalmış saltanat iddiası ile başkaldırdı ise de Alp-Arslan'a karşı koyamadı. Alp-Arslan'ın beraberinde 12 bin kişi olduğu ve Kutalmış'ın onu 90 bin kişiyle karşıladığı rivâyet edilir. Alp-Arslan, onu bozguna uğrattı. Kutalmış kaçarken binitinden düştü. (Bilâhare) ölü olarak bulunan Kutalmış, Rey şehrine götürülerek oraya gömüldü. *Damgan* şehri, Kutalmış'ın (hâkim bulunduğu) memleketlerin başkenti idi. Savaşın *Dih-i Nemek* adıyla bilinen küçük bir köyün yakınlarında yapılmış olduğu söylenir²⁹.

'Sultan'ın kardeşi Kavurt *Kirman* hâkimi idi ve aralarında bazı anlaşmazlıklar bulunuyordu. (Fakat bilâhare) bu anlaşmazlıklar sulh haline inkılâp etti³⁰.

'Alp-Arslan, hâkimiyeti ele geçirip de fütühâta girişmeden önce *Horasan*'da fitne kılıçları kınına girmiş, *Türklerin (Türkmenlerin)* fitne ve fesatları ortadan kalkmıştı. Böylece onun azameti arttı, memleketi düzene girdi, adaleti ve propagandası (her yöne) yayıldı.

'Sultan Alp-Arslan'ın *Şam*'a gelmesinin sebebi - *Mısır* hâkimi Nâsırüddeve b. Hamdan'ın elçisi el-Fakih ebû Câfer b. Muhammed b. Ahmed el-Buharî'ni bana (yani İbn Zureyk'e) anlattığına göre - şudur: Nâsırüddeve b. Hamdan, Fakih Ebû Câfer'i Sultan'a gönderip ondan, *Mısır* ülkesini teslim etmek ve (*Şit*) hutbeyi değiştirmek amacıyla, asker talebinde bulunuyordu. Çünkü Nâsırüddeve, *Mısır*'daki Yeldeñüzü'l-Acemî ve sâir emîrlerden başka *Şam*'da bulunan Bedrû'l-Cemalî ile de

IA. "Alp-Arslan" mad.; İ. Kafesoğlu, IA. "Selçuklular" mad.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 94).

²⁹ *Anadolu* Fatihî Süleyman-Şah'ın babası olan Şihâbüddin Kutalmış'ın özellikle babası Arslan Yabgu'ya bağlı *Türkmenlere* dayanarak Tuğrul Beg devrinde başlayıp Alp-Arslan'ın ilk saltanat yıllarına kadar devam eden ayaklanması, gerçekten *Selçuklu* devleti için önemli bir iç-sarsıntısı olmuştur. Fakat Alp-Arslan'ın mahirane hareketi sayesinde Kutalmış'ın hayatına mal olan bu ayaklanması bastırılmıştır (Bu ayaklanma hakkında bk. M. A. Köymen, *adigeç. Esr. s. 62 vd.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 87 vd.*).

³⁰ Kavurt Beg'in, kardeşi Sultan Alp-Arslan'a karşı ayaklanması, sebep ve neticeleri hakkında bk. M. A. Köymen, *adigeç. Esr., s. 65 vd.*

anlaşmazlık halinde idi³¹. Sultanla Nâsırüddevele arasındaki yazışma H. 462 yılında adı geçen Fakih aracılığı ile vukubulmuştur. Fakih *Horasan*'da Sultan'a vasil olup da (durumu ona arzeden) Sultan, fezayı kapatan ve yerlerin almadığı kalabalık bir ordu donatıp, Diyarbakir üzerinden geçerek H. 463 yılı başlarında *Ruha (Urfa)*'ya geldi ve orada 30 günden fazla bir müddet ikamet etti. Bu sıralarda Fakih Ebû Câfer'i, *Haleb* hâkimi Mahmud b. Nasr b. Sâlih'e elçi olarak gönderip ona, Şerefüddevele Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessâb, İbn Mezyed gibi kendisine hey'et göndererek (itaat arzeden) *Türk* ve *Deylem* meliklerinin yaptıkları veçhile, huzuruna gelip *arz-ı ubûdiyet* etmesini bildirdi. O, Sultan'dan korkusu sebebiyle bunu yapmadı. Bunu mütaakıp Sultan, ona karşı yürümek amacıyla *Şam*'a doğru yola koyuldu. Aynı yılın Rebiülâhır ortalarında 17 Kânun-i Sâni günü *Fırat* nehrini geçti. Sultan, daha önce H. 462 yılında (sonlarında) ona, *Abbâsî* hutbesini ikame etmesini ve acele olarak hizmetine gelmesini bildirerek hil'at ve hediyeler göndermişti. Mahmud, Sultanın, mü'minlerin emîri İmâm Ka'im Biemrillah ve sonra Büyük Sultan adına hutbe okutma hususundaki emrini yerine getirmişti. Hatipler de siyah elbiseler giydiler. Böylece H. 462 yılı Şevval ayının son günlerinde *Şam*'da (Şiî) *Mısır* hutbesi kaldırılmış oldu³².

³¹ *Mısır-Fatmî* devletinin iç-karışıklıklar içinde çalkalandığı sıralarda idare başındaki vezir Hamdan-oğlu Nâsırüddevele, *Horasan*'da bulunan Sultan Alp-Arslan'a, fakihi Ebû Cafer Muhammed'i göndererek onu *Mısır*'ı almağa teşvik etmişti. Bu dâvete icabet eden Alp-Arslan'ın harekâtı hakkında bk. M. H. Yinanç, *adıgeç. Esr.*, s. 69 vd.; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları Tarihi, I. Fetih-ten Tutuş'un ölümüne kadar, Ankara, 1965, s. 37 vd.*; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 117.

³² XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Anadolu*'dan başka *Suriye*'ye de başlayan *Türk* girişi ve yerleşmesinin bir sonucu olarak, burada hüküm süren mahallî *Arap* emirleri ile *Mısır-Fatmî* devletinin hâkimiyetleri telâfisi mümkün olmayan bir zaafa uğramıştır. *Haleb* bölgesinde hüküm süren *Mirdas-oğulları* beyliği emiri Mahmud, *Suriye*'de gelişen *Türk* hâkimiyetinin etkisini anlamakta gecikmemiş, beyliğin ileri gelenleri ile bir toplantı yapmış ve onlara: "*Fatmî* devletinin *Suriye*'deki hükümranlığı son bulmuştur; öte yandan tehdidine maruz kaldığımız *Selçuklu devleti*'nin kuvvetli bir hâkimiyeti başlamıştır. *Selçuklular* sünnî mezhebe bağlıdır ve bu uğurda kanlarını akıtmaktan çekinmiyorlar. Söz ve paranın değeri olmayacağı bir zamanın gelip çatmasını beklemeden hutbemizi onlar adına değiştirelim" dedikten sonra 19 Şevval 462 (31 Temmuz 1070) tarihinde büyük bir tören yapılarak *Haleb* ve yöreleri camilerinde, 1060 Ağustos'tan beri okutulmakta olan *Şiî* hutbesi kaldırılmış ve yerine *Sünnî* hutbe ikame edilmiştir (Bk. İbnü'l-Kalânisi, *Zeylû tarih-i Dimaşk, Leyden, 1908, s. 98; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-tarih, X, 26*).

'Büyük Sultan *Nehrü'l-Cûz*³³ yöresinden *Fırat*'ı geçip nehir kenarında, güzel bulduğu çayırılık bir yere kondu. *Fakih Ebü Cafer* ona: «Efendim, ihsan buyurduğu nimetlerden dolayı Tanrı'ya şükret» deyince Sultan: «Bu nimet nedir» diye sordu. Bunun üzerine Fakih: «Bu nehri memlûk olmıyan hiçbir *Türk* geçmemiştir. Bugün de siz Sultanlar geçtiniz» dedi. Sultan «ahdim olsun» deyip emir ve meliklerden bir gurup çağırıldı ve bana, sözlerimi tekrarlamamı emretti. Ben de hemen onları tekrarladım. Sultan ve yanında bulunanlar Tanrı'ya hamd ve senâ ettiler.

'Sultan, *Benü Esed* kabilesinin *Kınnesrin*'e³⁴ doğru uzanan, *Funeydik*³⁵ yönündeki alçak arazisine konakladı. Elçiler, Mahmud'un huzura gelmesini sağlamak için, aralıksız olarak gidip geliyorlardı. Halbuki o, Sultan'dan korkuyor, karşısında bulunmak istemiyordu. Bu durum, iki aya yakın bir süre böylece devam edip gitti. Mahmud, *Haleb*'i tahkim etmiş ve ayrıca *Şam* ülkesinin başka yerlerinden de pek çok insan savunma amacıyla şehre toplanmıştı. Sultan Alp-Arslan'ın azameti, şiddet ve kahramanlığı ve ayrıca askerlerinin çokluğu, şehirde toplanan halkın içine korku saldı. Halbuki durum, halkın düşündüğü gibi korkunç ve ürkütücü olmadı. Sultan, -Tanrı rahmet eyleye- Mahmud'un huzuruna çıkmasından ümidini kesince, *Funeydik*'ten ayrılıp aynı yılın Cemaziyelâhır ayının sonlarında *Haleb*'e indi. Çadırlar ve askerler, *Haleb*'ten itibaren *Benü Esed* toprakları ile *Azâz*³⁶ ve *Esârib*'e³⁷ kadar, birbirlerine yakın bir surette yerleştirilmişti. Askerlerin bir kısmı da *Rum* toprakları ile *Şam* ülkesinin diğer otlaklarına konmuşlardı. Bu askerlerden bir grup, kâtiplerden biri olan İbn Câbir b. Saklâb el-Musulî ile birlikte, oradaki durumu keşif için, *Trablus (Şam)*'a gitti.

'Sultan *Haleb*'i bir ay, iki gün kuşattı ise de (burada) ancak bir gün savaştı. *Haleb* sahibi emir Mahmud hücum sırasında halkı

³³ *Nehrü'l-Cûz*, *Haleb* ile Bire arasında, *Fırat* üzerinde bir köy (Bk. *Zübdetü'l-Haleb fi tarih-i Haleb*, nşr., Sami Dehhan, II, 20, not: 1).

³⁴ *Humus* yönünde, *Haleb*'e bir fersah uzaklıkta bir kasaba (*Yakutü'l-Hamavi*, *Mu'cemü'l-büldan*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866 - 1872, IV, 184/85).

³⁵ *Haleb*'e beş fersah uzaklıkta bir yer (Bk. *Yakut*, III, 920).

³⁶ *Haleb*'in kuzeyinde, bir günlük uzaklıkta bir kasaba (*Yakut*, III, 666).

³⁷ *Antakya* ile *Haleb* arasında ve *Haleb*'e üç fersah uzaklıkta bir kale (*Yakut*, I, 114).

savaşa teşvik etmek için, surların içinde dolaşırken yanında bulunanlardan biri bana (yani İbn Zureyk'e) şunları anlattı :

«Mahmud'un geçtiği her mahallede halk, üzerlerine her an sanki bir hücum yapılacaktı gibi tetikte bulunuyordu. Kalenin en müstahkem burcu olan ve *Ganem* adıyla anılan burç delindi. Bu açılan gedikten şehre giren askerlerden bazıları öldürüldü, bazıları tutsak alındı, diğer bir kısmı da yıkıntı altında kaldı. Sultan, o gün savaşa katılmıştı. Atının ayağı orada bulunan bir çukura girdi ve aynı anda da atının başına bir mancınık taşı düşmüştü. Bunun üzerine Sultan, başka bir ata binerek (karargâhına) döndü. Şehir düşmeğe yüz tutunca, askerleri savaştan menetti».

'Sultan'ın, «Ben bu sâgr'ı (bu uç şehrinin) kılıçla fethetmekten çekiniyorum. Ola ki bu sâgr, *Rum* hâkimiyetine geçer» dediği rivayet olunmuştur.

'Sultan, *Benû Kilâb* kabîlesi emîrlerine ulaklar gönderip onları çölden huzuruna getirtti. Sultan, bunlardan bazılarını, Mahmud'a karşı savaşa görevlendirip (şehir kuşatmasında) bıraktı ve kendisi de oradan ayrılmaya kesin bir surette karar verdi. Çünkü o, *Rum* Meliki'nin, kalabalık bir halk topluluğu (kuvvet) ile birlikte hareket edip *Ermenistan'a* ulaştığını ve *Horasan'a* kadar uzanmak niyetinde olduğunu haber almıştı. (Öte yandan) *Arap* emîrleri'nin (Sultan'a) geldiğini öğrenen Mahmud, işlerin böyle (kendi aleyhine) sonuçlandığı takdirde *Şam'ın*, elinden çıkabileceğini düşünerek kendisine sık sık gelen Süleymanî'ye³⁸ haber yolladı ve içinde bulunduğu (kritik) durumdan korkarak ona, (Sultanın) huzuruna gelip hizmetine hazır olacağını bildirdi. Mahmud, aynı yılın Şaban ayı başlarında, (daha önce) Sultan'a haber vermeksizin, huzura çıktı. Sultan'dan hüsnü kabul görüp hil'at ve hediyelere nâil olması, onun güvenini arttırdı. Ayrıca Sultan ona, *Haleb* hâkimiyetini iâde etti ve «annene dön» dedi. Mahmud'un annesi Seyyide adıyla anılan Vessâb kızı Ulviye idi. Seyyide, Sultan daha *Urfa'da* iken oğlunun mektubunu ona götürmüştü. Mahmud, birçok defalar Sultanın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a, beraberinde askerleri olduğu halde, *Süleymanî* ile birlikte harekete geçip *Dimaşk* beldesi ile *Mısır* mülhakatını fethetmesi hususunda talimat verdi. O da kendine emro-

³⁸ Sultan Alp-Arslan'ın emirlerinden Ay-tiginü's-Süleymanî.

lunanı yerine getirdi. Emîr ebû'l-Hasen Ali b. Munkiz şunları hikâye ediyor :

“Vezir Hâce-i Buzurg³⁹, Mahmud yanına geldiğinde, ona: Savaş günü *Haleb*'te kimlerin (ne kadar kimsenin) öldürüldüğünü sordu. O da ona: ‘Öldürülenler az bir topluluktur’ demesi üzerine buna hayret eden vezir: ‘O gün, (orduya mensub) diğer askerlerin attıklarından başka silâh deposundan 80.000 ok atıldı’ dedi. Tanrı *Şamlıları* korudu. *Şam* beldesinin ne bir şehrinde, ne de bir kalesinde savaş olmadı. Hiçbir kadın tutsak alınmadığı gibi, hiçbir Müslümana da sataşmadı. Bütün bunlar, Alp-Arslan'ın iyi idaresinden ve muktedir bir Sultan oluşundan ileri gelmiştir. Tanrı onu mağfiret deryasına daldırsın. Sultan *Irak* yoluyla memleketine döndü. Oradan da *Rum* Meliki'ni karşılamak üzere *Armeniyeye*'ye yöneldi. Bu yürüyüş sırasında Sultan, kendisine ayak uydurabilenlerle birlikte sür'atle hareket ederek *Armeniyeye*'ye erişti ve kendisiyle birlikte gelen 13 bin askeri⁴⁰ teftiş ettikten sonra, *Ahlat* yakınlarındaki yörelerde *Rum* Melikiyle karşılaştı. Her iki tarafın askerleri cuma günü saflar halinde dizildiler. Sultan, namaz vaktini, (ve dolayısıyla) İslâm minberlerinde Müslüman başarısı için yapılacak duaları ve bunların (Tanrı katında) kabul (saatini) beklemek üzere, savaşı biraz geciktirdi. Nihayet öğle namazını kıldıktan sonra savaşa girişti. Yüce Tanrı, Sultanı, *Rum* ordusuna galip getirdi ve her zaman icra buyurduğu gibi onu, başarıya ulaştırmak suretiyle, küfür ve isyan edenlere karşı kudretli kıldı. *Rum* askerleri tamamen yağma edildi ve Melikleri tutsak alındı. Sultan, yanında doğan'ı ve av köpeği olduğu halde, huzuruna getirttiği *Rum* Meliki'ne izzet ve ikramda bulundu, hediyeler ihsan etti ve çok iyi davrandı. (Sonra) onu, memleketine göndermek üzere, kendi ordusundan bir kıt'a askerle yola çıkardı. Fakat durum, Melikin aleyhine dönmüştü: Melik'in, arzu ettiği şeylere nâil olmaksızın gözlerine mil çekildiği ve bir müddet sonra da öldüğü rivayet edilmiştir. İslâmiyetin doğuşundanberi böyle bir zafer görülmediği gibi, herhangi bir *Rum* Meliki de (İslâmlar tarafından) tutsak alınmamıştı.

³⁹ Ünlü *Selçuklu* veziri Nizamülmülk.

⁴⁰ İbnü'l-Adim'in Ali b. Munkiz'den Alp-Arslan'ın ordusunun 13 bin olduğu hususundaki naklettiği bu bilgilerde yanlışlık vardır. Her iki tarafın ordusu hakkında bk. Not. 25.

“*Rum* meliki, Sultan’ın huzuruna gelince Sultan, kendisinin ve askerlerinin böyle bir duruma düşmelerine sebebiyet veren bu harekâtın nedenini ondan sordu. Cevap olarak Melik’in, *Rumların* başına ne geldiye Mahmud’un yüzünden geldiğini, *Türklerin Rum’a* saldırmalarında yine Mahmud’un âmil olduğunu ve bu yüzden kendisinin *Haleb’i* almak istediğini söylediği rivayet olunur. Rum askerlerinden alınan ganimet, sayılamıyacak kadar çok ve hudutsuzdu. (Bu sebeble) yüz dinar değerinde olan bir şey, bir dinara satıldı. Bu zaferden ötürü Tanrı’ya bin şükürler olsun. Ali b. Munkiz sözüne şöyle devam ediyor :

“Sultan Alp-Arslan’ın, bu tepeye (*Funeydik* tepesi) karargâh kurduğu günden beri burası *Sultan Tepesi* (تل السلطان) diye anılır. Daha önceleri bu tepede, insanların sığındığı küçük bir han bulunduğu için, buraya *Hancık* (فندق) denirdi. Şimdi hâlâ mevcut olan bu hanı, emîr Seyfüddin b. Haydar tarafından yeniden inşa edilmeden önce, görmüştüm.»

Ebû Hasen b. Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz’in kendi yazısıyla kaleme aldığı Tarih’inin, H. 463 yılı olayları arasında «Âdil Alp-Arslan ve Onun *Haleb* Kuşatmasının Zikri» faslında (şu bilgileri) okudum :

“*Dımaşk* hâkimi Emîr Atabeg Tuğ-tigin babama şunları anlatmış :

‘Sultan’a mancınık taşı isabet ettiği sırada ben silâhlı olarak onun arkasında bulunuyordum. *Mısır’a* yürüyüp feth etmek üzere, Şam’a gelmiş bulunan Sultan’a bir saat daha geç mancınık taşı isabet etmiş olsaydı *Haleb’i* mutlaka alırdı. Eğer o, gerçekten yürüseydi bütün *Suriye* ve *Mısır’ı* ele geçirirdi.’

Velinimetim babam (*İbn Munkiz’in* babası) bana şunları söyledi:

“Sultan’ın (askerlerinin) çadırları, *Mercüdâbık* mescidinin kuzeyinden *Kınnesrin* köprülerine kadar uzanıyordu. Ben bizzat buradan geçerek çadır ve otağları gördüm, bu konuda Sultan’a bazı şeyler arzettim. Hemmâm b. el-Fazl, Sultan’ın (askerlerine ait) çadırların onar’lık guruplar halinde ve birbirine bitişik olarak Fırat nehrine kadar uzandığını söyledi. Babam devamla: Tacüddevle (Tutuş)’nin veziri Ebû’n-Necm⁴¹ bana şöyle anlattı: ‘Sultan,

⁴¹ Burada Tacüddevle Tutuş’un veziri olarak gösterilen Ebû’n-Necm (b. Bedi), Tutuş’un oğlu *Haleb* hükümdarı Melik Rıdvân’ın veziridir. Tu-

kendini kaybedecek derecede içki içtikten sonra «şu bedevî emîri Mahmud'u huzuruma getirin boynunu vurayım» diye emir verince, köleler derhal Hâce-i Buzurg (Nizamülmülk)'a giderek Sultan'ın bu emrini ona bildirdiler. Nizamülmülk Sultan'ın yanına giderek «Ey Sultanü'l-âlem böyle bir şey senden sudûr eder mi» deyince iyice sarhoş olmuş bulunan Sultan şarap güğümünün yanındaki su kabını Nizamülmülk'e fırlattı ve «Mahmud'u istiyorum» dedi. Yüzü yaralanan vezir, sultanın otağının yanından geçerek (Sultanın karısı) Hatun'a gitti ve ona: «Ey Hâtun, durum şu merkezdedir; yardımımıza koş, yoksa askerler telef olacak ve birbirini yağmalayacaklar» dedi. Bunun üzerine Hâtun kalkıp Sultan'ın yanına gitti. (Bu defa) Hâtun'u karşısında gören Sultan: «Sen niçin buraya geldin» deyince Hâtun: «Uyu! sen sarhoş olmuşsun» dedi. Bunun üzerine (Hâtun'la birlikte olan) kimseler oradan ayrılıp gittiler. Sabah olunca Hâtun, Sultana: «Zulüm kapısını açmaktan çekinmiyor musun?» deyince Sultan: «Tanrı izniyle hayır (böyle bir şey yapmak istemem)» dedi. Hâtun: «Bilâkis, dün bedevî emîri (Mahmud'u) 'ni getirip boynunu vurmak istedin, halbuki sen ona *aman* vermiştin. Ve esasen sen Mısır ve havalisini fethetmek istiyordun. (Bundan başka) Hâce-i Buzurg'a da şunları şunları yaptın» deyince Sultan: «Tanrı'ya yemin ederim ki, bu yaptıklarımın hiçbirisinden haberim yok» diye cevap verdi. (Bilâhare) Nizâmülmülk yanına geldiği zaman: «Ey Hasan, yüzündeki bu yara nedir» diye sorunca o: «Ey sultanü'l-âlem, bu yara, dün ben çadırımın dışında iken çadır direklerinin yüzüme çarpmasıyla meydana geldi» demek suretiyle gerçeği söylemedi. Vezirin bu cevabı oradakilerin çok hoşuna gitti. Daha sonra Sultan *Mısır'a* gitmek üzere *Haleb'ten* ayrıldı. Henüz bir konak yol almıştı ki, *Rum* Meliki Diogenes'in, (*Türk*) askerlerinin (*Anadolu'da*) bulunmamasından istifade ile harekete geçmiş olduğu haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Alp-Arslan onu karşılamak üzere gerisin geriye döndü. ”

Ebû Gâlib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. الحصين'in kendi el-yazısıyla yazdığı eserde şunları okudum:

“Sultan Alp-Arslan H. 463 yılında *Diyarbakir'e* gittiği zaman (bura hâkimi) Nasr b. Mervan onu karşılayıp 100 bin dinar takdim etti. Sultan buradan *Haleb'e* gelerek şehri kuşattı. Bir gece, (şehir hâkimi) Mahmud b. Nasr, annesiyle birlikte Sultan'ın katına

tuş'un veziri, Ebû'n-Necm'in kardeşi Ebû'l-Kasım b. Bedî'dir (Bk. İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min tarihi'l-Haleb*, s. 129).

geldiler. Mahmud'un annesi: 'İşte oğlum, istediğini yap' dedi. Bu söz üzerine Sultan, Mahmud'a iyi muameleler yaparak hil'atler verdi. (Daha sonra) Sultan *Rum* ülkesine gazaya çıktı. Halife el-Kaim (Biemrillah) tarafından hatiplere, minberlerde Sultan için dua edilmesi hususunda bir emirname gönderildi. Dua metni ⁴² şöyledir:

Tanrım, İslâm sancağını yükselt ve İslâma yardım et! Şirkin başını ezmek ve kökünü kazımak suretiyle onu mahvet! Sana itaat için canlarını feda edip kanlarını, sana tâbi olma hususunda akıtan senin yolunun mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımcılarından mahrum etme! Mü'minlerin emîrinin burhanı olan Ş e h i n ş a h ü ' l - â z a m ' ın (A l p - A r s l a n) senden dilediği yardımı esirgeme ki, o bu sayede hükmünü yürütür, şanını yayılır kılsın ve zamanın güçlükleri karşısında kolayca yerinde tutunabilsin. Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için, onu, lütüfkâr ve her zaman devamlı tesir icra eden desteğinden mahrum etme! Onun kâfirlerin karşısındaki bugünkü günü, yarımına da yetsin. Ordusunu meleklerle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarı ile sonuçlandır! Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını terketti. Malı ve canı ile senin emirlerine uymak amacıyla, senin yoluna düştü. Çünkü sen: "Ey iman edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve Peygamberine inanıyorsanız, onun yolunda can ve malınızla savaşırsınız" ⁴³ diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım! O, nasıl senin çağrına uyup şeriatinin korunmasında gevşeklik göstermeden emrine icabet etmiş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak dinine hizmet için geceyi gündüze katmışsa, sen de ona zafer kısmet eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir! Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların her türlü kinlerini defetsin ve lütfunla bu koruyucu onu, en sağlam ellerle muhafaza etsin. Yapmak istediği her işi, ona kolay kıl! Tâ ki onun (düşmana olan) kutsal hareketi zaferden

⁴² *Ahbarü'd-devle'de* (N. Lugal *terc. s. 33*), bu dua metninin, Saîd b. Muslâyâ tarafından tertib edildiği kaydedilmektedir.

⁴³ *Kur'an, es-Saff suresi, âyet nr. 10-11.*

ışık alsın ve şirk zümresinin, hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri yumulsun. Ey Müslümanlar, doğru bir niyet, dürüst bir azim ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve ıhlâs bahçesinden kısmet alan inançlarla onun için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız! Çünkü eksiklerden berî olan yüce Tanrı şöyle buyuruyor : "Ey M u h a m m e d, onlara, dualarınız olmasa Rabbim size niçin değer versin de".⁴⁴ Onun, güçlü, kuvvetli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişirmesi ve amacına nâil olması hususunda Tanrı'ya dua ve niyazda bulununuz! Tanrım, onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve şirki, onun önünde boyun eğdir!

Sultan Alp-Arslan, hâciblerinden birisinin⁴⁵ kumandası altında öncülerini sevketti. Hâcib, *Halat (Ahlat)* yöresinde, beraberinde bir Haç bulunan *Rusiy'e*'nin⁴⁶ kumandasındaki 10 bin *Rum* askerine rastladı. Hemen savaşa tutuştular. Tanrı Müslümanlara zafer ihsan etti. *Rum* kuvvetlerinde bulunan Haç ele geçirildikten başka adı geçen kumandan da tutsak alındı. (Daha sonra) Sultan ve *Rum* Büyüğü (İmparatoru) Zilkade ayının beşinci çarşamba günü *Ahlat-Malazgirt* arasında bulunan *ez-Zehre*'de⁴⁷ savaş için birbirlerine yaklaştılar. Sultan'ın 15 bin, *Rum* hâkiminin 200 bin askeri⁴⁸ vardı. Sultan, *Rum* Meliki'ne barış için müracaatta bulundu ise de *Rum* Meliki: 'Sulhu ancak *Rey*'de yapabileceğini' ona bildirdi. Tanrı, Sultan'ın başarısı (zaferi) için âdeta and içmişti. İki ordu, 7 Zilkade

⁴⁴ *Kur'an, Furkan suresi, âyet nr. 77.*

⁴⁵ Burada adından bahsedilmeyen emîrin, *Anadolu* ve *Suriye*'ye başarılı akınlarda bulunan *Sunduk Beg* olması mümkündür. Bilindiği üzere *Sunduk Beg Malazgirt* savaşına takaddüm eden günlerde *Trachaniotes*, *Ursel* ve daha sonra *Vasilakes* kumandasındaki *Bizans* öncü kuvvetlerini bozguna uğratmış ve *İbnü'l-Adim*'in de işareti ve çile *Bizans* ordusunda bulunan *Haç, Türk* kuvvetlerinin eline geçmiştir (Bk. M. H. Yinanç, *adigeç. Esr.*, s. 71 vd.; İ. Kafesoğlu, *İA. "Malazgirt" mad.*; M. A. Köymen, *adigeç. Esr.*, 266; O. Turan, *adigeç. Esr.*, s. 126).

⁴⁶ الرسة kelimesinin, bu sıralarda *Ahlat* yolunu koruma ile görevli bulunan *Normandiyalı Ursel*'i ifade etmesi mümkünse de *Sunduk Beg*'in, bozguna uğratıp tutsak aldığı komutan *Bizans*'ın Ermeni asıllı generali *Vasilakes (Basilakes)* idi (Bk. yuk. göst. yerler).

⁴⁷ Bu yer adının çeşitli okunuş şekilleri hakkında bk. yuk. göst. yerler.

⁴⁸ Bu hususta bk. Not. 25.

Cuma günü öğleden sonra savaşa tutuştu. Tanrı'nın, Müslümanlara zafer ihsan etmesi sonunda sayısız *Rum* askeri öldürüldü ve Melikleri de tutsak alındı. Sultan Alp-Arslan, tutsak *Rum* Meliki'ne üç kamçı vurduktan sonra ona, *1,5 milyon dinar harb tazminatı ödemesi, her istediği vakit Rum askerlerini kendi emrine vermesi ve Rumların elinde bulunan Müslüman tutsakların iâdesi* hususlarını şart koştu⁴⁹."

Selçukluların en yaşlısı olan ve onların soyunu sopunu, çok iyi bilen emîr İnanç Beg'den faydalanarak, Sultan Alp-Arslan adına *Melik-nâme*⁵⁰ adlı eseri yazan müellif diyor ki :

"Emîr Selçuk b. Dukak, *Hazar Türklerinin* ileri gelenlerinden idi⁵¹. Dukak *Temür - Yalğ* (kuvvetli yay) lâkabını aldı." İnanç Beg şöyle söylüyor: «Emîr Dukak'ın yaşı ilerleyince mubarek bir çocuğu dünyaya geldi ve ona, Selçuk adını verdi. Selçuk, *Sü-başı* (ordu kumandanı) lâkabiyle lâkaplanırdı. Onun, dört çocuğu vardı: Mikâil, Musa, *Yabgu-yi Gelân* lâkabiyle anılan Arslan ve sonuncusu da genç yaşında ölmüş idi⁵². Emîr Mikâil b. Selçuk'un Tuğrul Beg ve Çağrı Beg adında iki oğlu vardı. Buna göre Alp-Arslan'ın soy zinciri, Alp-Arslan Muhammed b. Çağrı Davud b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak'tır."

Bazı tarih kitaplarında şunları okudum :

"Alp-Arslan'ın babası Çağrı Beg *Barkan*'da⁵³ hastalanıp durumu kötüleşince H. 451 yılında⁵⁴ oğlunu veliahd tâyin etti. (Bu

⁴⁹ Burada da Sultan Alp-Arslan'la *Bizans* İmparatoru arasındaki yapılan sulh şartlarının bazı maddeleri zikredilmiştir. Bu hususta topluca bilgi Not. 27'de verilmiştir.

⁵⁰ *Selçukluların* menşeyinden bahseden ve kaybolmuş bulunan *Melik-nâme* hakkında başlıca bir araştırma için bk. Cl. Cahen, *Le Melik-nâme et l'histoire de Seldjukides, Oriens, 1949, II/1*.

Müverrih'in, *Melik-nâme*'den yaptığı bu nakiller, aynı eserden nakiller yapan diğer müelliflerin (Mirhond, Abû'l-Farac v. s.) verdiği bilgilerden fazla değildir. Esasen bu durum, *Melik-nâme*'de, *Selçukluların* menşei hakkında daha fazla bilgi bulunmadığını ortaya koyar kanaatindeyiz.

⁵¹ *Selçuklular*'ın *Hazarlar*'a bağlanması rivayetinin münakaşası hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında, s. 23 vd.*; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 30 vd.

⁵² Bu konuda ayrı bir araştırma için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası, XIII, 1958*.

⁵³ *Barkan veya Birkan: Ceyhun* nehrinin doğu kıyısında bir köy, *Yakut, I, 570*.

⁵⁴ Burada verilen H. 451 (1059) tarihi, İbnü'l-Esîr vs. müverrihlerin Çağrı Beg'in ölüm tarihi olarak kaydettikleri tarihtir. Had-di zatında Gazneli Mevdûd,

sırada) Sultan Mevdûd'un *Horasan*'a yürümek amacıyla bir ordu hazırlaması üzerine, Çağrı Beg, idareyi oğlu Alp-Arslan'a bıraktı. (Onu karşılamak üzere harekete geçen) Alp-Arslan, yol yorgunluğunu gidermek için, bir müddet *Belh* şehrinde kaldı. Durumu öğrenen Mevdûd, askerlerini toplayıp (savaş için) karargâh kurdu. Bunu mütaakıp Alp-Arslan, Mevdûd'un ordusuna karşı öyle bir saldırış saldırdı ki *Gazne* ordusuna, fecî bir ölüm ve sür'atli bir bozgun mukadder oldu. Alp-Arslan *Gazneli* kumandanlardan bin tanesini tutsak aldı ve ganimet olarak sayısız silâh ve at ele geçirdi⁵⁵. (Bu zafer üzerine) Alp-Arslan babasının katına çıkıp (durumu ona anlatınca) buna çok sevinen hasta babası iyileşti. Bu olaydan sonra Çağrı Beg, oğlu Alp-Arslan'la birlikte *Tirmiz*'e yürüdü. Buranın kale kumandanı Kâtib Beyhakî idi. *Gazne*'ye gitmek üzere, *Tirmiz* kalesinden ayrıldıktan sonra kaleyi Çağrı Beg'e teslim etti. Çağrı Beg, *Belh*, *Toharistan*, *Tirmiz*, *Vahş*⁵⁶ ve *Velvâlic*⁵⁷ vilâyetlerinin idaresini Alp-Arslan'a verdi. (Ve ayrıca) Ebû Ali b. Şâdân'ı vezir yapmak suretiyle, onun durumunu kuvvetlendirdi. Ebû Ali, idaresiyle memleketi mâmur bir hale getirdi. Ölümü yaklaşınca, kendisinden sonra vezareti Nizamülmülk'e vermesi hususunda Alp-Arslan'a ricada bulundu.

"Daha sonra *Türk Hâkan*'ının, *Tirmiz*'e saldırıp şehri tahrip ve yağma etmesi üzerine (harekete geçen) Alp-Arslan onu şehirden uzaklaştırdı. Bunu mütaakıp *Hâkan*, *Buhara* yörelerine gelerek *Ceyhun* nehri kıyısında karargâh kurdu ve Çağrı Beg'den sulh isteğinde bulundu⁵⁸. Çağrı Beg ve *Hâkan* sulh müzakereleri için, bir araya geldilerse de sonradan birbirinden ayrıldılar.

Çağrı Beg'in H. 435 (1043/44)'de geçici olarak hastalanmasından istifade ile kaybettiği toprakların istirdadına girişmiştir (Bk. M. H. Yinanç, *İA*. "Çağrı Bey" mad.; İ. Kafesoğlu, *İA*. "Selçuklular" mad.).

⁵⁵ Alp-Arslan ile *Gazne* Sultanı Mevdûd ve *Karahanlılar* arasındaki savaşlar için bk. M. H. Yinanç, *göst. yer.*; O. Turan, *adigeç.* Esr. s. 81; İ. Kafesoğlu *göst. yer.*

⁵⁶ *Ceyhun* üzerinde, *Belh* şehrine bağlı bir yer, *Yakut*, *IV*, 909.

⁵⁷ *Bedehşan* mülhakatından, *Yakut*, *IV*, 940.

⁵⁸ *Tirmiz*'e yürüyen *Karahanlı* hükümdarı Arslan Han (Nasr I. b. İbrahim) Alp-Arslan ile savaşıp yenilgisi üzerine Çağrı Beg'le sulh yapmak zorunda kalmıştır (Tafsilat için bk. M. H. Yinanç, İ. Kafesoğlu, O. Turan *yuk. göst. yerler.*)

“Hastalık Çağrı Beg’i çok yıpratmış ve (bu yüzden) onun zaafiyeti artmıştı. Nihayet o, 452 yılı Safer ayında, 70 yaşında olduğu halde, *Serahs* şehrinde hayata gözlerini kapadı. Yerine Alp-Arslan geçti. O sırada Melikşah altı yaşında bir çocuk idi. Sultan Tuğrul Beg, Çağrı Beg’in ölümünden sonra üç yıl daha yaşamıştır.”

Garsu’n-ni’me ebî’l-Hasen b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim b. Hilâli’s-Sâbi’nin⁵⁹ *Kitabü’r-rebî* adlı eserinden okuduğum (aşağıdaki) bilgileri, Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Yûsuf b. Ali el-Bağdadî [ve daha bazı kimseler], Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdülbâki b. البطى’den icâzetle haber verip dedi ki :

“Ebû Abdullah el-Humeydî bize (yani البطى’ye) rivayet etti”. O (el-Humeydî) da: ‘Garsu’n-ni’me bize haber verip şöyle söyledi’ dedi :

“Birkaç Horasanlı bana şunları anlattı :

‘*Adudu’ d-devle* lâkablı Alp-Arslan b. Davud çocuk iken ava çıkmıştı. O, (yolda) zayıf bir ihtiyar gördü. İhtiyar, topladığı dikenleri başına yüklemiş, onları taşımaktan bir hayli acı ve sıkıntı çekip iyice yorulmuştu. Alp-Arslan ona : «Ey ihtiyar», o da : «Buyur» demesi üzerine Alp-Arslan : «İhtiyar halinle çektiğin bu sıkıntı ve yorgunluktan seni kurtarmamı ister misin» dedi. Alp-Arslan’ın kendisini bu işten kurtaracak bir şey yapacağını veyahut herhangi bir yardımda bulunacağını zanneden ihtiyar dikenci : «Peki (isterim) Efendimiz» dedi. Bunun üzrine Alp-Arslan, ihtiyara bir ok atıp onu olduğu yerde öldürdü. Bu olay, Alp-Arslan’ın çocukluk ve cahillik çağlarında vuku bulmuş olup, onu bu işi yapmaya sevkeden içindeki delikanlılık heyecanı idi. Esas itibariyle o, olgunluk çağında ve saltanat tahtında istikrar kazandığı zaman, sultanların en âdili, ahlâk bakımından en güzeli, cihat ve dine yardım hususlarında onların en isteklisi idi”.

⁵⁹ XI. yüzyıl müverrihlerinden olan Muhammed b. Hilâli’s-Sâbi (Ölm. Şubat/Mart 1088)’nin kaybolmuş bulunan *Uyûnü’t-tevârih* adlı eseri *Selçuklu* tarihinin en önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir. 1055/57-1086/87 yılları arasındaki olayları içine alan bu değerli eserden *Mir’âtü’z-zaman fi târihi’l-âyan* müellifi Sıbt İbnü’l-Cevzî (Ölm. 1257) pek mufassal bir şekilde nakiller yapmıştır. Otuz yıllık bir devreyi içine alan bu kısımlar, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Emir Ebû'l-Hasen Ali b. eş-Şehîd ebî'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseynî'nin *Zübdetü't-tevârih*⁶⁰ adlı kitabından yapılan seçmelerle (müntahab) meydana gelen bir eserde şunları okudum. Ali el-Hüseynî diyor ki :

“Sultan Alp-Arslan idareyi ele alıp saltanat makamına geçince halk üzerine, adalet kanatlarını gerip şefkat ve ihsan gölgesini uzattı. Halktan yılda ancak iki defa *aslî vergi* (خراج الأصلی) almakla yetindi. Her yıl Ramazan ayında *Belh*'te dört bin, *Merv*, *Herat* ve *Nişabur*'da bin, kendi bulunduğu yerde de on bin dinar sadaka dağıttı.

“(Bir gün) şikâyetçiler vezir Nizamülmülk'ün ticaret yaparak para kazandığı hususunu belirten bir mektup yazıp Alp-Arslan'ın namaz kıldığı yere bıraktılar. Sultan (mektup muhteviyatına vâkif olunca) Nizamülmülk'ü çağırıp ona şunları söyledi :

Al şu mektubu! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklı iseler ahlâkını güzelleştir ve durumunu ıslâh et! Yok eğer yalan söylüyorlarsa suçluları affet ve onları yalan ve iftiradan yüz çevirmeleri için, Divan işlerinden biriyle meşgul et.»⁶¹

Ebû Galib b. الحصین'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserin “456 yılı Ramazan ayı olayları” arasında şu malûmatı okudum : “*Tebriç*'den Nizamülmülk'ün mektubunu hâmil bir atlı geldi. Getirdiği mektupta Nizamülmülk şunları yazıyordu :

‘Sultan Alp-Arslan, *Hazar* ülkesinde savaşa girişip, hiçbir Melik'in elde edemediği başarılar kazandı. *İspehşehr* adlı büyük bir beldeyi feth ile 30.000 kişi öldürüp 50.000'den fazla memlûk tutsak aldı. *Abhaz* meliki ile sulh yapıp bu *sugûr* (uclar)'dan geri dönen Sultan, *Rum* ülkesinde bulunan 700.000 nüfuslu *Âni* şehrine gelerek burasını kılıçla fethetti.»⁶²

⁶⁰ *Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye* adlı müellifi tesbit edilemeyen eserin başlıca kaynağını teşkil eden ve 1164'de telif edilen bu kitap hakkında bk. Claude Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period* (= *Historians of the Middle East*, London 1962), s. 69 vd.; *Ahbarü'd-devle*, Naşir M. İkbâl'in mukaddemesi, s. VII - XI; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. XI - XII.

⁶¹ *Zübdetü't-tevârih*'ten nakledilen bu bilgileri kşr. *Ahbâr* (Türkçe terc.), s. 20 - 21.

⁶² Burada, rakamlarında büyük mubalâğa görülen, Sultan Alp-Arslan'ın, H. 456 (1064) yılında oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile birlikte yaptığı birinci *Kafkasya ve Doğu-Anadolu* seferinden bahsediliyor. Bu seferlerin tafsilâtı için

Yine Ebû Gâlib'in eserinin "465 yılı olayları" arasında şunları okudum :

"Sultan Alp-Arslan, 465 yılı başında *Ceyhun* nehri taraflarında gazaya çıktı. Beraberinde 200.000 atlı vardı. Ordu, Safer ayının 20 sinden sonra nehri geçip Sultan'a vasıl oldu. Alp-Arslan Şemsü'l-Mülk Tigin b. Tamgaç'a⁶³ karşı yürümüştü. Adamları, *Hârezmlî* Yusuf adında bir kale muhafızını yakalayıp (oturduğu) tahtının yakınına kadar getirdiler. Sultan, dört köşeye dört kazık çakılıp Yusuf'un bunlara iplerle bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yusuf, Sultan'a: 'Ey korkak! benim gibisi böyle mi öldürülür' dedi. Sultan, Yusuf'un bu sözlerine sonderecede öfkeleni, onu öldürmek üzere okunu ve yayını eline alıp kölelere: "Onu serbest bırakın" dedi. Köleler Yusuf'un bağlarını çözüp serbest bıraktılar, Alp-Arslan, Yusuf'a bir ok attı ise de isabet ettiremedi, halbuki Sultan'ın oku bundan başka hiç isabetsizlik etmemişti. Bunu mütaakıp Yusuf, sür'atle Sultan'ın üzerine saldırdı. Bir taht (*südde*) üzerinde oturmakta olan Sultan derhal yerinden kalkarak aşağıya indi. Fakat tam bu sırada ayağı takılıp yüz üstü yere düşmüştü. Zaten o sırada kendisine yetişmiş olan Yusuf, Sultan'ın üzerine yumulup kuşağında bulunan hançerle onu yaraladı. Ağır bir surette yaralanmış olan Sultan çadırına götürüldü. (Öte yandan) birkaç temizlik hizmetçisi (ferrâş) ellerinde bulunan nacaklarla Yusuf'u öldürdüler. Ve Alp-Arslan da dünyaya gözlerini kapadı⁶⁴. 8 Cemaziyelâhır'da *Bağdad*'da onun için yas töreni yapıldı. Sultan Alp-Arslan, 424 yılında doğmuş olup 40 yıl iki ay ömür sürmüştür. O, babasının *Merv*'deki mezarının yanına defnedilmiştir."

Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî bize şunları haber verdi :

"Ebû Sa'd Abdülkerim b. es-Sem'ânî bize (yani Ebû Haşim'e) şunları anlatıp dedi ki: 'Alp-Arslan Muhammed b.

bk. M. H. Yinan, *adigeç. Esr.*, s. 58 vd.; M. A. Köymen, *adigeç. Esr.* s. 256; İ. Kafesoğlu, *IA. "Selçuklular" mad.*; O. Turan, *adigeç. Esr.* s. 103 vd.

⁶³ *Karahanlı* hükümdarı Şemsü'l-mülk Nasr I. b. İbrahim Han.

⁶⁴ *Hârizm*'de bulunan *Berzem* kalesi muhafızı *Hârizmlî* Yusuf'un, Sultan Alp-Arslan'ı, İbnü'l-Adim'in Ebû Galib'den naklettiği şekilde öldürmediği (pek çok kaynaklarda aynı rivâyet kaydediliyor), Sultanın katına gelip tâzim için ayaklarına kapandığı sırada, onu öldürdüğü hususunun ileri sürülmesi hakkında bk. O. Turan, *adigeç. Esr.*, s. 136.

Dâvud memlekete hâkim olduktan sonra Kutalmış'ı 455 yılı Zilhicce ayında *Nemek* köyünde bozarak saltanatta hâkimiyet kurdu. Alp-Arslan, 465 yılı Şaban ayında *Rum*'a gazaya çıkarak onları bozguna uğratarak meliklerini tutsak aldı. *Rum* meliki, çarşıda-pazarda dolaştırılarak (halka) ilân edildi. Sonra Sultan acıyarak onu serbest bıraktı ve memleketine gönderdi. Sultan Alp-Arslan'ın, 465 yılı Safer ayı sonlarında veya Rebiülevvel ayı başlarında *Ceyhun* nehri yörelerindeki *Barzan* adında küçük bir şehirde öldürüldüğü ve *Merv'e* getirilerek babasının yanına defnedildiği rivayet edilir.”

Ömer b. طرزد bize, Ebû'l-Kasım b. es-Semerkindî'den, o da Muhammed b. Hilâl'den rivayet ederek dedi ki :

“*Basralı* Şair Ebû'l-Hasen bana şunları anlattı :

‘Ebû Tahir b. ebî قراط el-Alevî'yi düşümde gördüm. Ben, ona «Tanrı sana ne yaptı» diyordum. Çünkü onun inancının bozukluğunu biliyordum. Tekrar tekrar sorunca o, cevap vermekte ısrar eder bir halde bana : «Bunu bir yana bırak, Tanrı *Nişabur*'a 72 deynek vurdu» dedi. Birden uyandım ve rüya tâbirinden anlıyanlardan yanıma gelenlerin birkaçına bunu anlattım. Onlardan biri : «Ey Efendim, 72 günü say ve o zaman *Nişabur*'da neler olacağını gör» dedi. *Semerkind*, *Buhara* ve yöreleri hâkimi Şemsülmülk b. نورمجان⁶⁵ ile savaşmak üzere, *Ceyhun* nehrini geçmiş olan ve bu nehrin doğu kesimi hâkimi Adududdevle Alp-Arslan b. Dâvud'un katli, rüyamdan 72 gün sonra (73. gün) vukua geldi. Rüyamın gerçekleşmiş olması, şaşılacak bir olaydı.”

Bu hususta şunlar da rivâyet edilir :

“*Buhara*, *Semerkind* ve buralara sınır olan vilâyetlerin halkı, Alp-Arslan'ın 200 bine yakın atlı olduğu söylenen kalabalık askerleri tarafından bulutlar gibi kuşatılınca, bir araya toplandılar”. Bu bölgelerde yağma ve zulüm başladı. Halkın ve sultanlarının, Alp-Arslan'a karşı duracak kudret ve kuvvetleri yoktu. Adı geçen vilâyetlerin sâlih insanları, bir hafta müddetle, câmilere kapanıp oruç tutuyor, kül ve tuzla iftarlarını açıyor, kendilerini sarıp, canlarına kastedenlerin hakkından gelmesi için Tanrı'ya dua ediyorlardı. Henüz haftanın günleri sona ermemiştii ki, Sultan Alp-Ars-

⁶⁵ Yanlış bir imlâ ile yazılan bu isim, *Batı - Karahanlı* hükümdarlarından olan ve kaynaklarda Tamgaç Han olarak geçen Ebû İshak İbrahim I. b. Nasr (1052/53 - 1068) olmalıdır (Bk. O. Pritsak, *IA*. “*Kara - Hanlılar*” mad.

lan'ın katli haberini aldılar: Şemsülmülk'ün adamlarından biri olan Yusuf, o havalideki bir kalede yakalanarak Sultan'ın katına getirildi. Sultan, Yusuf'u tehdit ederek korkuttu ve onu tutan iki Türk köleye : 'Onu serbest bırakın' dedi. Sultan, serbest kalan Yusuf'a bir ok attıysa da isabet ettiremedi. Bunun üzerine Yusuf, Sultan'a karşı sür'atle yürüyüp üzerine çullanarak botunda bulunan bıçakla onu ağır surette yaraladı. Sultan üç gün yaşadıkdan sonra, aldığı yaraların tesiriyle vefat etti"⁶⁶.

⁶⁶ İbnü'l-Adim'in, Ömer b. طرزذ vasıtasıyla, Muhammed b. Hilâli's-Sâbî'den (herhalde onun, tarihi hikâyeleri ihtiva eden *Kitabü'r-rebt* adlı diğer bir eserinden) naklettiği bu bilgiler, daha az teferruatlı olmak üzere, aynı müellifin *Uyûnü't-tevârih* adlı eserinden nakiller yapan Sıbt ibnü'l-Cevzi'nin yukarıda adı geçen eserinde de vardır. (Bk. Sıbt, *XIII/B*, 13 b - 14 a).

TRABZON YAKININDA MERYEM ANA (SUMELA) MANASTIRI

ARKEOLOJİK VE TARİHİ DEĞERİ İLE BUGÜNKÜ DURUMU HAKKINDA
BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Trabzon'un güneyinde, Zigana'ların bir tepesinin yamacına yapışmış bir manastır harabesi vardır. Eteklerinde, ormanlar ile kaplı bir vâdinin dibinde, Trabzon'a kadar uzanan Değirmen dere-sinin kollarından biri akar. Halk buraya kısaca Meryem Ana der. Eski adı ise Sumela manastırındır. Trabzon'da Komnenos prensliği tarihine dair araştırmaları ile tanındığı kadar siyasî hayatında da önemli düşünceleri akisler uyandıran ve yazılarının üslûbu bakımın-dan da Alman dilinin edebiyat tarihine girmeğe lâyık görülen yazar-larından sayılan J. P. Fallmerayer (1790-1861), bu manastırı 1840 yılında Trabzon'a yaptığı bir seyahati sırasında ziyaret ederek, yol hâtıralarında etraflı bir şekilde tasvir etmiştir¹. Eskiden olduğu gibi bugün hâlâ çevrenin müslüman halkı tarafından da ziyaret edi-len bu yerin kısaca tarihçesini ve mimarî tertibini, 1962'de yerinde yaptığımız incelemelere dayanarak burada belirtmeğe çalışacağız².

Anadolu'daki kilise ve manastırların hemen hemen birçoğunda olduğu gibi, Sumela'nın da kuruluşunu oldukça eski tarihlere çıkar-

¹ J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart-Tübingen 1845, I, s. 159-192. Bu bölüm şu kitapta da tekrarlanmıştır, *Byzanz und das Abendland* (yayınlayan E. Mika, Wien 1943, s. 191-223.

² Sumela manastırını, 1962 yılı Temmuz'unda öğrencilerimizle, Trabzon ve çevresinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından verilen ödenekle yaptığımız gezide ziyaret ettik. Fotoğraflar öğrencilerimizden Bayan Y. Demiriz ve Bay R. Erzin tarafından çekilmiştir. Ayrıca bazı fotoğraflar 1956 yılında A. Albek tarafından çekilerek, bu yazımızla yayımlanmalarına müsaade edilmiştir. Washing-ton'da, Harvard Üniversitesi'nin bir tesisi olan Dumbarton Oaks'da, 1966 yılı Mayıs ve Haziranında yaptığımız araştırmalarda, bu manastır ile ilgili olarak bulduğumuz bazı resimlerin kopyaları, bu müessese tarafından temin edilmiştir. Yardımlarını esirgemiyen şahıs ve müesseselere burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

mak isterler³. Bu havalinin evvelce Rum ahali arasında yaygın ve Trabzon hakkındaki Rumca kitaplarda tekrarlanan kuruluş efsanesine göre⁴, manastırın esası Theodosius devrinde kurulmuş ve altıncı yüzyılda İmparator Iustinianos devrinde kumandan Belisarius tarafından yeniden yapılmış idi⁵. Fakat bu rivayeti kabul ettirecek hiçbir ilmi dayanağın bulunmadığı, burasını inceleyen yabancı mütehassıslar tarafından kesin olarak bildirilmiştir. Buranın başlıca gelir kaynağı olan bir Meryem Ana resminin eskiliğine ve mucizeler yaratmağa kadir olduğuna halkı inandırmak böylece onun değerini büyültmek için uydurulduğu kolayca sezilen bir efsaneye göre güya bu resim, İsa'nın Havvarilerinden Lukas tarafından yapılmış idi⁶, ve Lukas'ın terekesinden Atina'ya geçmiş fakat Theodosius devrinde, dördüncü yüzyılda, resim kendiliğinden buradan ayrılmak istemiş, birgün melekler tarafından gökte uçurularak Trabzon dağlarındaki bu kovuğa getirilip bir taşın üzerine bırakılmıştır⁷. Tam bu sıralarda Atina'dan

³ Türkçe olarak Trabzon hakkında yazılan başlıca kitaplarda bu manastıra dâir işe yarayacak bir bilgiye rastlanmıyor kşr. Ş. Şevket, *Trabzon tarihi*, 1294 (= 1878) ve yeni harflerle sadeleştirilmiş ve kısaltılmış baskısı, Ankara 1953; Ö. Akbulut, *Trabzon tarihi*, Trabzon 1955; Ö. Akbulut, *Sumelâ*, Trabzon 1963, adlı küçük boyda bir kaç sahifelik broşür ise, bilinen hurafelere yer vermektedir.

⁴ Bildiğimize göre Sumela'ya dâir 18. yüzyılda monoğrafyalar yazılmış ve bunlarda "mucizevi" kuruluşu anlatılmıştır, Kşl. aşağıda *not 20 deki yerde* adı geçen eser. Bu çeşit yazıların en eskilerinden biri N. Kavsokalivitis, *Hiera historia tis basilikis monis Soumela...* en Leipsia (Leipzig) 1775'dir. Tam başlığı için bk. Ch. Myrides, *Symboli eis tin bibliographian tou Pontou, 'Arkheion Pontou'*, X (1940) s. 70, no. 291. Manastırın en etraflı ve içinde ayrıca A. Papadopoulos - Keramevs tarafından tertiplenmiş, buradaki yazmaların bir kataloğu da bulunan monoğrafyası olarak bk. E. Th. Kyriakides, *Historia tis para tin Trapezounta hieras basilikis patriarkhikis stravropigiakis monis tis Hyperagias Theotokou tis Soumela*, Atina 1898.

⁵ İmparator Iustinianos (527-565)'un Trabzon'da su sıkıntısını gidermek üzere şehrin koruyucu azizi Aziz Evgenios'un adı ile anılan büyük bir su kemeri yaptırdığı, burada ve Amasya'daki bazı harap kiliseleri tamir ettirdiği bilinir, fakat bu manastırdan hiç bahis yoktur, kşr. Prokopios, III, VI, 1. (*Buildings*, Loeb baskısı, s. 212-213.).

⁶ Havvari Lukas hakkında bk. Harnack, *Lukas der Arzt der Verfasser des dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte*, Leipzig 1906; W. M. Ramsay, *Luke the Physician, and other studies in the history of Religion*, London 1908. Güya Lukas tarafından yapılan resimler hakkında bk. L. Ouspensky ve Wl. Lossky, *Der Sinn der Ikonen*, Bern-Olten, s. 94.

⁷ Bizans sanatında ve Bizans sonrası ortodoks sanatında Lukas'a izafe edilen ikonalar vardır. Bunların hiçbiri ciddi olarak kabul edilmez. İstanbul'un Bizans

Trabzon'a gelen Barnabas ve Sophronios adlarında iki keşiş de bu ücra dağın ıssız yamacında bu resmi bulmuşlardır. Fallmerayer'in yazdığına göre, daha 1840'da keşişler, bu "hârikülâde" resmin⁸, Türkler tarafından yakılmak istendiğini fakat yanmadığını, balta ile parçalanmak istendiğini, fakat kırılmadığını, dereye atıldığını, fakat suyun sürüklediğini anlatıyor ve resmin tahtasındaki bir çatlağı Türklerin baltasının izi olarak gösteriyorlardı. Halbuki Fallmerayer, belirli bir alaylı ifade ile resmin iddia edildiği gibi hiç de o kadar eski olmadığını, ve âdeta teşhis edilmez bir halde kararmış bulunduğunu, etrafında ise kabartmalar ile süslü gümüş çerçevenin onyedinci yüzyılda Trabzonlu bir sanatkârın elinden çıkmış olabileceğini yazmaktadır⁹. Fakat ne olursa olsun bu ikona, manastırın hıristiyan ve müslümanlarca ziyaret edilmesinin başlıca sebebi olmuştu. Bu çeşit rivayet ve efsanelerin, basit bir hıristiyanlık gayreti ile yaratıldığı ve mütemadiyen tekrarlanarak âdeta zorla etrafa kabul ettirildiği bilinir. Böylece hak-

çağında koruyucusu (*Palladium*) bir Meryem resmi, yani ikonası vardı ki, 1453 de surların en tehlikeli kısmına yakın olması ve şehri Türklerden kurtarması için, o vakte kadar durduğu Sarayburnu'ndaki Hodegon manastırı (J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, s. 160-161; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Eglises et monastères*, Paris 1953, s. 208-216. İkona hak s. 212 vd.)ndan alınarak, Edirnekapısı civarındaki Khora manastırı kilisesine getirilmiş ve Fetihden sonra kaybolmuştur. Lukas'ın elinden çıktığı ileri sürülen bu resim de Hodegitria (yol gösterici) Meryem'i olarak tanınıyordu, kşl. W. Felicetti - Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei*, Olten-Lausanne 1956, s. 20, 27-28.

⁸ Hârikülâde resimler Meryem ve İsa'ya aittir. Bunların Meryem ve İsa'nın sağlıklarında meydana geldikleri ve bu iki varlığın ilâhi kudretinin bu resimlerde aynen mevcut olduğu kabul edilmişti. Böylece, Meryem ve İsa'nın bu resimleri sayesinde koruyucu, mucizeler gösterici ve tedavi edici olmağa devam ettiklerine inanılıyordu. Kşl. Ph. Schweinfurth, *Bizans İkonografyasında İsa*, "Tarih Dergisi" III, sayı 5/6 (1953) s. 1-20. Bazı resimlerin İncil yazarı Lukas'ın elinden çıktığının iddia edilmesi, bu resimlerin İsa veya Meryem'in sağlığında yapılmış olduğuna bir delil sayılıyor, böylece Meryem'in "Benim şefkatim bu resimle beraberdir" sözü büyük bir değer kazanıyordu. Lukas'a izafe edilen bir resme yapılan ibadet, resmin tasvir ettiği varlığın önünde yapılmış gibi farzediliyor, böylece bu resim sayesinde onun yardımının sağlanacağına inanılıyordu. Sumela gibi daha başka yerlerde de bir takım kilise ve manastırlar hıristiyanlar ve müslümanlarca bir takım felâketlere karşı koruyucu olarak ziyaret ediliyordu. F. W. Hasluck bu hususda çok eksik bir liste derlemiştir, kşl. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, I, s. 66.

⁹ Fallmerayer, *Fragments*, I, s. 178.

kında böyle rivayetler çıkarılan tesisler de güya çok eski bir tarihe inmektedir. Sumela münferid bir örnek olmayıp, eş durumdaki birçok misalden sâdece biridir. Zaten, Hıristiyan ve üstelik Yunan sempatizanı olan Batılı ilim adamlarının bile sağduyuları, bu çeşit rivayetleri red etmelerine kâfi gelmiştir. Anadolu'nun daha birçok kilise ve manastırının kuruluşlarının, böyle efsaneler ile iddia edildiği gibi eski olmadığı artık anlaşılmıştır.

Meryem (Panaghia) adına kurulan bu manastırın, grekçe *Sumela* adının esasını, *kara, siyah, karanlık* anlamlarına gelen *Melas* kelimesinden aldığı söylenir. Bu, acaba bu tesisin kurulduğu vâdinin ve dağın koyu renginden dolayı mı verilmiştir? Bu fikirde olanlar vardır. Fakat kanaatimize göre, Sumela kelimesi, buradaki Meryem ikonası (tasviri)nin bir sıfatı da olabilir. Onun Fallmerayer'in de dikkatini çektiği gibi renginin koyu, hattâ teşhis edilemeyecek derecede siyah oluşu bu adın esasını teşkil etmiş olması mümkündür. Gürcü resim sanatında, XII. yüzyılda sanat âleminde *Siyah Madonna* ismi altında tanınan bir takım Meryem İkonalarının yapıldığı ve yayıldığı bilinir. Esrarlı ifadesini daha da arttırmak gayesiyle, Meryem Ana resimlerinde yüz siyah boya ile boyanıyordu.¹⁰ Gürcistan'a bu usulün eski Hind sanatından gelmiş olabileceği de ayrıca ileri sürülmüştür. Sumela manastırının Kafkasya'ya yakınlığı düşünülecek olursa, burada saygı gören Meryem tasvirinin, böyle bir *Siyah Meryem* olduğuna ve manastırın, Sumela adını bundan aldığına ihtimal vermek yerinde olur. Böylece dağın da adı, manastırdan dolayı Oros Mela=Kara dağ olmuştur. İstanbul'da Bizans çağında yine Lukas elinden çıktığı iddia olunan bir İkonaya sahip Hodegitria manastırının da bu adı resimden "Yol gösterici" Meryem resminden aldığı anlaşılmaktadır¹¹.

¹⁰ Felicetti-Liebenfels, *Byzantinische Ikonenmalerei*, s. 90, not C. Geç devirde, Lukas'ın Meryem'in resimlerinde yüzü siyah renkte yaptığı iddia ediliyor ve XVII. yy. resimlerinde böylece bu teknik taklit ediliyordu. Diğer taraftan bazı ikonalar sathlarına sürülen *Olifa* denilen yağ yüzünden kararmış görünmektedirler. Koyu renkli bir Meryem tasviri de Aynoroz'da İviron manastırında bulunmaktadır, kşl. A. Munoz, *Iconografia della Madonna*, Firenze 1904, s. 208.

¹¹ Ortodoks âleminin, böyle "hârikulâde" resimlere inanılmaz bir eskilik izafe ettiği gibi, ısrarlı bir gizlilik içinde sakladığı da daha Bizans çağındanberi âdetti. Bunların yılın sadece bazı günlerinde belli belirsiz gösterilenleri vardı. Nitekim, XI. yüzyılda ortaya çıkan ve çok eski olduğu rivayet edilen bir Meryem ikonası da İstanbul'da Ayvansaray semtinde Blakherna kilisesinde bulunuyordu. Bu ikonanın üzerini örten ipek örtü ancak sayılı günlerde güya kendiliğinden ara-

Sumela manastırına âit Siyah Meryem resminin hangi devre ait nasıl bir şey olduğunu daha fazla araştırmaya imkân yoktur. İkona'nın eskiden çekilmiş oldukça iyi bir fotoğrafından anlaşıldığına göre^{11a}, bu üzerinde herhangi bir çizgi, boya daha doğrusu resme benzeyen bir unsur teşhis edilemeyen siyah, çatlak ayrıca da ortadan ayrılmış bir tahtadan ibaret idi. İkonanın çevresini belirten gümüş çerçeve ise motiflerinden ve yazılarından anlaşıldığına göre 1700 tarihine ait olup alelâde bir işçilik arz ediyordu. Bu fotoğraftan edindiğimiz intibaa göre Sumela'daki Meryem ikonasının, hakikî bir *Siyah* (= *Kara*) *Meryem* bile olması çok şüphelidir^{11b}.

lanıyordu ve buna "alışılmış mucize" deniyordu. Bu mucizeye XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar inanılmıştı; V. Grumel, *Le "miracle habituel" de Notre-Dame des Blachernes, "Echos d'Orient" XXX (1931) s. 129 - 140.*

^{11a} Metropolit Khrysanthos, *He Ekklesia Trapezountos, "Arkheion Pontou,"* IV-V (1932-33), bu dokuz yüz sahifelik koca kitapda Trabzon kilisenin çok etraflı tarihi ile birlikte Sumela manastırının birçok eski fotoğrafı da yayınlanmıştır, s. 468 vd. Sumela manastırı hak. izahat, res. 63-71 burası ile ilgili muhtelif fotoğraflar.

^{11b} Siyah Meryem'ler hakkında etraflı bir araştırma yapılmıştır, kşl. Marie Durand-Lefebvre, *Etude sur l'origine des Vierges Noires*, Paris 1937; burada tesbit edildiğine göre, normal olarak zamanla kararmış her çeşit Meryem tasvirleri olmakla beraber, hususi olarak siyah renkte yapılmış Siyah Meryem'ler de vardır ki bunlar Sanat tarihinde ayrı bir yer işgal ederler Siyah Meryem'lerin menşeleri hususunda beş ayrı hipotez ileri sürülmüştür:

- A) Renk kararmasının, rutubet, is, yangın dumanı gibi sebepler veya tahtanın eskimesi ile olması.
- B) Meryem'in mensup olduğu etnik tipin aranması ve onun mensup olduğu kavmin kadınlarına benzetilmek istenmesi.
- C) Tamamen Asyaî bir tesir altında meydana gelmesi.
- D) Sembolik bir mana verilmek istenmesi ve bu hususta *Tevrat* ile *İncil*'deki bazı sözlerin Meryem'in rengi hakkında dayanak olması.
- E) Eski bazı kültlerin Hıristiyanlığa intibakı ile bu rengin verilmesi.

Yazar, bilhassa Fransa'daki Siyah Meryem tasvirleri üzerinde durmuş ve dolayısı ile diğerlerini, yine Lukas tarafından yapıldığı iddia edilen Rus ikonalarını da zikir etmiştir (s. 33-39) yazar, ayrıca Lukas'a izafe edilen resimlerin şüphe uyandırdıklarını (s. 67-71), hatta Lukas'ın ressamlığının çok şüpheli olduğunu olduğunu (s. 114) belirtir. Hakikî portresi bilinmiyen Meryem'in aslında koyu renkli olması da muhtemeldir. Fakat yazarın tesbit ettiği şu hususlar dikkat çekicidir: Siyah Meryem'ler bilhassa Avrupa doğusuna doğru çok sayıdadır, bilhassa ziyaret yerlerinde bulunmakta ve dağlarda, yüksek yerlerde, orman içlerinde kurulan ibadet yerlerinde muhafaza edilmektedir; ayrıca bu yerlerde şifalı bir de su bulunmaktadır, nihayet Fransadaki bu tasvirlerin buldukları yerlere mucizevi şekilde geldiklerine inanılmaktadır. Bütün bu hususiyetler çok değişik ve uzak çevrelerde dini inanışların tamamen aynı karakteri göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir.

Kısacası Trabzon'un Sumela manastırı, bu adı ile tarihte ancak Trabzon Komnenos'ları devrinde ortaya çıkmaktadır. Her köşesinde irili ufaklı bu çeşit binalar olan bu bölgenin, peyzaj itibarıyla en hâri-kulâde bir yerinde Sumela manastırı kurulmuş ve Osmanlı devri Türk idaresi sırasında devamlı gelişmeler ile tam mânası ile muazzam bir tesis hâlini almıştır. Hemen hemen 1200 m. rakımlı bir noktada ve vâdinin dibinde akan suyun 300 metre kadar yüksekliğinde, dimdik denilebilecek kadar sarp bir yamacın ortalarında oldukça geniş ve yüksek bir mağara, daha doğrusu bir kovuk bu tesisin çekirdeğini teşkil etmiştir. Bu, erişilmesi zor ve yorucu kovuk önündeki dar çıkıntı, zamanla burada büyüyen, genişliyen ve zenginleşen manastıra zemin olmuştur.

Bu manastırın kurulduğu, kayalık ve dik yamacın ortasındaki büyük kovuğun, acaba tarihin karanlık çağlarından itibaren bir kült yeri olması ayrıca mümkün görülebilir mi? Dağlara, yüksekliklere ve mağaralara bir kült yeri olarak daima özel bir değer verildiği bilinir. Belki bu mağaranın içinde de evvelce böylece bir sunak yapılmıştı. Hıristiyanlık yayıldıktan sonra burasının bilinmeyen bir tarihte ufak bir keşiş inzivagâhı haline getirildiği de düşünülebilir. Tabiatıyla bu tahminler, benzeri eserlerde müşahade edilen hususlardan çıkarılmaktadır. Ancak mağara kısmında yapılacak etraflı ilmî araştırma ve sondajlar bu tahminlerin doğruluk derecesini belki aydınlatılabilir¹². Yoksa şimdiki halde müsbet hiç bir dayanak yoktur.

Atina'dan gelen iki rahip, Barnabas ve Sophronios'un Theodosios devrinde burasını kurmuş ve Iustinianos'un kumandanı Belisarios'un da tamir ettirmiş olduğu yolundaki kuruluş efsanesinin sağlam bir esasa dayanmadığını yukarıda işaret ettik. Bu efsane bir tarafa bırakılacak olursa, manastırın şimdiki halde hiç değilse onüçüncü yüzyıldan itibaren, tarihini takip mümkündür. Bu sırada artık Bizans İmparatorluğundan apayrı bir devlet halinde doğarak, başlıbaşına

¹² Antalya dolaylarında Kara in denilen mağarada ilk insanların yaşadıklarını gösteren âletten yüzlercesi bulunduğu gibi tarih çağlarında burasının kutsal bir yer olduğunu gösteren işaretler de görülmüştür. Bk. K. Kökten, *Antalya'da Kara in mağarasında yapılan tarih öncesi araştırmalarına toplu bir bakış*, "Belleten" XIX (1955) s. 273; Aynı şekilde, Karadeniz Ereğli'sinde, dere vâdisi içinde sıralanan muazzam mağaralar Herakles mağarası olarak İlkçağ'da tanınmış, Bizans devrinde de kült yeri olmağa devam etmişlerdir; bk. F. K. Dörner, *Auf der Suche nach dem Eingang in das Reich des Hades*, "Umschau" (1965) Heft 15, s. 463-465.

gelişmeğe başlamış olan Trabzon Komnenos'ları prensliği, başkendi Trabzon şehri olmak üzere bu çevrede hâkim durumda bulunuyordu¹³. Kendilerini Bizans İmparatorluğu'nun meşru vârisi olarak gören ve kendilerini İmparator olarak tanıtan Trabzon prenslerinin bu ünvanını, 1261 'de yeniden İstanbul'a sahip olarak eski Bizans devletini ihya eden hakikî Bizans İmparatorluğu kabul etmemiştir. Başlıbaşına bir politikaları, bilhassa komşu Türk beylikleri ile çok yakın ve girift temaslari bulunan Trabzon Komnenos'larından III Alexios (1349-1390) bu manastırın esas kurucusu sayılabilir. İki kızkardeşi Türk beyleri ile evli olan, kendi dört kızını da komşu Türk beylerine veren III. Alexios'un Sumela'ya özel bir ilgi gösterdiği kaynak ve vesikalardan anlaşılmaktadır¹⁴. Buradaki keşiş hocrelerine, onun büyük dede, dede ve babasının da bazı bağışlarda bulunmuş oldukları bu vesile ile öğrenildiğine göre, Alexios'un büyük dedesi II. Ioannes (1280-1285) zamanındanberi burada dinî bir merkezin mevcut olduğuna ihtimal verilir. Yine başka bir efsaneye göre, büyük bir kasırga sırasında Meryem sayesinde canını kurtaran III. Alexios burasını yeni bir tesis halinde inşa ettirmiş, zengin vakıflar bağışlamış bir khrysobullos yâni bir ferman ile de bu vakıflarını sağlam esaslara bağlamıştır. Manastırın 1650'ye kadar dış kapısı üzerinde görülebilen 1360 tarihli, beş mısralık bir manzum kitabede III. Alexios, bu tesisin kurucusu (*ktetor*), "Doğu ve Batı (=İberia)nın hâkimi İmparator" olarak gösterilmişti. Alexios 1361 yılındaki bir güneş tutulmasını burada karşılamıştır. Hattâ, bu prensin sikkelerinde gü-

¹³ Trabzon prensliği tarihi için bk. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827; ay. mlf., *Original-Fragmente . . . . . zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, "Abh. d. bay.—Akademie" München 1843-44; W. Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, London 1926.

¹⁴ G. Finlay, *Medieval Greece and Trebizond*, 1851; almanca, *Griechenland und Trapezunt im Mittelalter*, Tübingen 1853, s. 421; Miller, *Trebizond*, s. 56 vd. 41 yıl hüküm süren ve 1390'da ölen Alexios III, bir çok kilise ve manastır yaptırmış veya ihya ettirmişti. Trabzon'da şimdi Eski Cuma camii olan Evgenios kilisesinin yeniden inşa ettirmiş, Panaghia Theoskepastos kadınlar manastırını süsletmiş ve genişletmişti. Ayrıca kıyıda Kordyle'de bir Phokas kilisesini ihya ile yanında bir manastır kurmuş, Sumela'yı inşa ettirmiş ve nihayet çok uzakda, Aynaroz'da Dionysou manastırını kurmuştu. Kordyle, Trabzon'un Batısında kıyıda Akçekale mevkiidir. Bugün burada iyi muhafaza olmuş bir kale harabesi bulunmakla beraber manastırın bir izine rastlanmamıştır, kş. A. Bryer, *The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth century portolano maps*, "Arkheion Pontou", XIV (1962) s. 109, res. 8.

neş resmi bu olayla ilgili kabul edilmektedir¹⁵. 1365 tarihli "vakfiyesi" ile de manastırın bütün idarî şartlarını, arazisini, gelirlerini düzene koyduktan başka, Trabzon'a gelecek bir tehlikeyi, bir Türk akınına önlemek üzere, buradaki keşişlerin daima uyanık bulunmalarını da bildirir¹⁶. III. Alexios aleyhine bir takım tertiplere karışan Metropolit Niphon, yakalanarak Sumela'ya kapatılmış ve burada 1364 de ölmüştür. Alexios'un oğlu III. Manuel (1390-1417) babası gibi dinî tesislere bağlılığı olan bir şahıs idi. Tahta çıktığı yıl, saray hazinesinde bulunan değerli bir stavroteği (içinde İsa'nın çarmıhının bir parçası bulunduğu iddia edilen müzeyyen bir haç) Sumela'ya hediye etmişti. Son Trabzon Komnenos'ları da Sumela manastırını yeni fermanlar ile zenginleştirmişler veya vakıflarını tasdik etmişlerdir. Trabzon ve havalisi Türk idaresine geçtikten sonra Osmanlı Sultanları, Aynaroz'da, Sina'da ve daha birçok manastırda da olduğu gibi, manastırın eski hak ve hukukunu dikkatle korumuşlar, hattâ buraya imtiyazlar vermişler, bazı hediyeler de yollamışlardı. Nitekim Sumela'da bulunan iki şamdan, Yavuz I. Selim (1512-1520) in bir hediyesi olarak biliniyordu. Burada ayrıca Trabzon fatihi II. Mehmed'in de manastırın haklarını tanıdığını bildiren bir fermanı muhafaza ediliyordu. Daha başka fermanların muhafaza edildiği, burası hakkındaki yayınlardan öğrenilmektedir¹⁷. Burada Sultan II. Bayazıt, I. Selim, II. Selim, III. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, Mustafa ve III. Ahmed tarafından verilmiş fermanlar bulunduğu bildirilmektedir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren manastır ile Eflâk voyvodalarının ilgilendikleri ve devamlı yardımlar ve yazı-

¹⁵ O. Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, Moskova 1910, s. 136, (bu kitap görülemedi), W. Wroth, *Catalogue of the coins of the Vandals . . . and of Trebizond*, London 1911, s. XCII - XCIII, s. 293 - 301'de III. Alexios'un sikkelininin resimleri, no. 6 - 9, da güneş şekli farkedilmekte.

¹⁶ Bu vesikanın kopyası Atina'da Bizans müzesindedir, bk. G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes*, Atina 1932, s. 153, no. 37. Bu kopyada Patrik Iacobos (1679 - 1682)'in imzası vardır. Aslının 1840'daki görünüşünü Fallmerayer, *Fragmente*, s. 184 vd. da anlatır. Bunun altında III. Alexios ve karısı Theodora'nın bir resmi bulunduğu anlaşılmaktadır; ayrıca kşl. aşağıda not 19.

¹⁷ T. Gökbilgin, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Doğu Karadeniz bölgesi*, "Belleten", XXVI (1962) s. 316 (Sumela'nın timara çevrilen evkafı hak.) Sumela'nın Türk devrine ait vesikaları etraflı surette tanıtılmamıştır. Yalnız, manastır faâl iken basılan rumca bazı yayınlarda bunlardan kısaca bahsedilmiştir, nitekim. bk. Kyriakides, *not 4 deki yerde*, s. 79 vd.

lar gönderdikleri tesbit olunmuştur. Ghikas (1755), Stephan (1764), Hypsilantes (1775)'in böylece ilgilendikleri bilinir¹⁸. Tabiatıyla manastırın arşivinde, İstanbul patriklerinin bütün Osmanlı devri boyunca yolladıkları yazılar da muhafaza ediliyordu. Sumela bilhassa onsekizinci yüzyılda Voyvodaların himayesinde gelişmiş ve birçok kısımları yeniden yapılmış, İgnatios adında bir Başpiskipos 1749'da duvarların bütün sathlarını yeniden fresko resimler ile süsletmiştir. Sumela, Anadolu'da bütün Rum-ortodoks topluluklarının görülmemiş bir zenginlik ve heyecan içinde teşkilâtlandıkları, kilise ve manastırlarını her taraftan akan paralar ile yeniden inşa ettikleri, muhteşem şekilde süsledikleri ondokuzuncu yüzyılda en parlak çağını yaşamıştır. Bu sıralarda manastırda misafir olan ve Trabzon tarihi ile ilgili vesikaları inceleyen alman Fallmerayer, manastırda yaşayan keşişlerin ne derece menfaat düşkünü olduklarından ve ilmî şeylere karşı cahilce davranışlarından şikâyet eder. Üzerinde III. Alexios'un ve karısının minyatürleri bulunan¹⁹, fakat altındaki altın mühürleri koparılmış, tezhipli muhteşem fermanı (*khrysobullos*) incelediği sırada, başındaki rahibin can sıkıntısı göstermesi üzerine, ona türkçe olarak söylediği: "*Karabaş sen ne söylersin, senin aklün dairesinden çıktı* (havsalan böyle şeyleri almıyor demek istiyor), *Frenk semtlerinde (memleketlerinde) bu şey, hem ekmek hem ikram verir!*", sözü hem buradaki keşişlerin ilgisiz ve cahil oluşunu hem de, onların rumca değil, türkçe konuştuklarını gösterir. Nitekim aynı tarihçi buradaki keşişlerin yalnız türkçe konuştuklarına başka vesile ile de işaret eder. Bu hususda şunu da belirtelim ki, Eflâk voyvodası Skarlatos Ghikas tarafından 1768 yılında Bükreş'de bastırılan Hıristiyanlık akidesi hakkındaki

¹⁸ 1775 tarihli bir vesika Atina Bizans müzesindedir, kşl. Sotiriou, *not 16'deki yerde*, s. 153, no. 34/35.

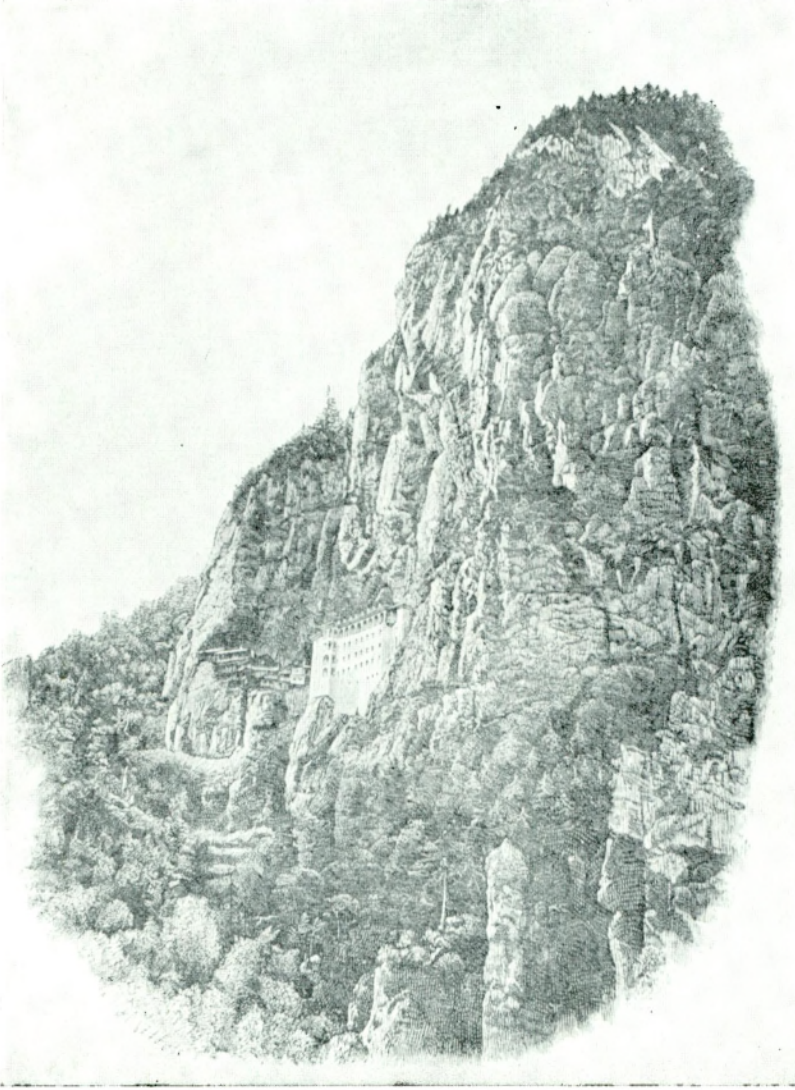
¹⁹ Alexios'un Aynaroz'da kurdurduğu Dionysiou manastırına verdiği Eylül 1374 tarihli tıpkı benzeri olan *khrysobullos* (temliknâme) uzun süre kimseye gösterilmemiştir. Vaktiyle metni yayınlanan bu vesika, kşl. J. Dräseke, *Vom Dionysioskloster auf dem Athos* (1893), "*Byzantinische Zeitschrift*," II (1893) 79 - 95; Metropolit Khrysantos, *He Ekklesia Trapezountos*, Atina 1932-33, lev. 85-87'de yayınlanmıştır. Bu vesikanın bir reproduksiyonu için bk. F. Dölger, *Mönchsland Athos*, München 1943, s. 96, res. 51-52. Bu çeşit vesikalar arasında sahteler hiç de az değildir; böyle acemice tertiplenmiş sahte bir vesika için bk. Dölger, *ay. esr.* s. 106. Alexios III un sahte bir vesikası için kşl. Ph. Lemerle, *A propos de la fondation du monastère de Koutloumous, un faux chrysobulle d'Alexis III, empereur de Trebizonde*, "*Bull. de Corresp. Hellenique*", 58 (1934) s. 221 - 234.

kitap Sumela manastırı mensuplarından Parthenios Metaxopoulos adında bir ruhanî tarafından türkçeye çevrilmiş ve rum harfleri ile basılarak aynı zamanda yayınlanmıştı²⁰. Aynı kitabın içine : “Sumela manastırının kuruluş efsanesi hakkında *Azım Padişahlık*²¹ ve *Patriklik Sumela Panagia'nın manastırı için güzel nakliet* (= 'Αζήμ Πατρισσοαλήμ βὲ Πατρικλικ Σουμελᾶ Παναγίανην μοναστήρη ἱτζην κιουζῆλ νακληγῆτ) başlıklı bir de bölüm bulunmaktadır. Ayrıca burada yine rum harfleri ile türkçe, Sumela Meryemi adına manzum bir ilâhi vardır. Yine Fallmerayer'in 1840'da yazdığına göre, Sumela'nın gezgin keşişleri bütün Anadolu, Kafkasya, Balkanlar ve hattâ Rusya'yı dolaşarak, Meryem ikonasının kötü bir kopyasını satmak suretiyle iane topluyorlar, bu paraları müesseselerine getiriyorlardı. Nitekim bunlardan bir tanesi, üzerinde kırkbin kuruşluk bir servet ile dolaşırken, Kayseri'de öldürülmüştür. Osmanlı devleti katilleri yakalatmış, idam ettirmiş ve çalınan paraları da manastıra teslim etmişti. Geçen yüzyıl içerilerinde iyice zenginleşerek²², 1860'a doğru büyük binalar inşası suretiyle

²⁰ Kşr. S. Salaville-E. Dalleggio d'Alessio, *Karamanlidika I*, Atina 1958, s. 43-48, No. 11, lev. XI; bu kitabın tahlili hak. kşl. S. Eyice, “*Bulleten*” XXVI (1962) s. 369-374. Bükreş'de Rum harfleri ile türkçe olarak basılan kitaplar hakkında ayrıca bk. Const. C. Giurescu, *Livres turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768)*, “*La Revista Istoriça Română*”, XV (București 1946) s. 1-12. Bu makaledeki bazı yanlış görüşler Salaville-Dalleggio'nun kitabında düzeltilmiştir. Eflâk ve Boğdan voyvodaları ve bunların Rumlar üzerindeki tesirleri hakkında çok eski bir araştırma mevcuttur, M. Ph. Zallony, *Traité sur les Princes de la Vialachie et de la Moldavie, sortis de Constantinople connus sous le nom : Fanariotes; ou exposé de leur influence dans l'empire ottoman contre les grecs...*, Paris 1830.

²¹ Önceleri İmparatorluk, Türk devrinde ise Padişahlık ve Patriklik manastırı olan bu manastırın benzerlerinin hukukî statüleri hakkında kşl. S. Deslandes, *De quelle autorité relèvent les monastères orientaux?*, “*Echos d'Orient*”, XXI (1922) s. 310.

²² Osmanlı devrinde Türk idaresinin hoşgörülüğü İmparatorluğun dört bucağında yüzlerce manastırın gelişmesini mümkün kılmış olmasına rağmen, gene de bu müesseselerde sistemli düşmanlık hikâyeleri uydurulmuştur. Evliya Çelebi daha 17. yüzyılda, Sakız adasını ziyaret ettiğinde esas Bizans devrine inen Nea Moni manastırının zenginliğini anlatarak, hristiyanların bu müessesenin evkafını nasıl koruduklarını belirttikten sonra, müslümanların kendi vakıflarını nasıl çaldıklarını çok acı bir ifade ile tenkid eder (kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, IX, s. 122) “. . . . . temaşa etdiğim yerlerde Kâfiristandan mâmûr bir dar diyâr görmedim. Ve islâm diyarı kadar harabâdâd görmedim. Kefere-i ve fecere-i müşrikîn batıl dinleri üzre can verüb kenislerin mâmûr iderler ve malinden bir fûlsü ahmer ekl etmeğe İsved-i Nikoliden ve Meryem ve İsasından havf iderler. Amma bizim ulema ve suleha ve hâkim ve mütevellilerimiz vakfullahları “vakfiy-

Res.1 — Sumela manastırının eski bir gravürü (G. Maw, *Genus crocus*, [1886] dan)

S. Eyice

Res. 2 — Sumela manastırı 1929 da (D. Talbot Rice'dan)

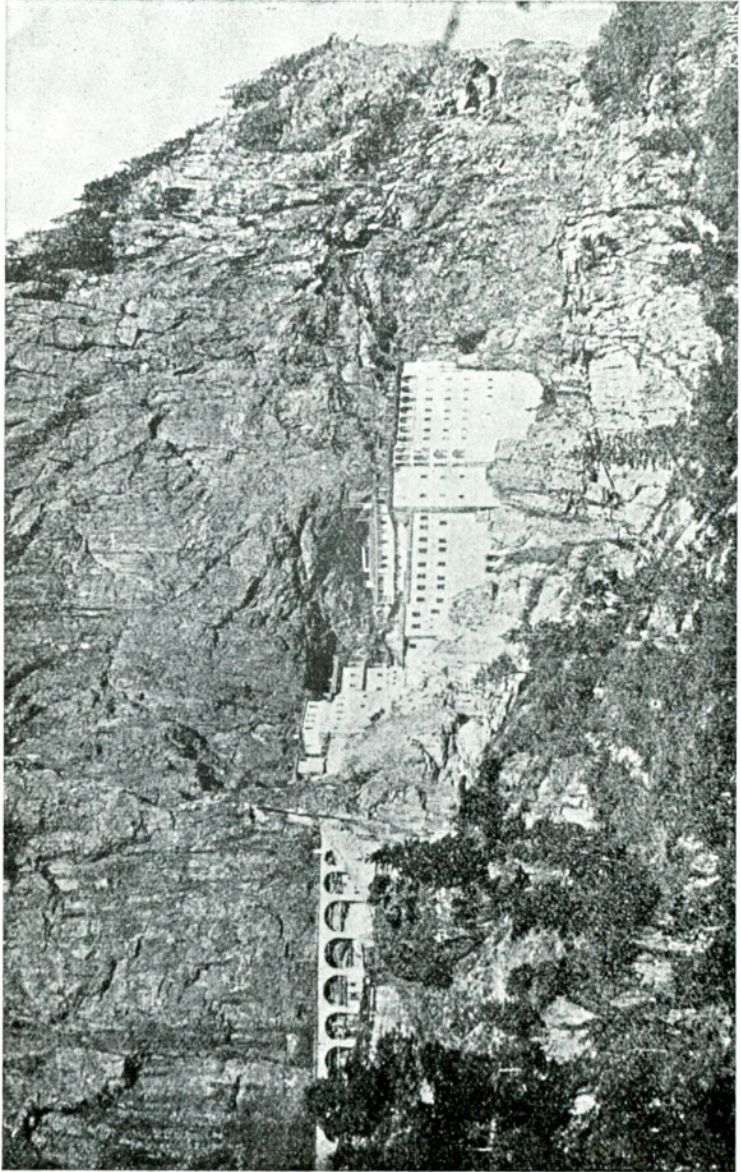

S. Eyice

Res. 3 — Manastırın sukemeri ve merdiveni (1956 da) (Foto: A. Albek)

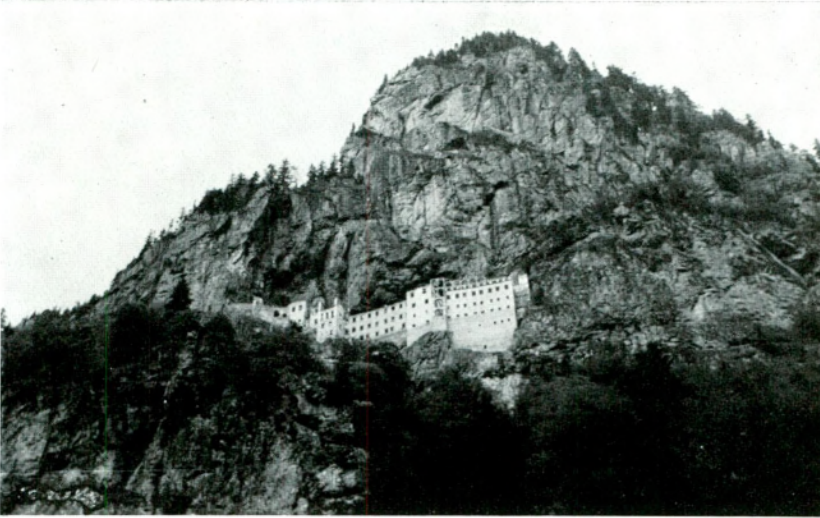
S. Eyice

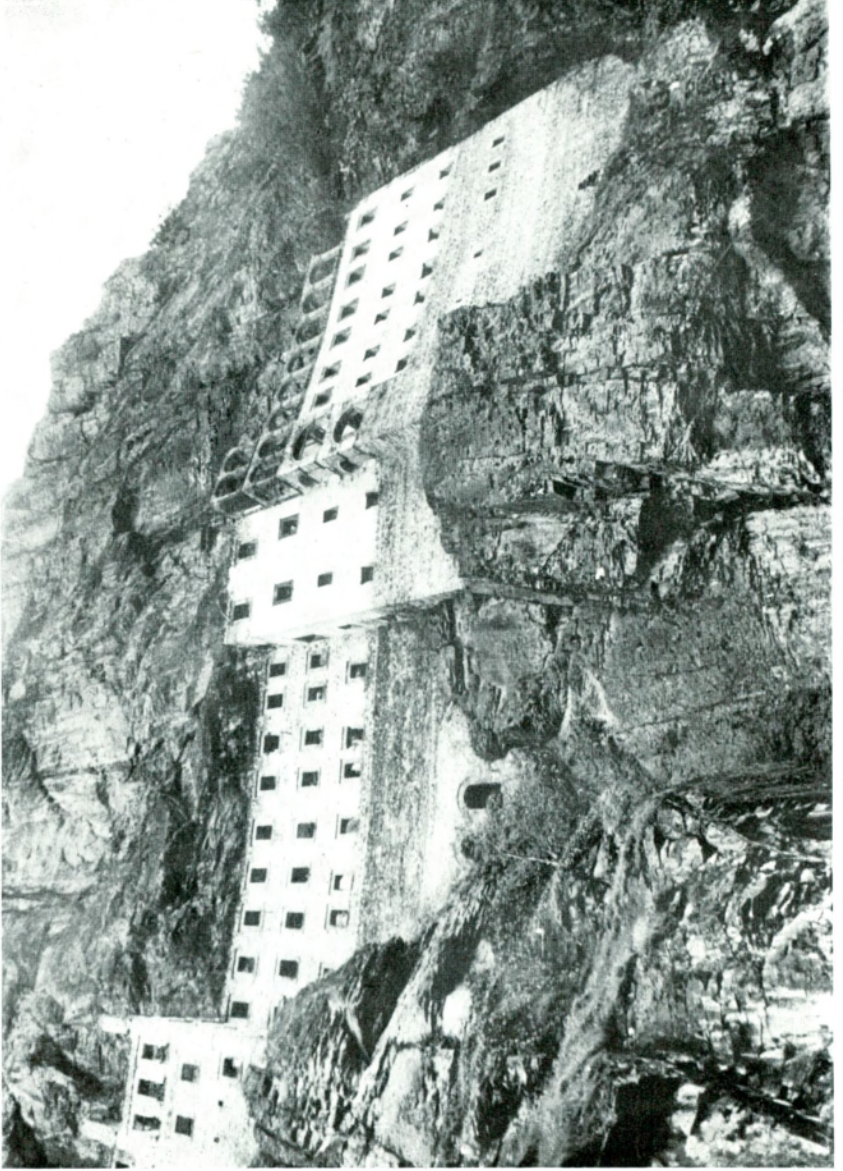
Res. 4 — Sumela manastırının eski bir fotoğrafı (Papamikalopoulos'dan, 1903)

Res. 5 — Sumela manastırının kurucusu Alexios III Komnenos ve karısı (Aynoroz'daki bir ferman üzerinde)

Res. 6 — Sumela manastırının genel görünüşü

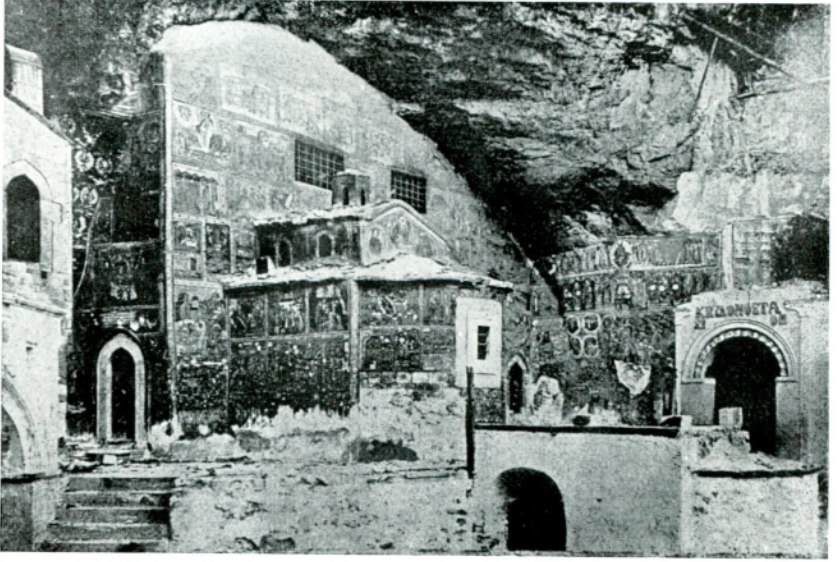

Res. 7 — Manastırın XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan keşişhane kısmı (Foto : A. Albek)

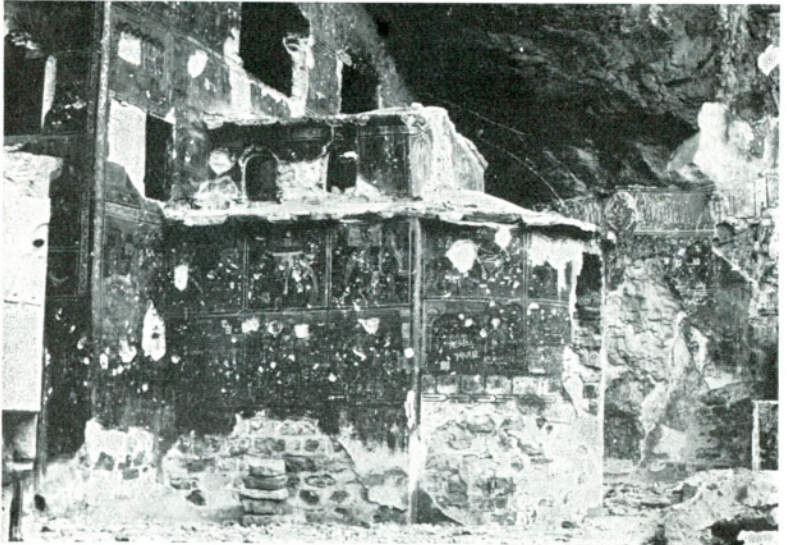

Res. 8 — Manastırın iç avlusu ve etrafındaki binalar. Solda kutsal mağarayı kapatan duvar ile önündeki şapel görülmüyor. (Foto: A. Albek)

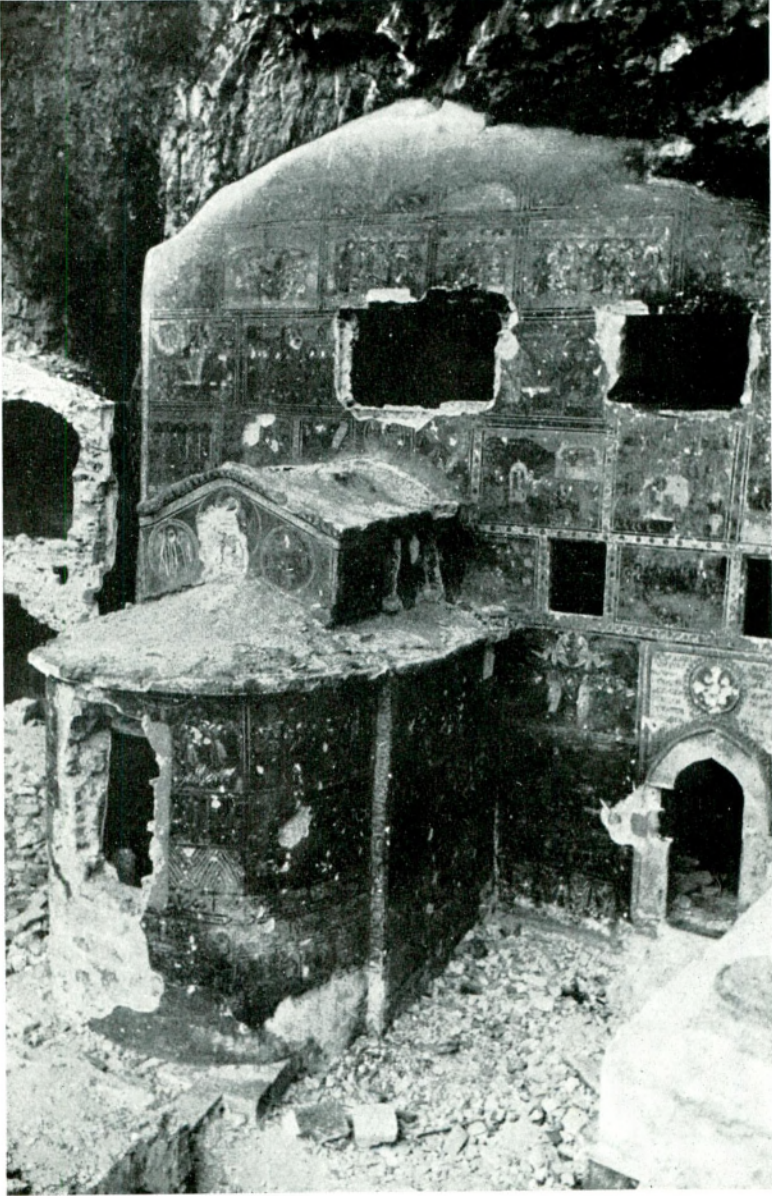
S. Eyice

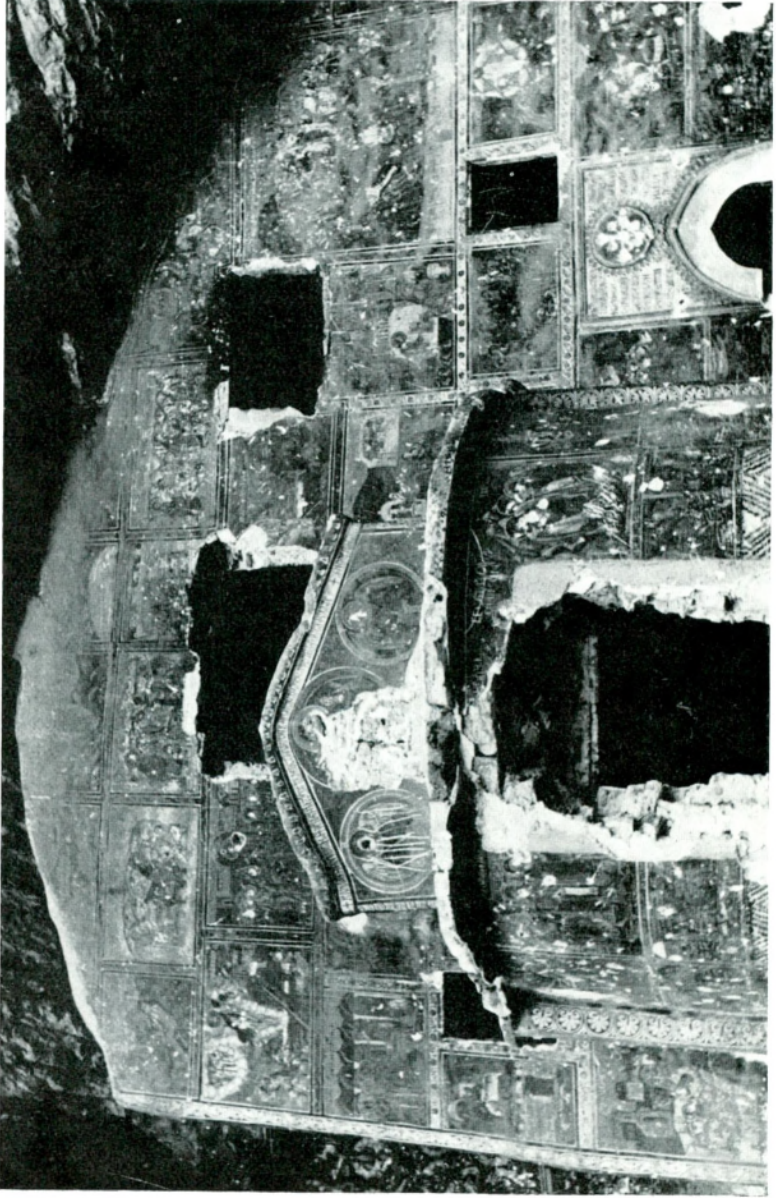
Res. 9 — Mağara önündeki şapel 1929 da (Talbot - Rice'dan)

Res. 10 — Aynı şapel 1962 de (Foto: R. Erzin) (Sağda kaya sathına işlenmiş olan Mahşer kompozisyonunun alt kısımlarının harap olduğu farkedilir)

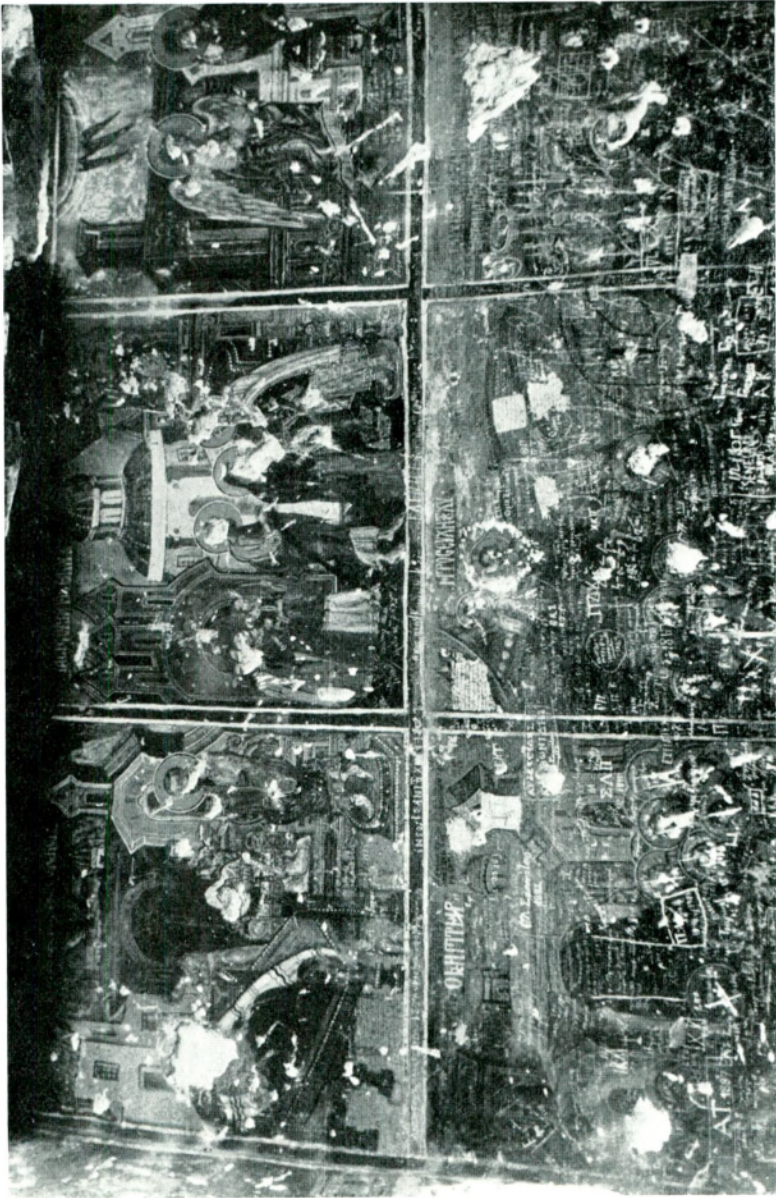

Res. 11 — Mağara'yı kapatan duvar ve önündeki şapel (Foto: A. Albek)

Res. 12 — Mağara önündeki duvar ve şapelin freskoları (Foto: A. Albeck).

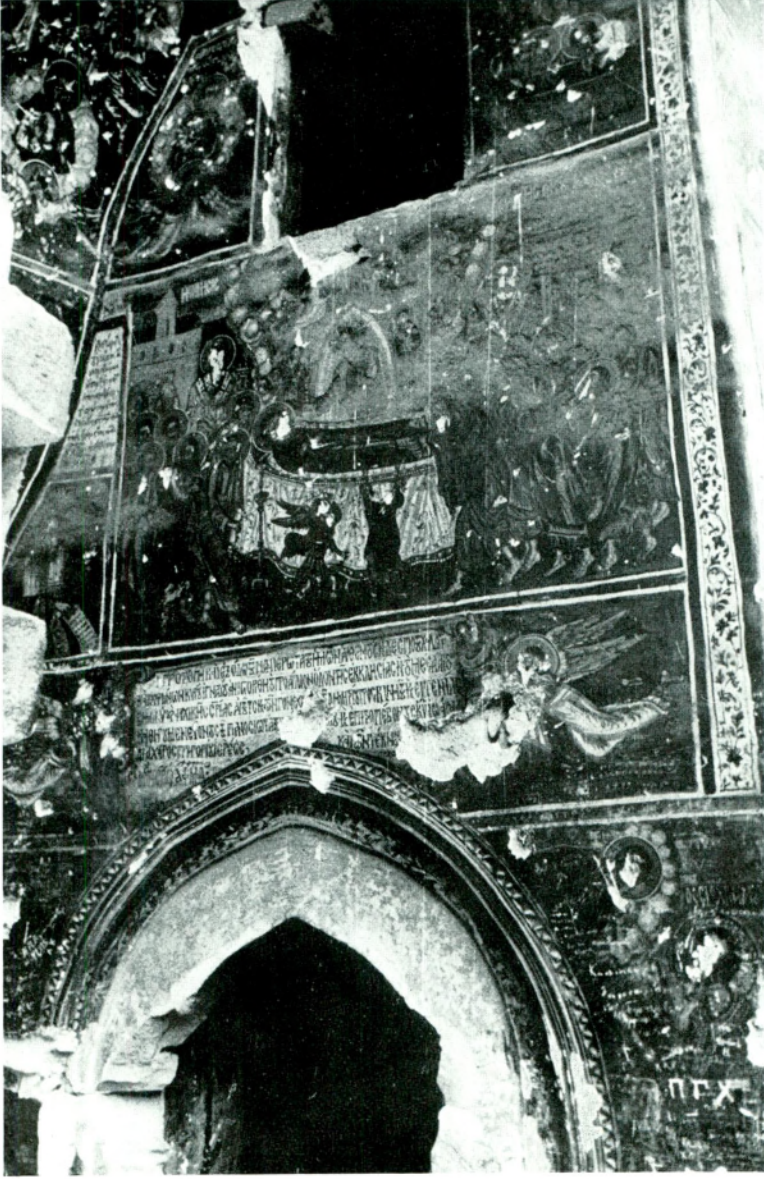

Res. 13 — Freskolardan detay (Foto: A. Albek).

Res. 14 — Mağaranın kapısının yan duvarındaki freskolardan
(Foto : A. Albek)
(Üst kısımda bulutlu haleler içinde Havvariler, altta Meryem tasvir edilmiştir)

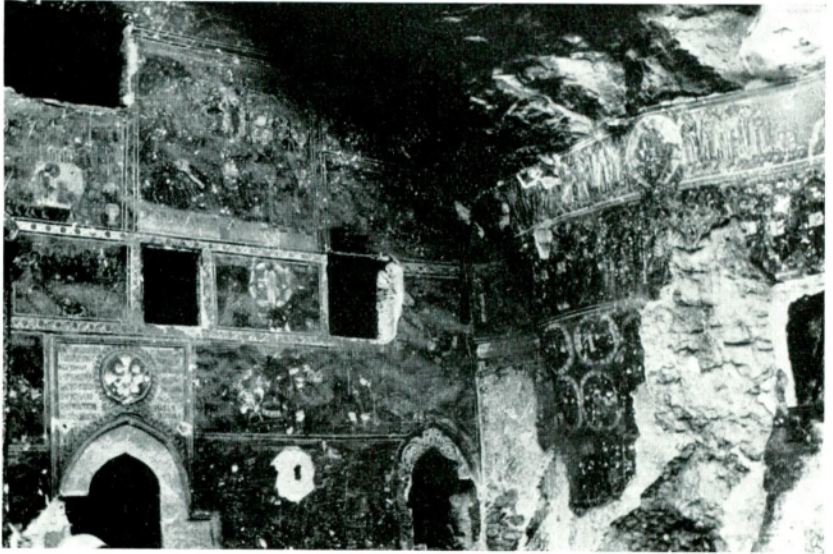

Res. 15 — Kutsal mağaranın kapısı ve üstündeki freskolar (Foto: A. Albek)
(Pencere altındaki panoda Meryem'in ölümü (Koimesis) sahnesi tasvir edilmiştir.
Kapının üstünde XVIII. yüzyılda yapıldığını belirten kitabe)

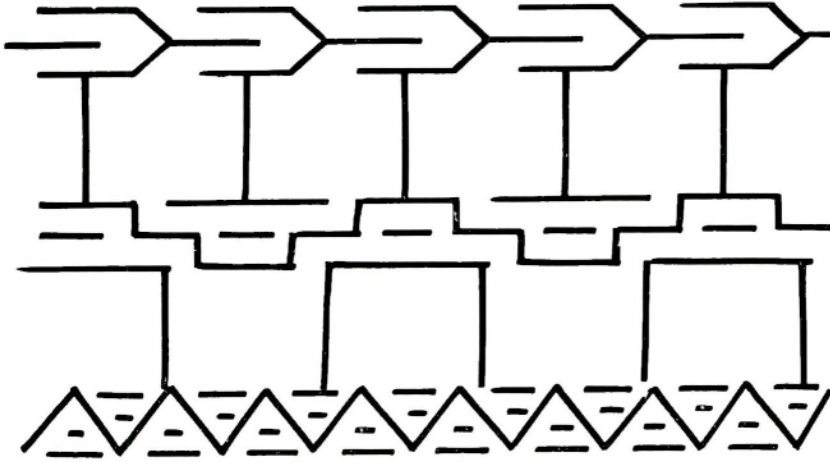
S. Eyice

Res. 16 — Freskolardan bir detay (Foto: A. Albek).

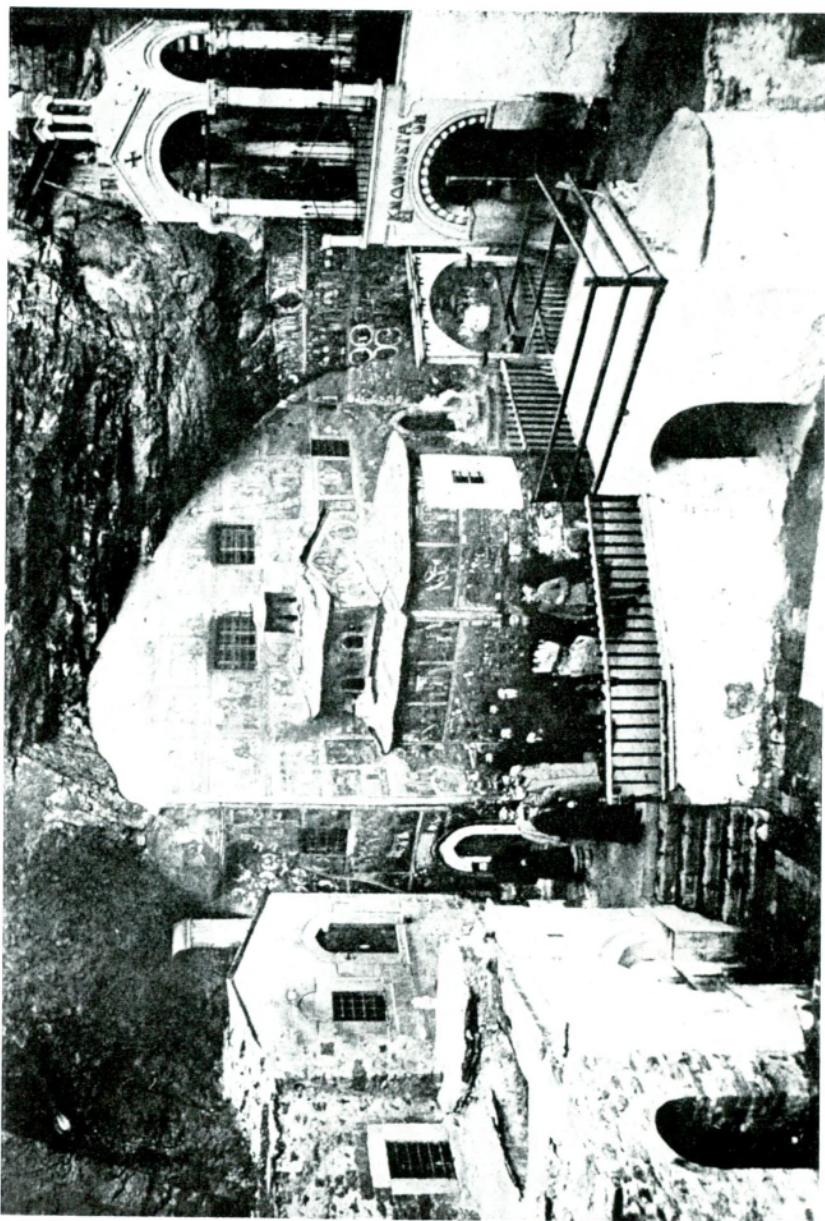
Res. 17 — Mağaranın duvarı ve kaya yüzünde büyük Mahşer tasviri (Foto: A. Albek).

Res. 18 — Şapel'in duvarındaki derz taklidi süsler.

Res. 19 — Sumela manastırının mühürleri

Res. 20 — Trabzon'un Rus işgali sırasında Sumela manastırı ve Rus subayları (Khrysantos'dan).

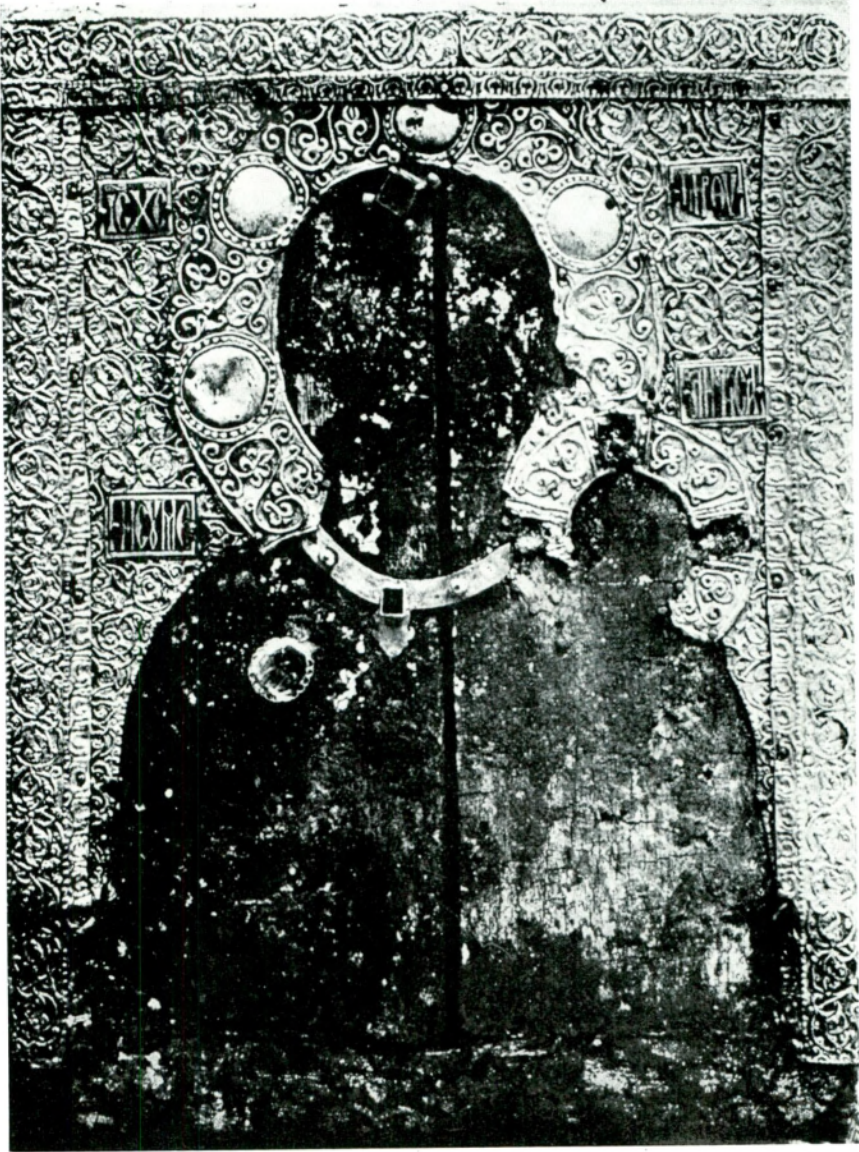
Res. 21 — Manastırın giriş kısmında, Kütüphanenin önündeki binalar
(Khrysantos'dan)

S. Eyice

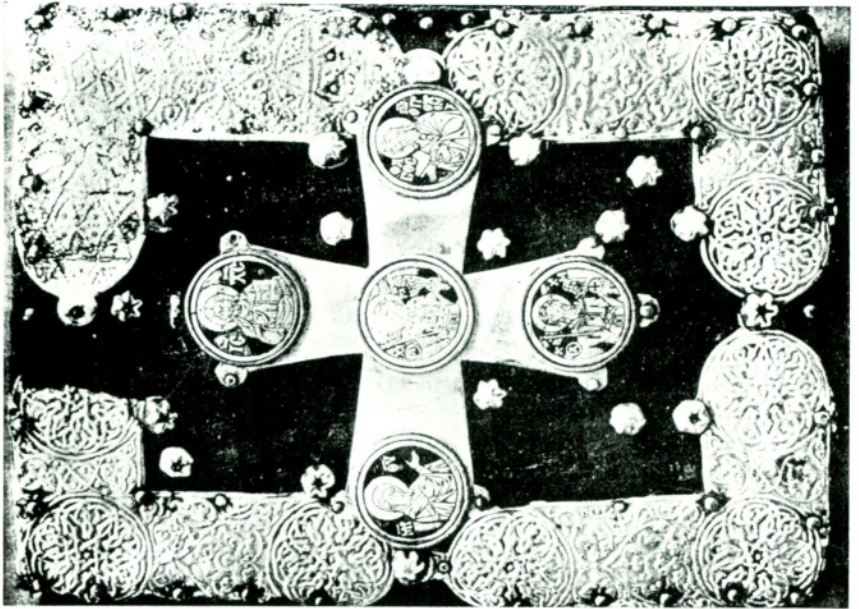
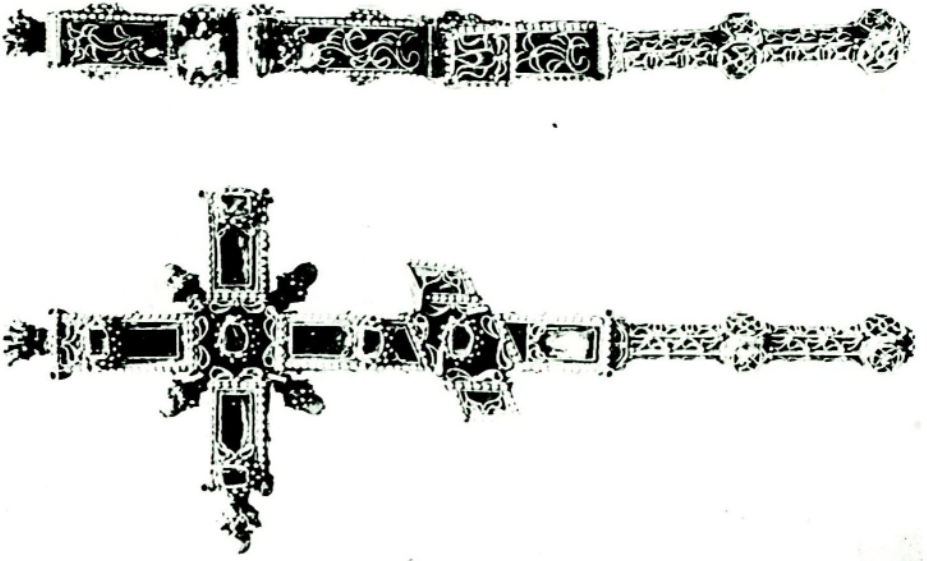
Res. 22 — Çok eskiden manastırın girişı üstünde bulunan ahşap evler
(Hoffmeister'den).

Res. 23 — Sumela'nın Meryem İkonası (Khryanthos'dan)

S.Eyice

Res. 25 — Manuel Komnenos'un manastira verdigi hac

Res. 24 — Sumela manastiri Stravrotegi

muazzam bir tesis halini alan Sumela manastırı²³, 19. yüzyılın yabancı seyyahları tarafından ziyaret edilerek kısa tasviri yapılmıştır. Rusya hizmetinde uzun yıllar çalıştıktan sonra Tiflis'den memleketine dönen Albay Rottiers, 1818'de Trabzon'da bir müddet kaldığında Gümüşhane'ye giderken öğle yemeğini Prodromos manastırında yediğini, geceyi ise Meryem Ana manastırında geçirdiğini, keşişlerin

yesi vardır ye demişler” deyü mal-i vakfı yiyüb giderler ...”. Osmanlı idaresinde çeşitli manastır ve kiliselerin durumları, imtiyazları, hakları ve arazileri, arşivlerde mevcut yüzlerce vesikanın incelenmesi suretiyle ortaya konulmalıdır. Bugün Aynaroz'da henüz hiç el sürülmemiş birçok Osmanlı devri fermanı manastırların arşiv ve kütüphanelerinde durmaktadır (bir tanesinin resmi için bk. F. Dölger, *Mönchsländ Athos*, München 1943, s. 100-101). Osmanlı İmparatorluğunda, Ortodoks kilise ve manastırlarının 19 yüzyıl içlerinde ve bilhassa 1850 den itibaren çok büyük ölçüde geliştikleri kolaylıkla tesbit edilir. Şehir ve kasabalardaki kiliselerin hemen hepsi bu tarihlerde inşa olunmuş ve bunların bilhassa gösterişli olmasına dikkat edilmiştir. Türk idaresinin geniş toleransı sayesinde gelişen bu müesseselerin durumu bazı hakşinas yabancılar tarafından da teslim edilmiştir, kşl. M. A. Ubicini, *Monastères grecs en Turquie*, “*Revue de l'Orient de l'Algérie et des Colonies*”, XI (1853), s. 385-399 s. 387 de şunları yazar: “Leurs monastères demeurèrent debout, autant par suite du système de tolerance pratiqué envers les raïas, que par un effet du respect que les musulmans professent pour tous les ordres religieux, a quelque secte qu'ils appartiennent, bien que le monachisme soit en opposition avec le dogme fondamentale de l'islamisme”.

²³ Osmanlı devletinin son yarım yüzyılında, mevcut manastır ve kiliseler yeni baştan yapılırken, çeşitli hıristiyan toplulukları da yeni dinî merkezler kurmağa gayret etmişlerdir. Çarlık Rusya'sının koruyucu azizi olan Nikolaos'un mezarı bulunduğu yer olarak kabul edilen, Güney-Batı Anadolu'da Demre'deki Ayios Nikolaos kilisesi ve etrafı Ruslar tarafından alınmış ve kilise 1860'a doğru Salzman adında bir mimar gönderilerek tamir ettirilmiştir. Devletin son andaki bir tedbirinin, bu arazinin Rus mülkü olmasını önlemiş olduğu söylenir (kşl. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, s. 326). Halbuki Selçuk (Ayasluk) yakınında Panaghia Kapulu denilen bir küçük kilise harabesi ve etrafındaki geniş arazi 1892'de Katolik'ler tarafından satın alınarak, burası ufak bir alman kasabasındaki cahil ve yatalak bir köylü kızının vizyon'larına (gâipden verdiği bilgiler) gibi çok şüpheli delillere dayanmak suretiyle Meryem Ana'nın öldüğü ev olarak ilân edilmiş ve Lazarist'ler üzerindeki mülkiyeti 1932'de tasdik edilerek bugün tanınmış bir ziyaret yeri olmuştur (burası hak. polemik yayınlarının ilki Gabrielovich (Hakikî adı: E. Poulin), *Panaghia-Capouli ou la maison de la Ste Vierge près d'Ephèse*, Paris 1896; son yayın ise J. Euzet, *Historique de la maison de la Sainte Vierge*, İstanbul 1961). Bundan heveslenen diğer bir zümre (Capucins) de İzmir'e hâkim Kadife kale tepesinde aziz Polykarpos'un mezarını bulduğunu iddia ederek buradaki araziyi satın almış ve burada bir ziyaretgâh kurmuştur (kşl. P. Jean-Baptiste, *Saint Polycarpe et son tombeau sur le Pagus*, İstanbul 1911).

misafirperver olbuklarını, duradaki bir Meryem resminin her yıl kalabalık ziyaretçi kitlesi çektiğini yazmakla iktifa eder²⁴. C. Ritter'in işaret ettiği Ermeni coğrafyacıları (biri İnciciyan)nın verdikleri bilgileri kontrol edemedik. Sumela'yı ziyaret eden yabancılardan biri de E. Zachariae'dır. 24 Temmuz 1838'de gördüğü bu tesis o devirde çok güç tırmanılan, ancak ahşap iskeleler ile çıkılan ve yalnız ziyaretçiler için indirilen asma köprüler ile kapısına kadar yaklaşılabilen, sağlam demir kapılı, fakat içinde sadece yirmi-otuz kadar keşişin barındığı fakir görünüşlü bir manastırdı²⁵. Yukarıda adı geçen Fallmerayer, üç yıl sonra, hazırladığı Trabzon prensliği tarihi için vesikalar aramak üzere buraya gelmiştir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında ise İngiliz seyyahlarından H. F. Tozer²⁶ ile M. P. Warkworth²⁷ bu manastırı ziyaret ederek burası hakkında kısa fakat fay-

²⁴ Cl. Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, Bruxelles 1829, s. 205.

²⁵ E. Zachariae, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840, s. 314 - 315, bu ve Fallmerayer'in Sumela hakkında yazdıkları ile Ermeni coğrafyacılarının verdikleri bilgiler, Ritter'in meşhur kitabında özetlenmiştir. C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien IX, Kleinasien I*, Berlin 1858, s. 910-912.

²⁶ H. F. Tozer, *Turkish Armenia and eastern Asia Minor*, London 1881, s. 435-445, bir gravür (s. 434-435 arasında) payzajı göstermektedir. Tozer, s. 440 'da yazdığına göre, kovuğun önünde bulunan dışarı taşkın şapelin damı, bakır kaplanmış idi. Ermeni coğrafyacılarının da yazdıklarına göre (kşl. Ritter, *Erdkunde-Kleinasien*, s. 911), bu bakırları Sultan IV. Murad kaplatmıştı. Manastırda yaşayan keşişler bu cömert hareketi garip bir hikâye haline getirerek yabancılara anlatıyorlardı. Gûya Sultan Murad manastırı topa tutturmak istemiş, fakat topların ateş almaması üzerine, Meryem'in büyüklüğünü anlayarak (!) Bağdad dönüşü, burasını gümüş kaplatmağı vaad etmiş, fakat sadece bakır kaplatmak suretiyle bu vaadini yerine getirmişti! Bu çirkin hikâyenin benzerleri başka kutsal yerler için de anlatılmıştır. Nitekim İzmid civarında Hagios Panteleimon manastırı için de yine Sultan IV. Murad'a dair böyle bir hikâye uydurulmuştu, bazıları ise, Sumela'daki bu olayı Murad'a değil Sultan Selim'e izafe ediyorlardı, bk. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, I, s. 60. M. Kleonymos ve Khr. Papadopoulos, *Bithynika*, İstanbul 1867, s. 68 - 70 'de, I. Murad Hüdâvendigâr'ın İzmir'deki Panteleimon manastırını yıktırttığı, fakat bir mucize üzerine yeniden yaptırttığı (!) efsanesi anlatılır. Arkasından da onun ve diğer Sultanların verdikleri imtiyaz fermanları zikredilir, kşl. E. Dalleggio d'Alessio, *Le tombeau de Saint Pantélémon à Nicomédie, Actes de VIe Congrès Int. d'Etudes byzantines*, Paris 1951, II, s. 95 - 100.

²⁷ M. P. Warkworth, *Notes from a diary in Asiatic Turkey*, London 1898, s. 63-65, bilhassa kütüphaneden ve röliklerden bahsettikten sonra Meryem ikonası hakkında "dünyadaki herhangi birşeyi (*anything in the world*) temsil edebileceğini, fakat Lukas tarafından yapıldığını" söyler.

dalı bilgiler verirler. Manastır'dan en etraflı surette bahsedenlerden biri, G. Palgrave (1826-1888), 1871 Şubatında *Fraser's Magazine*'de çıkan ve kitap halinde de ayrıca basılan makalelerinin bir tanesini *The monastery of Sumelas* başlığı ile bu yere tahsis etmiştir. Yazar, Sultan Murad'ın buradan geçerken manastırı güyâ topa tutturduğu yolundaki efsanenin yalan olduğuna işaret ile, Murad'ın buradan geçmiş olmasına imkân olmadığını belirtir. Palgrave buraya geldiğinde o sırada “*yeni bina*” denilen kışlavârî büyük yapı henüz yapılmış idi ve biteli üç sene kadar oluyordu. Bu İngiliz yazarının müşahedesine göre, bu binanın uçurumdaki kemerler dahil yedi katı vardı ve esas mesken kısmı dört sıra pencereye sahip olup ayrıca üstte de bir galeri uzanıyor idi. Boydan boya içinde tek sıra halinde her katta sekizer oda vardı ve genel olarak çok sağlam bir bina olduğu anlaşılıyordu. Palgrave Murad ve I. Selim'in hediyelerini de zikr ederek, III. Alexios'un minyatürlü fermanını da gördüğünü bildirir Manastırda II. Selim'in bir fermanını gören Palgrave, keşişlerin Sultan II. Selim aleyhine atıp tutmalarını pek hoş karşılamadığını da açıkca ifade eder^{27a}. Yirminci yüzyılın başlarında burasını ziyaret eden bir Alman subayı, E. von Hoffmeister, kitabında manastırın genel görüşünü uzaktan aksettiren güzel bir resminden başka, merdivenin sol tarafında sıralanan ahşap çardaklı bugün hiçbir izleri bulunmayan çok pitoresk evlerin de iyi bir fotoğrafını yayınlamıştır. Meryem ikonasının perişan bir şey olduğunu ifade eden yazar, Türklerin güya manastırı tahribe çalıştıkları yolunda anlatılan yalanları red ile, bu koca tesisde o sıralarda yaşayan onbeş kadar keşişin çok yalancı olduklarını ve yabancılara kendilerini ısrarla fakir^{27b} göstermeğe gayret ile birşeyler elde etmeğe çalıştıklarını belirtir. Kısacası Sumela manastırını ziyaret eden yabancı seyyahların ekseriyetinin, arazinin tabii güzelliği karşı-

^{27 a} G. Palgrave, *Ulysses or scenes and studies in many lands*, London s. 24-44, kitabın s. 40 daki şu cümlesi ilgi çekicidir: “Anyhow, the firman of Selim II. proved a more efficacious protection to the monastery and its land than the “Bull” issued by the Comnenian emperor; and its repeated renewals by succeeding Sultans, from Selim II, to Abd-el -Mejeed, from a complete and not uninstrutive series in the Maria-mana archives, to which we refer the indiscriminating denouncers of Turkish intolerance and Islamic oppression”.

^{27 b} E. von Hoffmeister, *Durch Armenien, ein Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere, eine Militär-geographische Studie*, Leipzig- F Berlin 1911, s. 145-156.

sında hayranlık duymakla beraber, manastır halkından pek müsbet intibalar ile ayrılmadıkları anlaşılmaktadır.

Trabzon'un 18 Nisan 1916'dan, 24 Şubat 1918'e kadar süren Rus işgali, burada bir hıristiyan Pontus devlerinin tekrar kurulacağı ümidlerini doğurmuştu²⁸. İstiklâl savaşı sonunda, bu ümid kapılarını kapamak üzere 1923'de bütün Rumların Yunanistan'a gönderilmeleri ile Sumela manastırı boşaltılmıştır. Hicret eden Rumlar, eski hâtıralarına bağlılıklarının bir belirtisi olarak, Makedonya'da Verria (Türk devrinde: Kara Ferye) yakınında aynı adla yeni bir manastır kurarak buraya modern bir Meryem Ana resmi yerleştirmek suretiyle, eski geleneği yaşatmağa başlamışlardır²⁹.

Sahipsiz ve kontrolsüz kalan bu koca tesis, hızla harap olmağa başlamış, bir yangın ahşap kısımları silip süpürmüş, bu arada gizli defineleri aramak bahanesi ile lüzumsuz bazı büyük tahribler de yapılmış, kâgir kısımlar yıkılmıştır³⁰. Manastırın son kalan yıkıntıları, bugün bir enkaz yığını halinde olmasına rağmen bir dereceye kadar muhafaza altına alınmıştır. 1962'de ziyaretçiler, Orman Bekleme memurluğunda bulunan bir anahtarla kapısını açtırmak suretiyle içeri girebiliyorlardı. Fakat içeri daha ilk bakışta dikkati çeken husus darma dağın bir harabe görünüşü ve duvarlardaki freskoların, ustalıklı bir şekilde muntazam kareler halinde kesilerek yerlerinden sökülüp götürülmüş olması idi. Son derecede zor olan bu işin başarılı şekilde yapılmış olması, bunu oralıların değil, bu çeşit hâtıralara meraklı ve gerekli bilgiye sahip "bilgili" yabancı ziyaretçiler tarafından yapıldığını gösteriyordu³¹.

²⁸ Trabzon'un Rus işgali ve Komnenos devletinin kuruluşu ümidinin belirmesi bir çok yayınlara yol açmıştı. Bunların arasında G. Schlumberger'in *Journal des Débats* (21 Nisan 1916) 'da yazdığı satırlar bir tarihçinin davranışını aksettirmesi bakımından ilgi çekicidir: "18 Nisan 1916, Trabzon'un, Karadenizin bu güzel şehrinin tarihinde büyük ve şanlı bir tarihtir... Aylı sancağın onun kalelerinden artık ebedî olarak inmiş olmasını bütün kalbimle temenni ederim." kşl. ay. mlf., *Récits de Byzance et des Croisades*, Paris 1916 (6. baskı 1932) s. 244.

²⁹ R. Papadimitriou, *Panaghia Soumela* (380-1962), Selânik 1962. Bu broşürde Meryem ikonası ile Manuel'in haçının çok kötü birer klişeleri vardır. Buradaki yeni Meryem ikonasının ayrıca renkli bir kartpostalı basılmış olup, satılmaktadır.

³⁰ Manastırın tahribi henüz başladığı sıralardaki hali için bk. D. Talbot Rice, *Notice on some religious buildings in the city and vilayet of Trebizond*, "Byzantion" (Bruxelles 1929-30) V, s. 72-77, lev. 25-27.

³¹ Aynı "teknik"de antika hırsızlığı Ürgüp-Neveşehir bölgesindeki kayaya oyulmuş kiliselerde de cereyan etmektedir.

Sumela manastırının hazinesinin en değerli eseri, mucizeler gösterdiğine inanılan, etrafı gümüş çerçevesi "Kara Meryem Ana" ikonası idi³². İsa'nın havvarilerinden, ve *İncil* yazarlarından biri olan Lukas'ın bizzat elinden çıktığı iddia olunan bu ikona'nın bu bakımdan daha başka birçok benzerleri vardır. Sumela'daki resmin aslında belki de bir Gürcü ikonası olduğuna yukarıda işaret ettik. Zamanla, Karaferye (Verria)'daki resmin de, yeni yapıldığı unutulduktan sonra, bir efsane ile süslenerek, Trabzon dağlarından Make-donya dağlarına uçup geldiğine herkesin inandırılacağı muhakkaktır. Halbuki, Sumela manastırı eşyası arasında Trabzon prensi III. Manuel tarafından buraya verilen üzeri kitabeli ve 1390 tarihli *stavrotek* (haç şeklinde, İsa'nın çarmıhı parçası muhafazası), hakikaten değerli bir eser tesiri bırakıyordu. Ayda bir defa olmak üzere bununla takdis edilen su, buraya şifa umarak gelen ziyaretçilere dağıtılıyordu. Burada evvelce, manastırın ilk kurucuları olarak gösterilen Barnabas ve Sophronios'un rölikleri de bulunmakta ise de, bunlar hemen hemen unutulmuş bir halde âdeta bir kenara atılmışlardı.

Fallmerayer'in burada kaldığı günlerde, ışısız bir mağarada kitapları toplanmış bulunuyordu. Ancak bir dayama merdivenle içine girilebilen bu mağara kütüphanede alman tarihçi fazla önemli bir şey bulamamış, ekseriyetle Avrupa baskılı kitaplar görmüştür³³.

³² İkonaların eskilikleri iddia edildiğinde, bunlara itimat câiz olmadığı vaktiyle Diehl tarafından ısrarla hatırlatılmıştı. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925-62, II, 588 vd. "... bu hususta yapılacak incelemelerde müstesna bir ihtiyatla davranmak lâzımdır. Bu çeşit ikonaların çoğu, ve bilhassa çok eski oldukları güya iddia edilenler, güç erişilir vaziyette olduktan başka, arkaik görünüşlü ve isden kararmış bir çok tablo, göründüklerinden çok daha az eskidirler"; L. Ouspensky ve Wl. Lossky, *Der Sinn der Ikonen*, Bern, - Olten 1952, s. 26, "Hristiyanlığın ilk yüzyıllarındaki ikonaların görünüşlerinin nasıl olduğunu bilmiyoruz, zira bu hususta faydalı olabilecek ipuçları mevcut olmadığından, bunlar hakkında bir hükme varabilmemize imkân olmamaktadır" denilmektedir. Yine Lukas'ın elinden çıktığı iddia edilen başka bir Meryem ikonası, meşhur Freising Meryem'inin Erken Palaiologos'lar devrine (13. yüzyıl ?) ait olduğu büyük Bizans eserleri sergisinde açıkça ifade edilmiştir, kşl. *Byzantine Art a European Art*, Atina 1964, s. 260-261, no 214; 1964 yılında Doerner Enstitüsünde temizlenerek, üst boya tabakasının altındaki alt tabakadaki esas resim röntgenle tesbit olunan bu ikonanın esası belki biraz daha eski olmakla beraber, hangi yüzyıla ait olduğu anlaşılammıştır, kşl. Chr. Wolters, *Beobachtungen am Freisinger Lukasbild*, "Kunstchronik", XVII (1964) s. 85-91, ve 4 lev.

³³ Tozer, *Turkish Armenia*, s. 445, Sumela manastırına geldiğinde yeni kütüphane yapılmış fakat kitaplar daha taşınmamıştı.

Fakat çok daha sonraları, Papadopoulos - Keramevs burdaki yazmaların bir kataloğunu yapmış³⁴, ve diğer araştırmacılar, buna bir kaç yazma adı daha ilâve etmiştir. Sayıları 85 - 90 kadar olan bu elyazmalar, manastır boşaldıktan sonra dağılmıştır. Bunlardan bir tanesi şimdi Atina Bizans müzesinde³⁵, büyük bir kısmı ise Ankara'da bulunmaktadır. Diğer taraftan bu manastıra ait bazı vesika ve yazılar, piyasaya dağılmış ve bir kısmı Yunanistan'a gitmiştir. Ankara'da muhafaza edilen yazmaların ekseriyeti 17. yüzyıldan sonraya aittir. Yalnız bunların arasında, 11/12. yüzyıllara âit olarak tarihlendirilen üç ayrı *Dört İncil* (*Tetraevangelium*) bulunuyor idi. Bunların tezhipli ve minyatürlü oldukları anlaşılmakta ise de, hayli harap bir halde idiler. Çoğu 17 - 18. yüzyıllara ait dinî kitapların arasında 2 adet, Aziz Barnabas ve Sophronios'un *Akoluthia*'larına rastlanır. Profan konulu iki yazmadan biri, Manuel Malaxos tarafından 16 yy. sonunda yazılan Bizans İmparatorları ve Osmanlı Sultanları kronografyası; diğeri 1691'de Stephanos oğlu Khristophoros'un tertiplelediği, Sinop şehri hristiyan ahalisinin listesidir. Ankara'daki yazmalar arasında ayrıca 18 - 19. yüzyıllara ait manastırın mektup, protokol ve masraf defterleri de tesbit olunmuştur³⁶. Muhakkak ki piyasada ve hususî ellerde, bazı vesikalar ve kitaplar vardır. Nitekim on yıl kadar önce, İstanbul'da satışta, üzerinde manastırın temellük mührü olan bazı evrak görülmüştür. İçinde değerli minyatürler olan bir dört İncil (*Tetraevangelium*) nüshasının ise İstanbul Arkeoloji müzesine intikal ettiği söyleniyor³⁷. Yine burası ile ilgili bazı vesikalar şimdi Atina'da bulunduğu gibi³⁸, Sumela manastırı menşeli iki kilise eşyası da şimdi Atina'da Benaki müzesinde bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hristiyan

³⁴ A. I. Papadopoulos - Kerameus, *Hellenikoi kodikes en ti bibliotheki tis monis Soumela*, "Vizantijskij Vremmenik" XIX (1912) s. 282 - 322 (86 elyazma); ay. mlf., *Katalogos ton en ti hiera moni tou Soumela.....*, Kyriakides'in not 4'deki eserinde, (84 elyazma.)

³⁵ M. Richard, *aşağıda not 36 daki esr.*, s. 226 (Müze İnv. No. 147 a, eski no. 81).

³⁶ A. Deissmann, *Handschriften aus Anatolien in Ankara und İzmit*, "Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft", (Berlin 1935), XXXIV, s. 262 - 284; N. A. Bees, *Pontika kheirographa en to mouseio tou kastrou tis Ankyras*, "Arkheion Pontou", IX (1939) s. 193-248, kşl. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1958, s. 225 - 226.

³⁷ Kşl. M. Richard, *ay. esr.*, s. 113, no. 427.

³⁸ G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes*, Atina 1932, s. 153.

üçlemesi (Teslis)ni tasvir eden gümüşden bir madalyon, diğeri ise üzerinde bir vakıf yazısı bulunan, 1438 tarihli bir *epitaphios* yani işleme bir örtüdür³⁹.

Sumela manastırına, ormanın içinde bir patikadan tırmanılır. Manastırın girişi çok sıkı emniyete alınmış ve dar uzun bir merdivenle, son kısma tırmanılması mümkün kılınmıştır⁴⁰. Bu merdivenin yanında yamaca yaslanmış büyük bir su kemerinin, tesise evvelce su getirdiği anlaşılmaktadır. Eski fotoğraflarda geniş kavisli on kadar gözü ile mükemmel bir halde farkedilen bu kemer⁴¹, şimdi yıkılmış ve çok harap bir haldedir. Kapıdan geçildiğinde, kapıcı höcreleri vs. geçildikten sonra bir merdivenden küçük iç avluya inilir. Burada merkez, solda bulunan ve kilise haline getirilmiş olan tabii kovuktur⁴². Kovuğun önünde muayyen bir düzene sahip olmaksızın inşa edilen çeşitli manastır binaları görülür. Bu avlunun sol tarafında şimdi kısmen yıkılmış ve içine moloz dolmuş bir halde, yukarıdan kayadan süzülen ve damlayan kutsal suyun toplandığı çok yeni tarihlere ait, şimdi harap bir şadırvan vardır⁴³. Yine sol tarafta mağaranın içine,

³⁹ Musée Benaki, *Guide*, Atina 1936, s. 23, no. 27; s. 30, no. 33.

⁴⁰ Manastırın durumu hakkında son bir not olarak bk. D. Winfield ve J. Wainwright, *Some byzantine churches from the Pontus*, "Anatolian Studies" XII (1962) s. 136.

⁴¹ Manastır'ın etraflı tarihçesi ve iyi eski iki resmi için bk. K. Papamikalopoulos, *Periegesis eis ton Ponton*, Atina 1903, s. 55-86, resimler S. 57 vd., ve bilhassa yukarıda not 11a da adı gösterilen Metropolit Khrysanthos'un büyük kitabı Sumela manastırı hakkında etraflı bilgi verdiği gibi, bu tesisin ve içindeki eserlerin oldukça iyi resimlerini ihtiva etmektedir. "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni", sayı 4 (283), Ocak 1966, s. 24-28, de Fallmerayer'den alınmış parçalar ile birlikte Manastır'ın Ara Güler tarafından çekilmiş güzel bir fotoğrafının yayınlandığına da burada işaret edebiliriz.

⁴² Meryem Ana'nın *Kuran-ı kerim*'de adının geçmesi müslümanlarca da kendisinin kutsal tanınmasına imkân vermiştir. İslâmiyette Meryem Ana hak. bk. S. Yurdkoru, *Meryem Ana* (Ege Turizm Cemiyeti Yayınları: 7) İzmir 1953. Resmî *İncil*'lerde Meryem'in hayatı hakkında hiç denecek kadar az bilgiler olmasına karşılık, *apokrif* yazılarda bir çok bilgiler ile karşılaşılır. Meryem kültürünün bilhassa Anadolu'da eski politiest inançların hıristiyanlaştırılması, başta Artemis, olmak üzere muhtelif tanrıçalara âit kültlerin Meryem'e çevrilmesi suretiyle meydana getirildiği bilinir. Meryem'in İsa'yı bir mağarada dünyaya getirdiği olayı, mağaraların Meryem manastırları hâline getirilmesine de yol açmıştır.

⁴³ Meryem adına yapılan manastır ve kiliselerde kutsal bir su (*ayazma*) mevcuttur. Bu herhalde, Meryem'i "hayat verici pınar" şeklinde tarif eden mistik görüşün ifadesi olmalıdır. Sumela'da içeride kaynak olmadığından, bu yukarıdan

manastırın en eski kısmı olan kilise yerleştirilmiştir. Avluya doğru çıkıntı teşkil eden ayrıca bir şapel bitişik bulunan bu kilisenin gerek iç duvarları, gerek avludan görülen dış duvarı tamamen fresko resimler ile kaplıdır. Ancak yakından dikkatli incelendiğinde bu resimlerin bir çoğunun geç bir tarihe ait oldukları ve altlarındaki başka tabakalarda daha eski ve çok daha değerli duvar resimlerinin bulunduğu fark edilir. Zaten bu husus bazı yazılar ile de belirtilmiştir. Avlunun sağ tarafında ise, 1860 yılına doğru inşa edildikleri bilinen bir takım misafir odaları ve kütüphane olarak kullanılmış olan salon bulunmaktadır. Bu sonuncunun ön duvarı tamamen yıkıldığından, iç duvarında duvara gayet süslü iri harfler ile yazılmış *Bibliotheka* kelimesi avludan görülür. Avlunun etrafında daha birçok küçük şapeller vardır. Manastır şimdiki duruma girmeden çekilen eski fotoğraflarda⁴⁴, bütün bu binaların avluya bakan yüzleri önlerinde birbirinin üzerine binen, ahşap balkonlar, sundurmalar bulunduğu görülmektedir. Talbot-Rice'in bildirdiğine göre, bunlarda ahşaptan yontulmuş güzel parçalar da mevcuttu. Bugün çok harap bir halde bulunan buradaki küçük şapellerden bir tanesinde ondört veya onbeşinci yüzyıllara ait oldukları tahmin olunan resimler tesbit edilmiştir. Avlunun ilerisinde dar bir koridor, kayalığın önündeki ensiz bir çıkıntı üzerinde uzanmaktadır. Burada doğrudan doğruya yamaca yaslanmış heybetli bir bina uzanır. Sumela manastırının uzaktan görünüşünde daima ön plâna geçen bu kısım, burada yaşayan keşişlerin barındıkları esas manastır yapısıdır. Üç esas kattan başka, ayrıca altta bir kaç sıra mahzeni ve üstte bir de çekme katı olduğu anlaşılan bu yapının saçak dibinde sıralanan kemerli galerileri ile heybetli, ihtişamlı bir görünüşü vardır. Âdeta kitlesi ile dağın kayalarında uzaklardan beyaz bir leke halinde taşan bu kışla biçimli yapı, manastırın 1860'daki büyük tamir ve genişletilmesinde inşa olunmuştur. Büyüklüğünden başka, kayda değer hiçbir mimari özelliği olmayan alelade bir binadır. Evvelce geniş saçaklı olan ahşap çatısı, içinin bölmeleri, ahşap katları yok olduğundan bugün dört duvardan ibaret bir harabedir. Bu du-

kayadan süzülerek damlamaktadır. Bu suyun bütün ayazmalarda olduğu gibi, mucizeli şifalı hassası iddia edilmiş, hıristiyan ve müslüman halkın burayı ziyareti sağlanmıştır. Bu suyun şifalı hassasından bugün nasıl istifade edildiği hususunda kşl. S. Eyuboğlu, *Anadolu'da halk hekimliği*, "Tıpta yenilikler" sayı 6 (Şubat 1961) s. 75-80, bilhassa 76-77.

⁴⁴ Avlunun eski bir fotoğrafı için bk. Talbot Rice, *Religious Buildings*, lev. 26.

varların arasında içi, derine doğru inen büyük bir boşluk halindedir. Dışarı bir çıkıntı teşkil eden ortadaki kulesinden aşağı bakıldığında, bu binanın yapıldığı yerin baş döndürücü yüksekliği ve korkunçluğu iyice anlaşılır. Sumela manastırının, görünüşünü aksettiren eski bir gravürü, bir bitki türü (*genus Crocus*) hakkındaki bir kitapda bulunmaktadır⁴⁵. Bu bölgede görülen bir bitki dolayısıyla yayınlanan gravürde manastırın esas giriş kısmının üst tarafında, yamaca yaslanmış, âdeta üst üste binen ahşap bir çok yapılardan mürekkep bir topluluk farkedilir. Bunlar eski fotoğraflarda olmadıklarına göre, daha manastırın faaliyetinde olduğu sıralarda kaldırıldıkları anlaşılıyor.

Hiçbir sanat ve tarihî değeri olmadığı halde, son yıllarda Sumela'nın başlıca alâmeti olan bu büyük yapıya karşılık, bu tesisin en önemli kısmı, iç avlunun bir kenarında bulunan kilisedir. Bu kilise, kutsal mağara veya kovuğun iç satırlarının düzeltilmesi, ve ağzının düz bir duvarla kapatılması suretiyle elde edilmiştir⁴⁶. Bu duvara bitişik, bir çıkıntı teşkil eden küçük bir şapel vardır. Burada iç ve dış satırlar, 18. yüzyıldan bu yana birkaç tabaka halinde üst üste fresko resimler

⁴⁵ G. Maw, *A monograph of the Genus Crocus*, London. 1886.

⁴⁶ Ürgüp-Nevşehir bölgesindeki meşhur kaya manastır ve kiliseleri bir tarafa bırakılacak olursa muhtelif yerlerde daha birçok mağara kilise ve manastırları vardır. Bunlardan bazılarında içinde bir de su bulunan mevcut bir in veya kovuk, mükemmel surette işlenerek kilise ve manastır haline getirilmiştir. Trakya'nın muhtelif yerlerindeki mağara manastırları tarafımızdan ayrıca yayınlanacaktır. Konya bölgesinde Sille'nin içinde ve yakınında bulunan bu çeşit tesisler de dikkati çeker. Bunlardan bir tanesi Mevlâna ve mevlevîler tarafından ziyaret olunarak, *Deyr-i Eflâton* adı ile Türk tarih ve folkloruna dahi girmiştir, bu sonuncu hakkında bk. S. Eyice, *Konya-Sille arasında Akmanastır, Menakıb-ül Arifin'deki Deyr-i Eflâton*, "*Şarkiyat Mecmuası*", VI (1965) s. 135-160. Sumela'da bu örneklerin aksine olarak, mağara-herhalde dağın bünyesi sert olduğundan-işlenmemiştir. Yunanistan'da Megaspileion manastırı da Simeon ile Theodoros adlarındaki kardeşler ile Euphrosiona adında bir çoban kızının bir mağarada Aziz Lukas elinden çıkmış (!) bir Meryem resmini bulmaları ile güyâ dördüncü yüzyılda kurulmuştur. Manastır 1610 da bir yangından sonra tamamen yeniden yapılmış ve 1827 Yunan ayaklanmasında kale olarak vazife görmüştür (kşl. K. Baedeker, *Grèce*. Leipzig 1910, s. 324), Kıbrıs'da L Kikkos manastırı da bir mağara etrafında teşekkül etmiş ve Lukas'ın elinden çıktığı iddia olunan bir ikona ile değerlendirilmiştir, bk. G. Jeffery, *A description of the historic monuments of Cyprus*, Cyprus (Kıbrıs) 1918, s. 402. Bu çeşit mağara halindeki ziyaret yerlerinin belki en zengin surette tezyin edilmiş misali Karadeniz kıyısında Midye'de bulunmaktadır. İçinde hususî bir de ayazması olan bu eser hakkında ayrı bir inceleme hazırlamaktayız. Kısa bir not olarak bk. S. Eyice, *Hommaire de Hell ve ressam Jules Laurens*, "*Belleleten*", XXVII (1963) s 81, res. 6-9.

ile süslenmiştir⁴⁷. Bazı yerlerde üç tabaka açıkça farkedilmektedir. En alt tabaka renkleri ve kalitesi bakımından, üsttekilerden çok farklı ve daha iyidir. Her tabakada konuların da değiştiği dikkati çekiyor. Buradaki freskoların 1710, 1732 yıllarında yapıldıklarını bildiren yazılar tesbit olunmuştur. Halbuki mağara-kilisesinin içinde, avluya komşu duvarda III. Alexios devrine ait freskolar da tesbit edilmiştir. Burada III. Alexios, iki yanında oğulları III. Manuel ve Andronikos ile tasvir edilmiş idi. Bugün bu portrelerden hiçbir iz kalmamıştır⁴⁸. Dışarıda, kaya sathına işlenmiş ve bugün yalnız üst şeritleri kalabilmiş olan büyük bir mahşer sahnesinin dökülen sıvalarının altından başka sahnelerin gün ışığına çıktığı görülmektedir⁴⁹. Üzerinde bir ejder ile suvari iki aziz (Georgios ve Demetrios) tasvir edilmiş bulunan küçük bir şapelin duvarında biz, bu tabakanın altında iki tabaka daha resim bulunduğunu tesbit ettik⁵⁰. Nitekim bir yerde en alt tabakada İmparator kıyafetinde diademli bir figürün üstünde diademli başka bir figür, bunun üstünde de Metamorphosis, yâni Tabor dağında İsa'nın görünüşünün değişmesi (sûretinin değişmesi) sahnesi işlenmiş bulunmaktadır. Bu durum karşısında, Sumela manastırının eski ve o nisbette de değerli duvar resimleri, sıvaların tamamen dökülmediği yerlerde alt tabakalarda durmaktadır denilebilir. Şüphesiz bu ayrı bir araştırma konusudur.

Avlunun etrafındaki binalarda yer yer, Türk sanatı tesirleri de kendilerini belli ederler. Nitekim odalarda dolaplar, höcreler ve ocaklar bu küçük mekânlara bir Türk enteryörü havası vermektedir⁵¹.

⁴⁷ Buradaki freskoların resimleri ve görülebilen sathlardakilerin kısa tasviri için bk. G. Millet ve D. Talbot Rice, *Byzantine painting at Trebizond*, London 1936, s. 144-150, lev. XLVI - L.

⁴⁸ Kşl. Millet-TalbotRice, *Byzantine painting*, s. 147, lev. XLVIII, 2. III. Alexios'un karısı ile başka bir resmi, Trabzon'da Panagia Theoskepastos (Kızlar manastırı) manastırında görülüyordu; kşl. Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s. 597, lev. 64; Texier ve P. Pullan, *Byzantine architecture* London 1864, s. 201-202, çok fantezist renkli bir kopyası, lev. LXVI'da basılmıştır. Kilisesi, Sumela gibi kayadan oyulmuş olan bu tesis'in bütün binaları 1843'de yeniden inşa edilmişti. Bk. Talbot Rice, *not 27'deki yerde*, s. 60; Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* s. 40 vd.

⁴⁹ Bu mahşer tasvirinin eski hâli için bk. Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* lev. XLVII, 1.

⁵⁰ Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* s. 150, da bu şapelde yalnız çok yeni bir devre ait en üst tabakayı görmüşlerdir.

⁵¹ Türk sanatının kuvvetli tesiri çeşitli hıristiyan yapılarında kendisini açıkça gösterir. Nitekim Aynaroz manastırlarında Türk çinileri, stalaktitli sütun başlık-

Kudsal suyu toplayan şadırvan da, sivri kemerleri ile Türk mimarî karakterindedir. Fakat en dikkat çekici nokta, bazı duvarlarda koyu kırmızı boya ile yapılmış duvar süsleridir ki, bunlar 18. yüzyıl Türk binalarındaki tuğla derz süslemelerinin boya ile yapılmış taklitleridir. Manastırın eski fotoğrafları, bilhassa merdivenli giriş kısmı tarafında, yamaca sanki asılmış gibi ahşap, güzel binaların bulunduğunu gösterir Hattâ bazı resimlerde bunların Trabzon bölgesi ev mimarisine uygun olarak işlenmiş parmaklık, kiriş gibi aksamı da fark olunmaktadır.

Manastır yukarıda da belirtildiği gibi, çok harap bir durumdadır ve freskolarında da büyük tahribat ile parçalar çalındığı görülmektedir. Freskoların üzerlerinde ziyaretçilerin sivri bir uçla kazıyarak yazdıkları adlar ve tarihlerin bir kısmı yeni olmakla beraber birçoğu da hayli eskidir ve hıristiyan ziyaretçilerin hâtıralarıdır⁵². Freskoları bozan bu yazıların arasında, rumca, ermenice, rusça yazı ve tarihler hayli çoktur ve bunların 18. yy. âit olanları bile görülür. Fakat ne olursa olsun bugün Trabzon bölgesinin turistik bir köşesi olarak yerliler ve yabancılar tarafından, ya kudsal suyundan faydalanmak veya görmek üzere hâlâ ziyaret edilmekte olduğu da inkâr edilmez bir vakiadır⁵³. Bu durum karşısında hiç değilse tarihî olan ve sanat

ları, çitallı tavanlar, çeşmeler görüldüğü (kşl. S. Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri, Türkiyat Mecmuası*, XII (1955) s. 211-2, res. 7, 9) gibi, İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif kiliselerinde Türk üslûbunda sivri alınlıklı pencereler, kemerler vs. ile karşılaşılır. *Meryemana manastırı* "Sumelâ", "Turizm Bülteni" sayı 39 (1 Ocak 1965) da burasını Türk "dekoratörlerin" (!) yaptığı tahmini tabiidir ki ciddi sayılmaz. Türk sanat ve yapı bilgileri ile yuğrulmuş hristiyan ustalardan bahsetmek belki daha doğru olurdu.

⁵² Daha 1880 da Tozer'in de dikkatini çektiği gibi, freskoların üzerlerindeki ziyaretçiler tarafından sivri uçlarla kazılarak yazılmış isimler, hâtıralar türklere değil hep rumlara aitti (Kşl. Tozer, *ay. esr.* s. 441). Son yıllardaki tahribin esas sebebi, define aramaktır. O havalide mahzen denilen defineyi bulamıyan bir şahsın, Trabzon lehcesi ile duvara yazdığı beyit, bütün Anadolu'yu saran define merakının güzel bir misâlidir:

Aradım bulamadım ey mahzenim ben seni
Ha bu fâni dünyada verem ettin sen beni.

(1936-37 yıllarında, Alman Elçiliği tercümanı Bay Şinasi tarafından görülmüştür).

⁵³ Maalesef turistik yayınlarda burası hakkında yanlış bilgiler verilmektedir, meselâ, Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı, Turizm dairesi yayınları, *Turist'in rehberi*, Ankara 1963, s. 201 deki kısa izahlarda, burası için "Bizans devri yapıları içinde en önemlisi, hem mimarî yapıtı, hem de süslemesi bakımından ilgi çekicidir, son şeklini 1400

değerine hâiz kısımların tesbiti ile bu kısımların dikkatle korunması düşünülebilir ⁵⁴. Geri kalan ve çok menfî bir görünüş yaratan enkazın ayıklanması ve manastırın işe yarar kısmında bir kahve ve dinlenme yeri tesis edilebilir. Yoksa 1962'de çektiğimiz resimde görüldüğü halde durması muhakkak ki hoş değildir ⁵⁵.

Bu yazımız ile son yıllarda pek aşırı bir derecede önem verilen bu yerin hakikî tarihî hüviyetini ortaya koyabildiğimizi tahmin ediyoruz. Hurafeler veya kasıtlı yaratılmış rivayetlerin de bundan böyle artık üzerinde durulmaması lâzım geldiğini zannediyoruz.

yıllarında almıştır" denilmektedir ki, bunların ne derece doğru oldukları yazımızda belirtilmiştir.

⁵⁴ Yukarıda not 47'de adı verilen "*Turizm Bülteni*"ndeki yazıda 1500 küsur yıllık tarihi (!) olan Sumela manastırının restorasyonuna başlanacağı bildirilmektedir. Hangi mütehasssın nezaretinde nasıl bir restorasyon yapılacağı merak edilmeğe değer. 1860' a ait manastır yapıları ile, zevksiz geç devir freskolarının tamirlerine ne bakımdan lüzum görüldüğü de ayrıca sorulabilir.

⁵⁵ Sarp dağ yamaçlarında, erişilmesi zor tepelerde, hattâ adacıklarda kurulmuş birçok manastır kalıntıları bu bölgede elan mevcuttur. Trabzon'a hâkim Boztepe'de de bugün artık merdiveni yıkıldığından içine çıkılması çok zor olan bir manastır vardır. Şibin-Karahisar'da Kayadibi köyünde çok sarp bir yamaçta yine kayadan oyularak kurulan başka bir Meryem Ana manastırı da bugün âdeta erişilmez bir durumdadır.

1815-1914 ARASINDA RUS DIŞ POLİTİKASINA BİR BAKIŞ

(*Aspects of Russian Foreign Policy, 1815 - 1914*)*

Prof. G. H. BOLSOVER**

Tercüme eden : Dr. Yuluğ Tekin KURAT

I.

Napolyon savaşlarının sona erdiği 1815 yılı başlangıcına doğru, Rusya artık Avrupa'daki büyük devletlerden birisi olmak sıfatını kazanmış bulunuyordu. 1914'de, yani Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise büyük bir dünya devleti haline gelmişti. 1815-1914 arasında kendisinde daimî kalacak şekilde Avrupa'da toprak kazancında bulunmayan Rusya'nın 1914 yılındaki batı sınırları 1815'dekinin aynısı idi. Bu durum ise, Rusya'nın XVIII inci yüzyılda Avrupa'da kaydettiği büyük toprak kazançları yanında, 1815 ilâ 1856 arasında daha başka fetihlerde bulunacağı yolunda Avrupa kıtasının birçok köşelerinde yayılan söylentilerle bağdaşmıyordu. Rusya'nın XIX uncu yüzyılda Avrupa'daki genişlemesini durdurmasının sebepleri biraz karışıktır. Böyle de olsa, bunları, diğer Avrupa devletlerinin muhalefeti, Rusya'nın dış politikasını yönetenlerden bazı kişiler arasında İmparatorluğun topraklarının kâfi derecede büyük olduğu fikrinin uyanması ve Avrupa'da daha fazla toprak kazanmaya kalkışmanın tehlikeler doğuracağı sonucuna varılmış bulunması olarak sıralamak mümkündür. Her ne kadar Rusya, Avrupa'daki genişlemesini 1815'den sonra durdurduysa da, Avrupa meselelerinde büyük söz sahibiydi. 1815 ilâ 1856 yılları arasındaki Rusya'nın bu rolü, bazı çevreler tarafından tam mânası ile ağır basmasa bile oldukça etkili diye yorumlanıyorsa da, aslında Rusya'nın bu rolü kendi bakımından kudretinin zirvesine ulaşmıştı. 1856'dan sonra ise Rusya bu konudaki kudretini biraz kaybetti.

* Bu Konferanslar Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde, 30 Mart ve 1 Nisan 1965 tarihlerinde verilmiştir.

** Profesör G. H. Bolsover, Londra Üniversitesi, Slav Memleketleri ve Doğu Avrupayı Tetkik Enstitüsü müdürü olup, XIX ve XX yüzyıl Rus diplomasisi tarihi hakkındaki yazıları ile tanınmıştır.

Fakat devletin Avrupa meselelerindeki nüfuzu XVIII inci yüzyıla kıyasla daha devamlı ve daha büyük ölçüde kendisini gösterdi.

Öte yandan 1815 ila 1914 arasında Rusya Avrupa dışında olmak üzere Kafkaslar'da, Orta-Asya'da ve Uzak-Doğu'da büyük topraklar elde etti. İşte bu genişlemesiyle bir Avrupa devletinden Dünya devleti durumuna yükselmişti. Çar Nikola'nın hükümdarlığının ilk devrelerinde Kafkaslardan İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak çıkartılması sağlanmıştı. Buna rağmen Kafkas halkı ve bölgesi üzerinde tam bir hakimiyetin kurulması aradan ancak otuz yıl geçtikten sonra mümkün olabilmişti. 1878 e gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nu Batum ve Kars vilâyetini vermeye zorlayan Rusya, Kafkaslardaki sınırlarını güneye doğru daha çok genişletmiş oluyordu. Orta-Asya'daki Rus nüfuzunun Orenburg'tan Aral gölüne ve Irtuş nehrinden Balkaş gölüne doğru genişleten fetihlerin hazırlıkları Birinci Nikola'nın çarlığı sırasında yapılmıştı. Bu fetihler Rusya'nın Orta-Asya'daki sınırlarını geniş bir cephe üzerinden 1860 yılında başlayarak, 1870'de Amu-Derya'nın yukarı bölgesine, 1880'de Atrek ve Muğraba, 1890'da Pamirlere kadar uzatmıştı. Öte yandan 1871'de Çin'in Kulca bölgesi ele geçirilmiş ve Rusya ancak 1881'de bu toprakların büyük bir kısmını tekrar Çin'e vermişti. Uzak-Doğu'da ise, Çin 1858'de Amur bölgesini vermeye razı edilmiş ve 1860'da Ussuri bölgesini de Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Bu gelişmeler Rusya'yı Mançurya'nın kuzey ve doğu sınırlarının komşusu yaptığı gibi, Sarı Denizin batı kıyılarına da ulaştırarak, Kore'nin kuzey ucu ile doğrudan doğruya temas gelmesini mümkün kılmıştı. Gene 1853 yılında Rusya, üzerinde Japonya tarafından hak iddia edilen Sahalin adasının kuzeyinde yerleşmeye başlamıştı. Rusya önce Sahalin'in taksimine rıza gösterdi. Fakat 1875 yılında üzerinde uzun zamandanberi hak iddia ettiği Kuril adalarını elden çıkartmasına karşılık, Japonya'nın da Sahalin adasındaki Rus egemenliğini tanımasını sağladı. Bu gelişmelerin tam aksine, Rusya 1799'da kurulmuş bulunan Rus Amerikan kumpanyasının Amerika'nın Pasifik sahilinde yaptığı veya muhafaza ettiği tesislerden çekilmek kararını aldı. Bunun neticesi olarak 1841 yılında Kaliforniya'daki küçük Rus kolonisi Fort Ross Amerikan özel sektörüne ve 1867'de Alaska'da Birleşik Devletler Hükümetine satıldı.

XIX uncu yüzyılın ortalarında ve sonlarında Rusya'nın Asya'daki toprak kazançları Rus hükümeti tarafından düzenlenmiş sistemli bir plân veya uzun düşüncelerin neticesi olarak oratya çıkmamışlardı.

Bunu daha ziyade sınırlarda bulunan ve haberleŐme Őebekesinin St. Petersburg'a uzaklığı ve iyi iŐlememesi dolayısıyla, merkez tarafından lâyikiyle kontrol edilemiyen askerî valiler ile askerlerin bazen aldıkları talimatın dıŐına çıkararak giriŐtikleri teŐebbüslerde aramak yerinde olur. Uzak-Doğu'da Muravyev, Orta-Asyada Kaufmann, Chernyayev ve Skobelyev gibi insanlar, Rusya'nın Asyad'aki medeniyet elçiliği görevi ilkesinin tesiri altında kalarak, İngiltere'nin kendilerine engel olacağı veyahut geri püskürteceğini sandıklarından, bundan önce harekete geçip durmadan ilerlemek zorunluluğu ile Rusya'nın sınırlarını geniŐletmiŐlerdir. Onlar, bu hareketlerinin sonucunda ortaya çıkacak milletlerarası karıŐıklıkların doğuracağı korkulara aldırıyorlardı. Ve durum bir tercih yapmaya gelince, ar neticede bu insanların teşebbüslerinin kazandırdığı toprakları daima red edeceği yerde onları kabul etmeye yöneliyordu. Nitekim Birinci Nikola yüzbaŐı Nevelskoy'inin talimata uymıyarak, 1851 Ağustosunda Amur nehri ağzında Rus bayrağını dikerek burada bir askerî karakol kurması yüzünden rütbesinin geri alınarak er yapılması emrini bozmuŐ ve Şöyle demiŐti : "Rus bayrağı nerede çekilirse çekilsin, tekrar yere indirilemez".

1815 ilâ 1914 arasında, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, ar tek başına Rusya'nın dış politikasını denetlemek ve yönetmek hakkına sahipti. 1837'de müstakbel II inci Aleksander'in eğitimi için hazırlanan bir Rus hariciye nezareti raporunda, bakanlık Şöyle anlatılıyordu : "Birinci Aleksander ve Birinci Nikola'nın amaçlarını yerine getiren sadık bir icra organıdır". Ve rapor Şöyle devam ediyordu : "Bakanlıkta her adım arların kendi emirleri ve yöneticiliği altında atılır". Aradan uzun yıllar geçtikten sonra da Gorçakof Hariciye Vekili olarak kendisinin II inci Aleksander ile olan münasebetleri hakkında aynı görüşleri belirtmişti. Gorçakof Şöyle diyordu : Rus hükümetinin dış politikasını ancak iki kişi bilir, bunlardan bir tanesi politikayı yapan ar, diğer de o politikayı hazırlıyan ve yürüten benim". Hattâ 1905 inkilâbı anayasası bile ar'ın dış politikayı denetleme yetkisini elinden alamamıştı. 1906 kanunlarını 12 inci maddesinde de belirtildiği gibi "ar Rusya Devletinin yabancı hükümetlerle olan dış münasebetlerindeki en yüksek yöneticidir, o aynı zamanda Rusya hükümetinin milletlerarası politikasını hazırlar" deniliyordu. 1815 ilâ 1914 arasında hüküm süren 5 ar da dış politikadaki sorumluluklarına ciddiyle sarılmıŐ olup, hariciye vekillerinden gelen raporları okumakta, dinlemekte ve dışardaki elçileriyle temsilcilerinin yolladıkları

mektupları tetkik etmekte bitmez tükenmez bir gayret göstermişlerdi. Onlar arasındaki fark, dışışleri dahil devlet meselelerini denetlemek ve hakim olmaktadır kabiliyet ve karakter farkından ileri geliyordu.

Dış politikanın yürütülmesinde Çar'a dışışleri bakanlığını idare eden Hariciye Nazırı ile Rus sefaret ve konsoloshaneleri yardımcı olmaktadır. Nesselrode 1816'dan 1856, Gorçakof 1856'dan 1882 ve Giers 1892'den 1895'e kadar Hariciye Nazırlığı yapmışlardı. Onların makamlarında bu kadar uzun kalmaları göze çarpan bir husus olduğu kadar önemliydi de, çünkü böylece Çarların kendilerine hizmet etmek için seçtikleri kimselerin gereken bağlılık ve itimada lâyık kişiler oldukları anlaşılıyordu. Fakat bu tablo II inci Nikola ile değişmiş ve Çar 1894 ile 1914, yani 20 yıl içinde tam altı Hariciye Nazırı değiştirmişti. Hariciye Nazırının görevi Çar'a bilgi toplamak ve ona atılacak herhangi bir adım hakkında tavsiyelerde bulunmaktı. Fakat gene de karar verme yetkisi Çar'ın kendisine aitti ve bir kere karar verilince, Hariciye Nazırı alınan bu kararı yerine getirmekten sorumluydu. 1895'de ise Hariciye Nazırı Çar'ın dış politikayı tek başına yapmasını hayal mahsulü olarak vasıflandırmıştı. O "Çar'ın Hariciye Nazırı olmaksızın hiçbir şey yapamayacağını" söylüyordu. II inci Nikola 1895 yılında tahta çıktığında henüz genç ve enerjikti, dolayısıyla Hariciye Nazırının sözlerinde biraz mübalâğa vardı. Fakat bütün bu iddialar, Hariciye Nazırının Rus dış politikasının yapılması ve yürütülmesindeki rolünü küçümsemeye çalışan görüşlerin düzeltilmesine doğru ortaya çıkmış ifadelerdir. Çar ile Hariciye Nazırı münasebetlerinin derecesi, Çar ile Hariciye Nazırı, Hariciye Nazırı ile Çarına göre değişmeler gösterip, özellikle Çar'ın bakanının görüş ve kabiliyetine olan itimadına bağlı bulunuyordu. Genel olarak Nesselrode ile Giers'in nüfuzları hizmet süreleri uzadıkça çoğalmıştı. Öte yandan II inci Aleksander'in hükümdarlığının ilk sıralarında Gorçakof'un sahip olduğu büyük nüfuz, daha sonraları tesirinden kaybetmeye başlamıştı.

Rus dış politikasının bir despot Çar ile müşavirleri tarafından yapıp yürütülmesi, onu kamu oyu ve basını etkisi dışında bırakıyordu. Ancak 1865 yılında Rus gazeteleri kısmen sansürsüz basılmak hürriyetine kavuşmuşlardı. Bundan sonra da hükümet ileri sürdüğü kısıntılarla 1905 inkılâbına kadar gazeteleri baskı altında tutmakta devam etti. Bütün herşeye rağmen, birinci sınıf bazı gazeteler ve dergiler yayınlanabilmiş ve bunlardan bazıları 1860'lardan sonra dış po-

litikaya karşı büyük bir ilgi göstermişlerdi. Fakat bu gazeteler hiÇbir zaman geniş okuyucu kütlesine ulaŐacak sürümde bulunamamıŐlardı. Bazı gazeteler ve dergiler okuyucularının dış politikaya karşı olan ilgisini uyandırmakta çok etkili olmuşlardı ve 1910 yıllarına doğru, Rus MeŐrutı Demokrat Partisi liderlerinden birisi olan Milyutin, kamu oyunun Rus dış politikası ile ilgilenmeye başladığını anlamıştı. Fakat dıŐıŐlerinde kamu oyu ve basının ilgisinin gelişmiş olduğu bir safhaya varıldığı sırada bile, ne ar ne de nazırları kamu oyunun dış politikalarına tesir etmesi faktörünü göz önüne almak istememiŐlerdi. Ancak göze çarpan bir istisna varsa, o da 1875-8 Yakın-Doğu buhranı sırasında, Balkan Slavları için beslenen büyük sempatinin, yıllardanberi aŐılanmakta olan Slav sevgisi ve panslavist propagandası neticesinde, Rus hükümetini normalin üstünde çok sert ve kuvvetli bir politikanın uygulanmasına sevkemiŐ olmasıydı. 1905 inkilbının neticesinde Duma'nın kurulmasından sonra dahi, bu meclis dış politika konusunda kesin bir söz sahibi olamamıştı. Şöyle ki dış politika ancak hariciye vekletinin bütçesi meclise geldiğinde, o da yılda bir kere olmak üzere açık olarak görüŐülüyordu. 1906 il 1914 yılları arasında ar 5 defaya mahsus olmak üzere Hariciye Nazırının Rusya'nın siyasi münasebetleri hakkında Duma'ya rapor vermesine müsaade etmişti. Fakat II inci Nikola Duma'nın ancak zaman zaman dış politika üzerinde konuŐmasından fazla bir Şey yapmasına müsamaha etmiyecek kadar yetkilerine tam mnasile sarılmıŐ bulunuyordu. Ve Duma'nın bu konuda harekete geçmesine hiÇ bir imkn vermedi.

Fakat kamu oyunun ilgisinin büyümesi, dış politika konularının önce basında sonra da Duma'da tartıŐılmaya baŐlanması yavaş yavaş dolambaçlı yollardan bile olsa, Rus politikası üzerindeki gerçek tesirini göstermeye başladı. Bir bakıma bu tutum XIX uncu yüzyılın ortalarındanberi geliŐmekte olan milliyetçi düzeni kuvvetlendirmeye yaramıŐ ve en yüksek hükümet memurları ile nazırlarına kadar tesirini göstermekten de geri kalmamıŐtı. Fakat bu gelişme, bir bakıma, ar ve Hariciye Nazırının hareket serbestisini kısıması yüzünden Rus politikasındaki elstikiyetin azalmasına yol açmıştı. Çünkü her iki Şahıs da gerek kamu oyu, gerek basının milli menfaatler olarak iln ettiği Şeyleri gözönüne almamak durumuna düŐerlerse, hem kamu oyu tarafından tenkide uğrar, hatt muhtemelen hükümet içinde bile muhalefetle karŐılaŐabilirlerdi. İzvolski Hariciye Nazırı iken 1908'deki Bosna buhranında bu durumu makamını kaybetmek bahasına anla-

mıştı. Sazanov Hariciye Nazırı olarak 1913'de Sırbistan meselesi yüzünden aynı güçlüklerle karşılaştı. Fakat 1913 yılında, 1908'in aksine, yıldız parlaklığından kaybetmedi ve nihayet Çar'ın tutumu sonucu tayin eden faktör olarak kalmakta devam etti.

Ruş dış politikası millî menfaatlerini devam ettirmek zorunda olup, arkasındaki büyük ve geniş kıtanın kaynakları ile, sayısı gittikçe artan büyük bir köylü kitlesi tarafından desteklenmekteydi. Rusya Napolyon savaşlarından, öncekinden daha çok toprak ve prestij kazanarak çıktığından, bu bazı çevrelerde Rus kuvvetinin bütün Avrupa için tehlikeli olabileceği söylentilerine yol açmıştı. Fakat Rusya artık kendisini zayıflatmaya başlayan sosyal konuların sıkıntısı içine girmiş bulunuyordu; tedbirlerin zamanında alınmaması veyahut alınan tedbirlerin yarım olması yüzünden durum daha da kötüye gidiyordu. Aynı zamanda Rus hükümet sistemi beceriksiz, hantal ve son derecede kırtasiyeciydi. Volgan'ın doğusundaki nüfus seyrek, ulaştırma sistemi iptidai ve basitti. Sonra Rusya diğer büyük Avrupa devletleri gibi sanayileşme hareketine geçmekte ötekilerden çok daha geri kalmıştı. Fakat buna karşılık her milletdekinden daha çok sayıda bir orduyu silâh altında tutuyordu ve 1905 Mayısında Rus Dahiliye Nazırı Hariciye Nazırına eliyle işaret ederek, Rusya'yı Rusya yapanın diplomatları değil süngüleri olduğunu söylemişti. 1815 ilâ 1914 arasında Rusya önceki birçok yüzyıllara nazaran çok daha az savaşa girmişti. Fakat süngüler çoğalmakta devam etmiş ve bu süngüler bu defa cepheden ziyade resmî geçit meydanlarında görülmek suretiyle devletin dış politikasını desteklemişlerdi. Rusya'nın Avrupa'daki ve Asya'daki komşuları onun içindeki zayıflığından çok elinde bulundurduğu büyük ordunun farkındaydılar ve Rusya'nın askerî şöhreti İran'la ve Osmanlı İmparatorluğu ile 1828-9, 1877-8 savaşlarında, sonra Orta-Asyadaki sömürgecilik çarpışmalarındaki zaferlerle korunmuş ve 1853-6 Kırım harbi ile 1904-5 Japon savaşında, o da kısa bir süre için olmak üzere sarsıntıya uğramıştı. Rusya Asya'da askerlerini ve askerî şöhretini kullandığı kadar, ticarî yollardan da faydalanmak politikasını güttü. XIX uncu yüzyılın sonunda bazı bakanlar bir süre için süngülerini emperyalizmin modern vasıtaları olan Uzak - Doğu'daki Rus - Çin Bankası ve İran'daki Kredi ve Dekont Bankası arkasında saklamağa çalışıyorlardı. Fakat aradan çok geçmeden süngülerin ucu tekrar gözüktü.

1815 ila 1914 arasında Rus dış politikası başlıca dört bölge üzerine eęilmiő bulunuyordu. Bunlar Avrupa'da özellikle Lehistan ve Merkezi Avrupa, Yakın-Doğu'da Çanakkale, İstanbul Boğazı ve Balkanlar, Orta-Doğu'da İran ve Orta-Asya, Uzak-Doğu'da da Çin ve Kore olmak üzere sınıflandırılmıőlardı. Rusya hiçbir zaman bu dört bölgede aynı derecede aktif olamamıştı. XIX uncu yüzyılın ilk yarısında, Rusya'nın bütün nazarları Avrupa ve Yakın-Doğu üzerine çekilmiőti ki, bu iki bölge arasında gerek coğrafî gerek politik yönden hiçbir bağlantı yoktu. Kırım harbindeki yenilgisinden sonra devletin bütün enerjisi Orta-Doğu üzerine yöneldi. 1870 ile 1880 arasında Yakın-Doğu tekrar birinci plâni işgal etti. Fakat yüzyılın sonuna doğru, Rus-Japon savaşındaki yenilgisine kadar Uzak-Doğu'da faaliyette bulunan Rusya bundan sonra tekrar Orta-Doğu'ya dönmek zorunda kaldı. Aslında bu yön deęiőiklięinin hiçbir Şekilde yanlış anlaőılmaması gerekir. Bu gelişmeler Rusya'nın bir bölgedeki menfaatlerini gözden çıkartıp, başka bir bölge üzerinde durması anlamına gelmez. Hakikat Şudur ki, bir bölgede çok büyük engellerle karőılaőan Rusya durmaya mecbur olarak, gücünü başka bir yere çevirmiőti. Fakat Rusya her ne kadar o belirli bölgede faaliyetini azaltıyorsa da, bundan asla vazgeçmiő olmayıp, orada Şartlar uygun olduğu anda tekrar harekete geçmek fırsatını elinden kaçırmamıőtı.

Rusya Avrupa'da 1815'den sonraki 40 yıllık süre içinde Birinci Aleksander ve Birinci Nikola'nın liderliği altında baş rolü oynamıőtır. Rusya bunun için birbirlerine yakından bağlı iki program çizmiőti. Bunlardan bir tanesi Birinci Aleksander'in baőmimarlıęını yapmış olduğu 1815 sınırları andlaşmasını devam ettirmektir. Diğeri ise, liberal ve demokratik ihtilâllere karşı monarşik hükümetleri ve elde mevcut sosyal düzeni desteklemektir. 1815 andlaşması ar'ın tam istediği Şekilde olmamıştı. Buna rağmen bu andlaşma Lehistan'ın Rusya, Avusturya ve Prusya arasındaki paylaőılmasını ve bu düzenin devam ettirilmesini kabul ederek, Birinci Aleksander'a arslan payını vermişti. Lehistan'ın bir kısmı Rusya'ya katılmıő, diğer bir kısmından da Polonya Krallığı kurularak, Birinci Aleksander da başına kral olarak geçmiőti. 1815 andlaşması Avusturya ve Prusya'nın liderliği altındaki merkezî Avrupa'yı, Fransa'ya karşı savunulabilecek kadar kuvvetlendirmiş ve bu bölgeyi aynı zamanda Rus nüfuzunun içine de sokmuőtu. İşte bu sebeplerden dolayı Rusya 1815 andlaşmasının en büyük savunucularından birisi olmuştu, çünkü o Fransa'ya bu

düzeni tehdit edebilecek en tehlikeli bir devlet gözü ile baktığından, 1815 Kasımında İngiltere, Avusturya ve Prusya ile dörtlü bir ittifaka girmişti ki, bunun amacı Fransa'yı 1815 sınırları içinde tutup gerek Napolyon gerek onun aile efradından birisinin Fransız tahtına çıkmasına engel olmaktı. Bourbonların tekrar iktidara getirilmesiyle, Fransa'nın politikası yumuşadığından, Rusya'nın Fransa'ya karşı olan tutumu dostane görünüyordu. Fakat 1830 Fransız ihtilâlinin neticesi olarak Louis Philip X. uncu Şarl'ın yerine geçer geçmez, Rusya'nın muhtemel bir Fransız saldırganlığından duyduğu endişeler yeniden uyandığından, Birinci Nikola dörtlü ittifakı canlandırıp, onun 1815 amaçlarını uygulamaya kalkışmıştı. Nikola aynı zamanda Hollanda'dan ayrılarak Birinci Güyom'a başkaldıran Belçikalılara karşı da Viyana andlaşmasını uygulamak istemişti. Fakat İngiltere'nin tutumu, Avusturya ve Prusya'nın tereddüdlere ve 1830 yılında Lehistan'da patlak veren ihtilâl, Çar'ın gerek Fransa'ya karşı silâhla müdahale etme hazırlıklarına geçmesi, gerek Birinci Güyom'un Belçikalılar üzerindeki otoritesini yeniden kurmasına yardım etmesine engel oldular. Çar buna rağmen Rusya'nın büyük menfaatleri olmıyan bölgelerde bile ortaya çıkan pürüzleri Viyana andlaşmasına göre mümkün olduğu kadar gidermekte başarılı oldu. Fakat Nikola gene de Louis Philip idaresindeki Fransa'dan şüphelenmekten geri kalmıyordu ve 1830'dan itibaren onun Fransız politikası prensip itibariyle dostane değildi. Özellikle 1830 Fransız ve Leh ihtilâllerinden sonra onun en çok korktuğu şey, aşırı ihtilâlcilerin ergeç Paris'e hakim olmaları neticesinde Merkezî Avrupa'da ve İtalya'da çıkacak ihtilâllerin bastırılmıyacağı ve Fransa'nın da bu ihtilâl hareketlerinin başına geçerek 1815 andlaşması düzenini yıkmaya kalkışmasıydı. Dolayısıyla önu alınması imkânsız bir Avrupa savaşının ortaya çıkması sonucunda, Lehliler 1772'deki Polonya sınırlarının yeniden çizilmesi için çarpışacaklar, neticede Rusya daha tehlikeli bir 1812 durumu ile karşı karşıya gelecek ve Lehistan'ın batı bölgesindeki topraklarını elinden çıkarmak zorunda kalacaktı.

Rusya'nın bu endişeleri devletin ne için 1815 sınırları andlaşmasını monarşik hükümetleri desteklemek suretiyle savunduğunu göstermeye kâfidir. Çar'ın kendisi de bir kral olduğu için şahsî sebeplerden dolayı kraliyet hükümetlerinin lehinde bulunması tabii idi. Fakat bundan başka Çar'ın kralcıları tutmasının bir sebebi de, onların genel bir Avrupa ihtilâline karşı en iyi engel olmalarından ileri geliyordu,

yoksa Rusya'nın da endişe duyduğu gibi, ihtilâlciler 1772 sınırlarını yeniden çizmeye kalkışacak olurlarsa Çarlık büyük bir toprak kaybına uğrıyacaktı. Birinci Aleksander ve Birinci Nikola Rus dış politikasını mukaddes ittifak, Troppau protokolü ve Berlin andlaşması kanallarından kardeş hükümdarlar bulmak suretiyle yönetmişler ve bu politikanın uygulanmasında gerek Lehistan'ın paylaşılması, gerek 1815 andlaşmasında monarşik hükümetlere dayanmakta aynı menfaatleri güden Habsburg ve Hohenzollern hanedanlarının ortaklığını kazanmışlardı. İşte bu durum, her iki hanedanı hükümdarların haklarının korunulmasında Çar'la işbirliği yapmağa yönelttiği gibi, aynı zamanda istek üzerine gerek kendi memleketleri içinde çıkan karışıklıklar gerek dışardan yapılacak herhangi bir hücumu karşı birbirlerine yardımcı olmak kararını da aldırmişti. İhtilâli uyumıyan ve beşerî bir düşman sayan Birinci Nikola, Avusturya ve Prusya'yı Fransa'ya karşı kurulmuş Rusya'nın mânevi bir barikadı olarak görüyordu. Böylece her iki devleti mümkün olduğu kadar kuvvetli ve istikrarlı olarak ayakta tutmak suretiyle, ihtilâl havasını Rusya'ya zarar getirmeyecek şekilde uzakta tutacağını veya hiç olmazsa bu cereyanı devletin sınırlarına ulaşmadan ekarte edeceğini sanıyordu. Öte yandan Çar'ın ihtilâle karşı müdahale prensibi üzerinde ısrar etmesi İngiltere'yi kendisinden ayırdı. Bu devlet de yavaş yavaş dörtlü ittifaktaki ortaklarından ayrılmış, hattâ müdahale etmeme prensibini savunmak üzere Fransa ile andlaşmaya bile varmıştı. Bütün liberaller ve demokratlar Birinci Nikola'yı Avrupa'nın jandarması olarak yermişler ve 1848-49'da rolünü şimdide kadar görülmemiş bir şekilde oynayınca, kendisine karşı duyulan nefret hisleri son haddine varmıştı. 1848 ilkbaharında birinci ihtilâl dalgası geldiği sırada, Fransa'da Cumhuriyet ilân edilip Rusya'nın Merkezî Avrupa'daki mânevi barikadı da yıkılınca, bir süre için durum Rusya'nın Berlin'deki elçisinin de yazdığı gibi, Rusya Lehistan'daki mücadelesinde hasmını bütün Avrupa, yani Fransa, Almanya, Macaristan ve diğerleri tarafından desteklenmiş bulacak manzarasını gösteriyordu. Fakat bu yeni ve muhtemel 1812 tehlikesinin ortaya çıkardığı endişeler çok sürmedi ve Çar da hiç olmaz ise Merkezî Avrupa ile İtalya'daki eski düzeni yeniden kurabilmek için zaman bulabildi. Çar Habsburgların bu bölgelerde ihtilâl ile mücadeleye başlamalarından itibaren onları bütün gücü ile destekledi. Buna karşılık Nikola, Hohenzollernleri ihtilâle yakınlık gösterme eğiliminde olduklarından dolayı yermekteydi. Çar 1848 Temmuzunda

Romanya'daki millî hareketi bastırmak ve asayişî sağlamak üzere Eflâk ve Buğdan'a Rus taburları gönderdi. 1849 ilkbaharında ise ihtilâlcilere karşı Habsburglara yardım etmek için bir Rus ordusu Galiçya üzerinden Macaristan'a sevk edildi. Çar aynı zamanda Prusya'nın Şlesvig üzerinde taht ve millî Alman isteklerine dayanan amaçlarına karşıydı. Prusya hükümetini Avusturya'nın Alman liderliğine meydan okumaktan vaz geçirmeğe çalıştı ve Alman Konfederasyonunun yeniden kurulması için gayret gösterdi ki, çok kimse 1848-49 olaylarından sonra, bu konfederasyonun ayakta durabileceğini sanmıyordu. 1850 yılının sonunda, Rusya'nın 1848-49 senelerindeki rolünü de göz önüne alan Nesselrode Çar'a şu şekildeki bir raporu çekinmeden verebiliyordu: "1841 denberi Rusya'nın ve Hükümdarlarının durumu bu kadar güzel ve haşmetli olmamıştı".

Birinci Nikola'nın 1855'de ölümü ve Kırım Harbinin 1856'da bitmesinden sonra, Rusya Avrupa meselelerinde daha pasif bir politika takip etti. Yeni Çar ve müşavirlerinin hep birlikte vermiş oldukları karar, şimdi Rusya'nın menfaatlerinin iç meselelerini dış münasebetlerinden daha önceye alınmasını gerektirdiği, içerde yapılacak reformları aksatacak veya engel olacak şekilde, dışardaki herhangi bir hareketten kaçınılması olarak tayin edilmişti. Rusların iç işlerini ilk plânda yürütmeye karar vermeleri, Avrupa'da bile gerek Birinci Aleksander gerek Birinci Nikola tarafından uygulanan politikadan daha dar bir siyasetin uygulanmasını gerektirdi ki, bundan dolayı Rusya 1815 Viyana andlaşmasını eskiden olduğu gibi destekliyemedi. Rusya'nın bu tutumu, Piedmont'un liderliğindeki İtalyan birliğinin kurulmasında ve Alman birliğinin Prusya tarafından gerçekleştirilmesi olaylarında da hiç bir değişiklik göstermediğinden, gerek Kavur gerek Bismark Avrupa kuvvetler dengesini tesbit etmiş Viyana andlaşmasında göze çarpan bazı değişiklikler yapmakta bu önemli faktörden faydalanmışlardı. Rusya, Kırım harbinde edindiği tecrübe neticesinde Avusturya'yı desteklemek eğiliminden uzaklaşarak Prusya ile geleneksel dostluğunu yeniden kurmuştu. Özellikle Prusya'nın 1860 Lehistan ihtilâlinde Rusya'yı gözeten tutumu, münasebetlerin daha da iyileşmesine yol açmıştı. Kırım harbini sona erdiren Paris konferansı bittikten sonra, Rusya istiyerek III. Napolyon ve Fransa'daki ikinci imparatorluk ile dostluk kurmaya çalışmıştı. Rusya'nın Fransa'ya yaklaşmasını başka sebebi, bir taraftan Fransa, Avusturya ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü garanti

altına alan 1856 daki üçlü andlaşmayı zayıflatmak, öte yandan Paris andlaşmasındaki Karadeniz hükümlerinin günün birinde yeniden gözden geçirilmesi için zemin hazırlamak esasına dayanıyordu. Rusya aynı zamanda Napolyon'a kendisi gibi monarşik bir devlet olan Prusya ile dostluk yapmasını teklif etmekle, Napolyon'un III üncü imparatorluğunu ihtilâlcı kuvvetlerden ayıklayacağını ümid etmekteydi ki, Gorçakof bu gelişmeyi "ihtilâlcı milliyetçilik prensiplerinden bir ayrılma" diye tasvir ediyordu. İşte Rus politikasındaki bu çeşitli cereyanların neticesinde 1859 martında gizli bir Fransız Rus andlaşması yapıldı ve bu andlaşmaya göre Rusya, İtalya yüzünden çıkacak bir Fransız Avusturya harbinde, Fransa'yı tutan bir tarafsızlık siyaseti gütmeyi kabul ediyordu ve gene de bu gelişmenin neticesi olarak Çar Galiçya sınırına yığıldığı Rus kuvvetleriyle Avusturya'yı müşkül duruma soktuğu gibi, aynı zamanda Prusya ile Alman konfederasyonuna Avusturya'nın politikasını desteklemelerini ihtar etti.

Fakat Fransa ile işbirliği yapmak için girişilen ve Gorçakof'un çok ümit bağladığı manevralar, güney ve merkezî İtalya'da ihtilâllerin çıkması, bundan başka Fransa'nın geleneksel olarak Lehistan'ı destekleyen tutumunu değiştirmemesi yüzünden Çarın nazarında kıymetini kaybetmişti. Çünkü Rusya'nın sağlamayı ümid etmiş olduğu avantajlardan hiç birisi ortaya çıkmamıştı. III üncü Napolyon ile işbirliği yapamayacağını anlıyan Rusya, bunun üzerine Prusya ile devam edegelen dostluğuna Avusturya'yı da katarak bu hükümetle olan münasebetlerini de düzeltince, Nesselrode her zaman "Rusya'nın ve hanedanını gerçek menfaatleri" diye savunduğu monarşik ve Lehistan aleyhtarı bir politikayı yeniden canlandırmak istemişti. 1864 Şlesvig Holstein buhranında Çar Danimarka kralına Prusya ve Avusturya'ya karşı moral desteğinden başka bir şey göstermemiş ve her iki devletin yaptıkları müdahale sonucunda Kral, Şlesvig ve Holstein'i vermeye mecbur kalınca, Çar bu durumu sesini çıkartmadan kabul etmişti. Bu ise I. Nikola'nın 1848'deki Şlesvig Holstein politikasındaki tutumunun tam aksiydi. Rusya aynı zamanda Avusturya ile Prusya'nın Alman meselelerinde işbirliği yapmalarını sağlık vermiş, aksi takdirde aralarında çıkacak üstünlük mücadelesinin Almanya'yı zayıflatacağını, dolayısıyla bu durumun ihtilâlcı cereyanları kuvvetlendirip, yabancı müdahalesinin Lehistan'ı harekete geçireceğini belirtmişti. Fakat 1866 da Prusya Avusturya'ya karşı süratli ve kesin bir zafer kazanınca, Çar bundan sonra Almanya'daki yeni değişikliği sesini

çıkarmadan tanımak zorunda kaldı. Ancak Prusya'nın bazı Alman prenslerini yerinden uzaklaştırmasına itiraz eden Çar, Kral Wilhelm'e yaptığı şikâyetinde, devletin monarşik prensiplere ağır bir darbe indirdiğini söyledi. Bundan sonra Avusturya'nın Balkanlardaki politikasından tedirgin olan II inci Aleksander Prusya'ya daha fazla sokuldu. Ve hattâ Prusya'nın Fransa'yı yenerek Alman İmparatorluğunu kurmasını, Avusturya'yı Fransa - Prusya savaşında tarafsız kalması için baskı yapmakla kolaylaştırmış oldu. Bunun da karşılığında Çar 1856 yılında kabul etmeye mecbur kalmış bulunduğu Paris anlaşmasındaki Karadeniz hükümlerini tanımadığını ilân edince Prusya tarafından desteklendi.

1870 yılından sonra Rus hükümeti yeni Alman İmparatorluğunun Avrupa'ya hakim olduğu gerçeğine kendisini alıştırmak zorunda kalıyordu. Bu devletin askerî gücü Rusya'yı batı sınırlarının savunulması konusunda gittikçe tedirgin ediyordu. Fakat duyulan bir teselli varsa, o da Alman birliğinin Rus dostu bir Prusya hanedanı tarafından gerçekleştirilmiş olduğu idi. Bu gelişme bir halk ihtilâli neticesinde olmadığı gibi, ne de Lehistan'ı bağımsız bir devlet yapmak iddiasını gütmekteydi. Fransa'da ikinci imparatorluğun yerini alan Cumhuriyet rejimi Çar'ı son derecede hiddetlendirmiş ve Paris meclisinin sosyal yetkileri de o kadar endişelendirmişti ki, 1875 yılında elde mevcud düzeni ve monarşiyi desteklemek üzere Habsburg ve Hohenzollern hanedanlarıyla birlikte üçlü imparatorluk ligine girdi. Fakat buna rağmen 1875 de belirli bir Fransız Prusya harb tehlikesi karşısında Rusya'nın gerek Almanya'ya gerek Fransa'ya karşı olan tutumu, bu devletin Almanya'nın işine yarıyacak şekilde Fransa'nın daha fazla zayıflamasına razı olamayacağını gösteriyordu. 1870 den sonra Rusya, Avrupadaki politikasını Yakın Doğu ve Avrupa dışındaki bölgelere yöneltti. Giers Rusya'nın gerçek menfaatlerinin Yakın Doğu ve Lehistan meselelerine bağlı bulunduğu sonucuna varmıştı ve 1870 den sonra Rusya'nın üzerinde en çok durduğu nokta Avrupa meselesi olmayıp, bu Avrupa meselelerinden Rusya'nın diğer bölgelerde ve özellikle Yakın Doğudaki menfaatlerini geliştirebilmesi için ne şekilde faydalanılacağı merkezinde toplanıyordu.

1875-78 Yakın Doğu buhranı sırasında ve sonra, Rus hükümeti Almanya ile dostluğu devam ettirmek ve bu dostluğu geliştirmeye çok daha büyük önem vermişti. Böyle yapmasının iki sebebi vardı. Birincisi, batı sınırlarına yapılacak bir hücumu karşı Rusya'nın dost

bir Prusya'dan daha dost bir bir Almanya'ya ihtiyacı olmasından ileri geliyordu. Diğeri de Almanya Rusya ile dost kaldığı müddetçe, İngiltere ve Avusturya arasında Rusya'ya karşı yapılacak paktları önlemek hususunda Almanya'nın nüfuzunu kullanacağı gibi bir görüşten doğuyordu. Bismark'ın bütün amacı Almanya karşısında Fransa ve Rusya'yı birbirlerinden ayırmak olduğundan, Rus hükümeti ile işbirliği yapmakta tereddüt etmiyerek, Avusturya'nın da aynı şeyi yapmasını sağlık verdi. 1878'deki Panslavist uzmanlar Rus hükümetini Yakın - Doğuda birtakım isteklerde bulunmaya yöneltince, İngiltere ve Avusturya buna çok sert bir muhalefet gösterdiler ve bu iki devletin müşterek baskısı altında çekilmek zorunda kalan Rusya, bu durumdan dolayı Almanya'ya çok kızmıştı. Almanya'nın tepkisi de 1879'da Avusturya ile yaptığı gizli savunma andlaşması olmuştu. Fakat gene de Rus hükümeti Alman dostluğuna kendisine karşı yapılacak paktlara engel olmak bakımından en iyi garanti olarak kıymet veriyordu. Nitekim Almanya ile kırgınlık tatlıya bağlanınca, Bismark'ın da aracılığı ile Viyana ile barışan Rusya 1881'de Almanya ve Avusturya ile yeni bir üç imparatorlar ligine girmişti. Bu andlaşma üç yıl için muteber olup tekrar yenilenmek durumu da vardı. Bu andlaşmaya göre Rusya Almanya'yı Fransa'ya karşı harekette serbest bırakmış ve buna karşılık kendi aleyhine İngiltere'ye yardım etmeyeceği sözünü de almıştı. Ve gene Almanya Rusya'nın tayin edilmiş sınırlar içinde Yakın - Doğu'daki politikasını destekliyecekti. Fakat Rusya için gelecekteki herhangi bir Fransız Alman savaşını kabul etmek kolay bir şey değildi, hattâ bu savaşın yalnız önleyici nitelikte olması bile onu bu işe pek yanaştırmıyordu. Bunun bir sebebi, Avrupa'daki kuvvetler dengesinin biraz daha Almanya'nın lehine gelişmesini Rusya'nın hiç istememesinden ileri geliyordu. Öte yandan Rusya Fransız donanmasını İngilizlere karşı koyabilmek bakımından kendi hesabına kıymetli bir avantaj olarak görmeye başlamıştı. 1884 de Rus hükümeti üç imparatorlar ligini üç yıl için yeniledi, 1887'ye gelindiğinde Avusturya'ya son derecede kızgın olan III Aleksander'in bu işi bir kere daha yapmaya niyeti yoktu. Çar Rus basınında çıkan serbest politika isteklerine rağmen Almanya ile ittifakını devam ettirmek niyetindeydi. Ancak şimdi Fransa Almanya'ya hücum ettiği takdirde kopacak bir Fransız - Alman harbinde kesin tarafsızlığını ilân ediyor, hücum Almanya'dan gelecek olursa böyle bir taahhüt vermiyordu. Nitekim Rus hükümeti bu esaslar üzerine 1890 yılında Rus

Alman ittifakını daha uzun bir süre için devam ettirmek istemiş, fakat II inci Wilhelm bu isteği red edip, politikasına İngiltere tarafını tutan bir hava vermeye başlayınca, Rusya son derecede endişelenmişti.

Almanya'nın davranışındaki bu açık değişiklik Rusya'yı kendisine karşı bir İngiliz - Avusturya - Alman birliği ihtimalinden o kadar ürkütmüştü ki, nefisini korumak çabası içinde cumhuriyetçilikten nefret etmesine rağmen, Fransa ile ilk andlaşmasını daha sonra 1917 yılına kadar sürecek ittifakını yapmakta gecikmedi. Aslında bu tutum, Almanya'nın Fransa'ya hücumu sonucunda, Avrupa'daki kuvvetler dengesinin Almanya lehine gelişmesine karşı Rusya'nın cephe aldığını ilân etmiş oluyordu. Böylece Fransız desteğine kavuşan Rusya düşmanca bir İngiliz - Avusturya - Alman birliği karşısında tek başına kalmak tehlikesinden kurtulmuştu. Rusya bakımından Fransız Rus ittifakı Almanya'dan çok İngiltere ve Avusturya'ya karşı yapılmıştı ve aradan çok geçmeden bazı Rus liderleri İngiltere'ye karşı bir Rus - Fransız - Alman ittifakı üzerinde düşünmeye başlamışlardı. Fakat önce Paris'de daha sonra Björköde 1905'deki Çar Kayser görüşmelerinden alınan sonuçlar, Fransa'nın hiçbir zaman hattâ Rusya ile birlikte dahi Almanya ile ittifak yapamayacağı gerçeğini ortaya koymuştu. Ve o sırada Fransız kredilerine son derecede bağlanmış olan Rusya bu konuda ısrar etmek suretiyle Fransız - Rus ittifakını tehlikeye düşürmek istemiyordu. Buna karşılık gerek Fransızlar'ın Rusya üzerindeki baskıları ve Almanya'nın Orta - Doğuda takip ettiği siyaset, Rus hükümetinin Fransa ile olan ittifakına Alman aleyhtarı bir yön vermemesindeki kanısının yavaş yavaş değişmesine yol açtı. Fakat Rusya hâlâ Avrupa'daki Alman hâkimiyetine karşı ve Fransa'nın Alsas ve Loreni geri almasına yardım için harb tehlikesini göze almak istemiyordu.

II.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetini devam ettirdiği Yakın-Doğu ile Rusya'nın XIX uncu yüzyıldaki Avrupa politikası arasında sıkı bir bağdaşma vardı. 1815 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları Tuna nehrinin deltasından Balkanları geçip İstanbul'a ve buradan Anadolu'ya sıçrayarak Kafkaslar, Mezopotamya, Mısır ve Afrika'nın Akdeniz kıyılarındaki bölgelere kadar uzanıyordu. Fakat

İmparatorluk zayıflamakta, birliğinden ve istikrarından kaybetmekte olup, içteki karışıklıklar ve dış baskılar yüzünden son derecede sarsılmaktaydı. Yüzyılı aşkın bir zamandanberi Babiâli ile çok kısa fasıllar içinde savaşmış bulunan Rusya, Osmanlı İmparatorluğundan Kafkas bölgesinin büyük bir kısmını ve Don nehrinden Tuna nehrine kadar bütün Karadeniz kıyılarını eline geçirmekte başarılı olmuştu. Buna rağmen Babiâli Rusya için stratejik, ekonomik ve biraz da psikolojik sebepler dolayısıyla büyük bir önemi olan toprakları elinde tutmaktaydı. Bunların içinde en başta Çanakkale ile İstanbul Boğazları ve Balkanlar gelmekteydiler. Bundan da Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun fethini ve dağılmasını öngören geleneksel siyasetini devam ettirip, Sultan'ın bu bölgelerdeki hâkimiyetini ortadan kaldırmaya çalışacağı anlaşılıyordu. Fakat Çar ve müşavirleri ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetli olduğu bir sırada takip etmiş buldukları politikayı, şimdi bu imparatorluğun zayıflamakta olduğu bir devrede uygulanmanın isabetli olup olmayacağını düşünmekteydiler. Dolayısıyla şunun da farkına vardılar ki, eğer Yakın-Doğu'daki Osmanlı hâkimiyeti sona erecek olursa, Rusya'nın Sultan'ın mirasına tek başına konmasına göz yumulmıyacaktı. Nitekim, diğer büyük devletlerde ganimette kendilerine bir pay istiycekler ve böylece Yakın-Doğu'da meydana gelecek yeni düzen sonucunda Rusya için ortada zayıf bir Babiâli bulunmasından daha az avantajlı bir durum ortaya çıkmış olacaktı. İşte 1828-9 savaşı sonunda anlaşılan bu durum neticesinde, Çarlık Rusyası Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıf ve mümkün olduğu kadar çok Rus tesiri altında tutmak kararını almıştı. 1833 Şubatında Mehmet Ali Paşa'ya karşı Sultan'ın Rus deniz ve kara kuvvetleri ile desteklenmesi ve gene aynı yılın Temmuz ayında yapılan Hünkâr İskelesi ittifak andlaşması Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uyguladığı yeni politikanın ilk sonuçları olmuşlardı. Bu da görünüşte Rusya'ya Babiâli üzerinde diğer büyük devletlere nazaran çok daha fazla nüfuz kazandırmış oluyordu. Fakat Çar her zaman Rusya'nın Babiâli üzerindeki nüfuzunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun hristiyan uyruklarını sanki Rus muhafazası altında imiş gibi yorumlamaya yöneliyordu. Fakat böyle bir anlayışa ne Sultan'ın kendisi ne de diğer büyük devletler tahammül edemezlerdi. Nitekim arkasında İngiltere ve Fransa'nın desteğini bulan Sultan, bu anlayışa Rusya ile 1853-56 Kırım harbine girinceye kadar karşı koydu. Kırım savaşında uğradığı yenilgi Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki özel ve

ağır basan iddialarından vazgeçmeye zorlamış ve bu iddialarını gerçekleştirmekte kendisine destek olacağını ümid ettiği Karadeniz donanmasının gücünü de uzun yıllar ortadan kaldırmıştı. Hattâ Kırım savaşıdan sonra bile Rusya zayıf bir Babîâli'yi ayakta tutmak politikasını güderek Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi nüfuzu içine doğru çekmeğe çalışmıştı ki, bu tutumu özellikle XIX uncu yüzyılın son senelerinde ve 1914 öncesinde göze çarpmaktaydı. Fakat bu gelişme, hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmayı hedef tutan eski Rus politikasının yerini almak veya onu bir kenara itmekte başarılı olamamıştı. 1875-8 Yakın-Doğu buhranında da görüldüğü gibi, Slavlar ve Panslavistler için cazip olan bu eski politika, özellikle Sultan'ın Rusya'nın tavsiyelerine kulak asmayıp, diğer büyük devletlerin tesiri altına fazla kaldığı veyahut hıristiyanların Rusya'dan yardım gelir ümidi ile ayaklanmaları ihtimali karşısında Rus hükümetini etkilemekten geri kalmıyordu.

Rusya her ne kadar Babîâli'yi kendi nüfuzu altında zayıf bir devlet olarak muhafaza etmeye çalışıyorsa da, Sultan'ın hâkimiyetini devam ettirmekte başarılı olacağından emin değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması gibi bir durumu gözönüne alan Rusya, daha önceden yapılacak olan milletlerarası görüşmelerde İstanbul Boğazı gibi kritik bir bölgeyi elinde tutabilmek ve diğer ilgili devletlerin Osmanlı topraklarının paylaşılması hususunda bir andlaşmaya varabilmeleri durumunda elde yeter derecede kuvvet bulundurmak suretiyle, menfaatlerini korumak istiyordu. Bu anlayış içinde Rusya Karadeniz filosuna büyük bir önem vermeye başlamış, ancak Paris andlaşması böyle bir donanmanın meydana gelmesine imkân vermediğinden, Sultan'ın hâkimiyeti sona erdiğinde, Osmanlı toprakları için ne yapılacağı hakkında zaman zaman Avusturya ve İngiltere ile bir prensip kararına varmaya çalışmıştır. Fakat Rusya'nın Avusturya ve İngiltere'ye yaptığı bu yakınlaşmalar hiçbir zaman devamlı ve tesirli bir anlayışın doğmasına yol açmadı, aksine, Avusturya ve İngiliz devlet adamlarında, Rusya'nın bu politika altında Osmanlı İmparatorluğu'nu devirmek için harekete geçtiği şüphesini uyandırdı. Yakın-Doğu 'dukulacak yeni düzenin şekli hakkında Rus hükümetinin görüşleri vakit geçtikçe değişmeler gösteriyordu. Bir zamanlar Çar Birinci Nikola Avusturya'ya Tuna nehri ile Adriyatik kıyısı arasındaki bölgeyi ve İstanbul ile Anadolu'da bir köprübaşı bırakmaya hazırdı. Sonra bir aralık Balkan milletleri için bağımsızlık yahut Balkanların bir kıs-

mının Avusturya-Rusya himayesi altında bağımsız, diğerk kısmının da Rusya ve Avusturya arasında Rusya, Eflâk, Buğdan ve Köstence'ye kadar Bulgaristan'ı almak üzere paylaşılmasından söz açmaya başladı. İstanbul serbest şehir ilân edilecek, Boğazlardaki müstahkem mevkiiler ortadan kaldırılacak veyahut Rusya Boğaziçi'ni, Avusturya da Çanakkale Boğazı'nı savunacaklar, İngiltere Mısır'ı ve muhtemelen Rodos yahut Girit'i alacaktı. Fakat Balkan milletleri arasında milliyetçilik hareketinin gelişmeye başlaması üzerine, Rus hükümeti Balkanların Avusturya ve Rusya arasında paylaşılması fikrinden cayıp, bu bölgedeki çeşitli milletlerin kuracakları bağımsız devletler fikrini savunmaya başladı. Süveyş kanalının açılmasından sonra ise, kanalın Rusya'nın Uzak-Doğu'daki deniz irtibatını sağlamak bakımından önemini kavramış bulunduğundan, Mısır'ın İngiliz kuvvetleri tarafından devamlı bir şekilde işgal edilmesi projesine de karşı koymaya başlamıştı. Ve nihayet İstanbul'a gelince, burada Osmanlı hâkimiyeti sona erdikten sonra, Rusya ister büyük ister küçük olsun, hiçbir devletin buraya gelmemesi kararını almıştı. Genel olarak III üncü Aleksander'in görüşü kabul edilmiş ve Rusya'nın başlıca amacı, Boğazların kendisi için olan emniyetinin sağlanması şeklinde belirmişti.

Gerek kendisini savunabilmek gerek güney eyaletlerini geliştirmek zorunluğu dolayısıyla, Rusya'nın Boğazlar üzerinde hem stratejik hem de ekonomik menfaatleri vardı. Aynı zamanda, özellikle şu şekilde belirtilen bir cümle ile Rusya için Boğazların psikolojik önemi de büyüktü : "Boğazlar evin anahtarıdır ve dolayısıyla cepte olması gerekir". Bir dereceye kadar Baltık Denizi ve Beyaz Deniz de Boğazlar kadar önemliydiler. Fakat XIX uncu yüzyılda Rusya'nın Sond'dan fazla endişesi olmamakla beraber İstanbul ve Çanakkale Boğazları onun için daima bir tehlike teşkil ediyorlardı. Çünkü Rusya'nın görüşüne göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Boğazlar üzerindeki hâkimiyeti gittikçe zayıfladığından, bu bölgenin geleceği her an tayin edilebilirdi. Bütün Ruslar Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Rusya'nın hiçbir zaman Boğaziçi'ni başka bir devlete vermeyeceği fikrinde olup, hattâ aralarında birçokları İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı Rusya'nın kendisi için ayırması fikrini güdüyorlardı. Böylece mevcut şartlar altında Rusya, Osmanlı kontrolü altında bulunan Boğazlardaki ekonomik ve stratejik menfaatlerini korumak ve sonra da kendisini burasının sahibi olmaktan alıkoyacak her türlü gelişmeyi önliyecek tedbirleri almalıydı. Osmanlılarla yapılan andlaşma-

lar gereğince Boğazlar ticaret gemilerine açık bulunduğundan iktisadî menfaatler bakımından hemen hemen hiçbir güçlük ortaya çıkmıyordu. Fakat stratejik menfaatlerin korunması hiç de kolay değildi. Bu da diğer devletlerin Boğazlardaki amaçlarının ticaret sektöründe olduğu gibi, Rusya ile aynı yönde olmamasından ileri geliyordu. Rusya da stratejik menfaatlerini koruyabilmek için iki yola baş vurdu. Bunlardan birincisi Babıâli ile ittifak yapıp, Sultan'a bu andlaşma gereğince Boğazları düşman savaş gemilerine kapatmaya zorlamaktı. Rusya bu politikasını 1833'de imzaladığı Hünkâr İskeleyi andlaşması ile uygulamıştı. Fakat 1839 yılına doğru İngiltere ve Fransa'nın bu andlaşmaya karşı gösterdikleri sert muhalefet ve Babıâli'nin de andlaşmanın uygulanmasında saptığı kaçamak yollar, Çar'ın tutumunu değiştirmesine yol açtı ve Rusya meselenin iki devlet arasında değil de devletler arasında çözüm yoluna gidilmesine yöneldi. Bu çok taraflı çözüm yolu 1841 ve sonraki Boğazlar Konvansiyonuna sokulmuş, buna göre Babıâli Boğazları bütün savaş gemilerine kapatacağını ve büyük devletler de bu statüyü tanıyacakları taahhüdünü vermişlerdi. Fakat Rusya aradan çok geçmeden bu çok taraflı çözüm yolunun sıkıntılı ile karşılaştı. Çünkü Sultan, Babıâli harb durumunda iken Boğazları müttefiklerine açmak hürriyetini elinde tutuyordu. Bu da Rusya'nın Karadeniz'deki güvenliğini tam mânası ile sağlamıyordu. 1871 yılında diğer devletler Sultanın Paris andlaşmasının devamını zorunlu kılacak zamanlarda, barış anında dahi Boğazları müttefiklere açmak hakkını tanıyınca, bu güvenlik de zayıflamış oluyordu. Sonra 1878 Berlin konferansında İngiliz delegesi büyük devletlerin Boğazların kapatılmasına dair verdikleri taahhüdün birbirlerine karşı olmayıp doğrudan doğruya Sultan'a olduğunu belirtti. Bundan da, İngiliz tezi kabul edilecek olursa, verilmiş bulunan taahhüdün öncekine nazaran Rusya bakımından gerek faydası gerek öneminden çok şey kaybedeceği anlaşılıyordu. Böylece bir taraftan Boğazların harb gemilerine kapatılması Rusya'nın Karadeniz'deki emniyetini arttırırken, aynı zamanda Karadeniz donanmasını başka bölgelerde kullanmasına da engel oluyordu. Bu büyük engel özellikle 1904-5 Rus-Japon savaşından olmak üzere birçok defalar hissedilmişti.

Rus hükümeti bu gibi güçlükleri yenmek için çok büyük gayret sarfetmişti. 1880'lerde Almanya ve Avusturya'yı Boğazlara dair İngiliz tezini red ettirmeye uğraşarak, bunun yerine Rus tezini desteklemelerini istemişti ki, buna göre Babıâli kendisi barış halindeyken dahi,

Boğazları Rusya'nın savaştığı bir devletin gemilerine açtığı takdirde, Rusya'ya karşı harbe girmiş sayılacaktı. 1890 yılında ortasında Çar az kaldı Babıâli'ye İstanbul'da denizden girişilecek muhtemel bir İngiliz müdahalesini önlemek için Boğazlara yapılacak Rus hücumuna izin veriyordu. O sıralarda Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tutumunu değiştirmesi, Ruslarda da nihayet İngiltere ile bir uzlaşmaya varabilecekleri fikrini uyandırmış, dolayısıyla Boğazları elde etmelerine karşılık, İngiltere'nin Babıâli'nin diğer topraklarındaki amaçlarını, özellikle Mısır'daki isteklerini desteklemelerinin uygun karşılanacağını sanmışlardı. Zaten Rus Hariciye Nazırı Süveyş kanalına büyük bir önem veriyor ve "Salisbury'nin biçeceği fiatı ödemeye hazır bulunuyordu". Daha sonra İzvolski'nin teşebbüsü ile Rusya Boğazlar üzerinde çok taraflı bir andlaşma sağlamak istemiş fakat başarılı olmamıştı, buna göre Boğazlar Babıâli'nin elinde kalacak, fakat Rusya hariç diğer bütün devletlere kapalı olacaktı. Rusya'nın Boğazlara dair endişeleri özellikle bu geçitteki ticaretinin Türk-İtalyan ve Balkan savaşları yüzünden ağır bir darbe yemesi sonucunda son derecede artmıştı. Ancak 1915 yılında Rusya İngiltere ve Fransa'yı Boğazların kendi eline geçmesine razı edebilmişti.

Rusya aynı zamanda Babıâli'nin hıristiyan halkı ile son derecede ilgili olup, bunların çoğu Ruslar gibi din bakımından Ortodoks ve ırk bakımından slavdılar. Dolayısıyla Rusya defalarca Sultan'a onlara karşı yumuşak davranması için çalışmış ve neticede Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak amacı ile hıristiyanlardan faydalanmağa kalkıştığı şüpheleri ortaya çıkmıştı. Fakat ne Birinci Aleksander ne de Birinci Nikola, Babıâli içinde yeraltı ve ihtilâlcı hareketlerin taraftarı değildiler, onların hıristiyanlara yapılan muamele ve statüleri hakkındaki davranışları hiç bir zaman bu kütlenin bağımsızlığı ile ilgili değildi. Ancak 1820'lerdeki Yunan ihtilâli ve Kırım harbinin ilk safhalarında Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarına yürümesini, Çar'ın hıristiyanları genel bir isyana sevkedecek bir işaret olarak yorumlaması gibi buhranlı devreler, bu konudaki genel politikaya bir istisna teşkil etmektedir. Yüzyılın sonuna doğru Rusya'daki panslavist fikirlerin ve Balkanlarda milliyetçiliğin gelişmesiyle, Rus hükümetinin davranışı son derecede değişti. Panslavistler Balkan Slavlarını Osmanlı idaresinden kurtarmayı Rusya'nın tabii bir görevi saymaktaydılar. Ve bu görüşler 1877-8 Orta-Doğu buhranında gerek Rus kamu oyu gerek Rus hükümeti üzerinde çok tesirli olmuştu. Şöyle ki

bu savaşın sonunda Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarına kavuştular. Ancak Balkan milletlerinin bağımsızlığını destekleyen Rusya ile Rus hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını mümkün olduğu kadar elde tutmak istemesi, uzun zaman birbirlerine zıt iki politika olarak kaldı. Ruslar ve Balkan milletleri aradan çok geçmeden birbirleri ile yakın münasebetlerinin hayal kırıklığı ve antipatiye yol açtığını sezmekte gecikmediler, sonra 1880 yılında Bulgaristan olayları, Rus hükümetinin kendisine tam bağlılık istediğini gösteriyordu ki, bu da Balkan milletlerini hiddetlendirip onları mukavemete yöneltiyordu. Bu durum ise Rus hükümetini büsbütün öfkelenmiş ve Balkan milletlerinden Rusya'nın menfaatleri için ne şekilde faydalanılacağı ve onlara nasıl yardım edilebileceği hususlarını artık eskisi gibi düşünmemeye başlamıştı. Fakat İzvolski 1908-9 da ve Sazanov 1912-3'de Rus kamu oyunun Balkan Slavlarına heyecanlı hislerle bağlı olduklarını gördüklerinden, Rus hükümetinin onların menfaatlerini hiçe sayamayacağını anlamışlardı.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırıp, onun yerine geçeceğinden şüphe eden İngiltere, Orta-Doğudaki Rus politikasına karşı koymaktaydı. İngiliz muhalefeti, Rusya'nın böyle bir şüpheyi ortadan kaldırma çabalarına rağmen XX nci yüzyılın başlarına kadar sürdü ve bu süre içinde 1854'de İngiltere Rusya ile harb ettiği gibi 1877-8'de yeni bir savaşın eşğine gelmişti. Fransa'da XIX uncu yüzyılın ilk yarısında, Rusya'nın Orta-Doğu politikasına karşı koymuş ve bu uğurda İngiltere ile birlikte Babıâli'nin yanı başında olmak üzere Kırım harbine girmişti. Fakat Fransızların bu muhalefesinde İngilizlerde görülen kuvvet ve devamlılık yoktu, öte yandan XIX uncu yüzyılın sonuna doğru yapılan Fransız-Rus ittifakı sonucunda bu tepki de ortadan kalkmış oldu. İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya takındıkları sert tutum, bu memleketin Avusturya ve Prusya ile olan ilişkilerinin önemini bir kat daha arttırmıştı, zaten bu iki devlet Rusya'nın Avrupa'daki müttefikleri idiler. Prusya'nın Orta-Doğu ile doğrudan doğruya bir ilgisi yoktu, ancak Orta-Doğudaki durumun Avrupa'ya ve ittifaklara ne gibi etkileri olacağını gözlemek bakımından önemi vardı. Buna karşılık Avusturya'nın Yakın-Doğudaki ilgisi büyüktü, Rusya'ya gelince, Birinci Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nu devam ettirmek çabasında ve bu imparatorluk devrini tamamladıktan sonra Balkanlardaki Avusturya menfaatlerini yerine getirmeyi kabul ederek bu devleti tutmaya çalışmıştı. Çar aslında ne

Avusturya'nın ne de Prusya'nın, Yakın-Doğu andlaşmazlığı yüzünden Fransa ve İngiltere ile harbe girecek olursa, kendisini silâhla destekleyeceklerini sanmıyordu. Onun tek isteği bu iki devletin bir tarafsızlık siyaseti gütmesiydi ki, böylece Rusya'nın çok kritik batı sınırı emniyet altına girerek, çarpıŐmalar Yakın-Doğu bölgesine yöneltilmiŐ bulunacaktı. Fakat 1854 yılında, Rus taburlarının Tuna'yı geçtikleri takdirde, Çar'ın bütün Balkan hıristiyanlarının da ayaklanarak Osmanlı idaresini yıkacakları ümidini beslemesi, Avusturya'yı o kadar telâŐa düşürdü ki tam bir tarafsızlık siyaseti güdeceği yerde, çarpıŐmaları Balkanlardan uzaklaŐtırmak amacı ile Rusya'nın Romanya'dan çıkmasını zorlamış, hattâ burasını bir süre için kendisi işgal etmişti.

1870 yılından sonra Rusya Yakın-Doğu'da yeniden aktif duruma geçince, gerek Almanya ile dostluk ilişkileri kurarak gerek Avusturya ile Yakın-Doğu'da iki devleti ilgilendiren amaç ve menfaatler üzerinde andlaşmaya varmak suretiyle, kendisine karşı yapılacak yeni ittifakları önlemekte başarılı olmuştu. Bu andlaşma 1878'deki Ayastefanos muahedesine kadar sürmüŐ ve bundan sonra Avusturya'yı Rusya'ya karşı İngiltere ile işbirliği yapmağa yöneltilmiŐti. Fakat Avusturya-Rus ittifakı biraz daha farklı Şartlar altında Balkanlardaki kontrol bölgelerinin paylaşılması ve büyük deđiŐikliklerin önüne geçilmesi Şeklinde yeniden canlandırılmak istenmiŐ, lâkin Rusya ve Avusturya'nın Balkanlardaki gerçek menfaatleri birbirleriyle çarpıŐmakta olup, iki hükümet arasında bir andlaşma yapılmasını mümkün kılmamıŐtı. Bunun yerine Rusya'daki Panslavist cereyanları kuvvetlenmiŐ ve Rusya'nın Babıâli ile olduğu gibi Avusturya ile de kozunu paylaŐacađı fikri yer etmişti. XIX uncu yüzyılın sonuna doğru, Almanya Yakın-Doğu'da özellikle Berlin-Bağdad demiryolu projesi ile, menfaatlerini gözetmeye başlamış ve bu durum Rusya'yı rahatsızlandırdığı gibi, Almanya'nın da Balkanlardaki Avusturya politikasını daha çok desteklemesine yol açmıştı. Öte yandan, XX inci yüzyılın başında Rusya İngiltere ile bir uzlaşmaya varmak başarılı oldu. Böylece Fransız ittifakı da gözönüne alınırrsa Rusya, Yakın-Doğu'daki menfaatlerinde fazla ileri gitmemek Şartı ile, İngiliz ve Fransız desteğine kavuŐmuŐ bulunuyordu. Avrupa'dakinin aksine, Rusya'nın Orta-Doğu ve Uzak-Doğu'da çok aktif bir genişleme siyaseti uygulaması, özellikle Yakın-Doğu başta gelmek üzere diğer devletlerle birtakım rekabet ve karıŐıklıkların ortaya çıkmasına yol açmıştı. İngiltere Hindistan'a karşı yapılacak muhtemel bir Rus taarruzundan doğacak tehlikeler-

den dolayı çok endişe duymaktaydı. Avrupa'da ve Yakın-Doğu'da takip ettiği politikanın aksine Rusya, Orta ve Uzak-Doğu'da çok aktif bir yayılma politikası uygulayınca, diğer devletlerle bir takım rekabetler ortaya çıktı.

Rusya önce bütün gayretini Kafkaslar, yani Orta-Doğu'nun batı kanadı üzerine yöneltti ve bu bölgede İran ve Türkiye ile çarpıştı. 1826'da Kafkasya meselesi yüzünden harbe girildi ve 1828'de Şah, Rusya'nın güney sınırı boyunca ilerliyerek Aras nehrine ulaşmasını sağlayacak toprağı elden çıkartmak zorunda kaldı. 1829'da Babıâli Kafkasların batı kısmını vermeye mecbur edildi. Rusya'nın Orta-Doğu'da gerçekleştirmek istediğı ilk hedef, bu bölgedeki sınırlarını Britanya hududlarından mümkün olduğu kadar uzakta tutmak, İran ve Sibirya sınırı ile Sütlej arasında uzanan geniş bölgeyi tarafsız kalacak şekilde boş bırakmak şartı ile, İngiltere ve Rusya'nın bu coğrafyada siyasî değil ancak ticarî rakip olmalarını sağlamaktı. Fakat nasıl Rus hükümeti Rus genişlemesini Orta-Asya'da durduramamışsa, İngiliz devleti de Sind'den Pencab'a kadar olan ilerlemenin önünü alamamıştı ve neticede XIX uncu yüzyılın ikinci yarısında Rus ve Britanya İmparatorlukları'nın sınırları birbirlerinden uzak kalacakları yerde Orta - Asya'da birbirlerine doğru süratle yaklaşmaya başladılar. Başlangıçta Rus kuvvetinin güneye doğru bu büyük çıkışı, yerli kumandanların gösterdikleri gayret ve rekabet sayesinde gelişmiş ve bu genişlemede Rus ticaretinin gelişmesi ve Rusya'nın Asya'da medeniyet yaymak gibi büyük bir görevi yerine getirmek amacı öngörölmüştür. Fakat daha sonra 1875-8 Yakın - Doğu buhranında İngilizlerin Boğazlar ve İstanbul'da Rusya'ya muhalefetini ortadan kaldırmak için, Orta - Asya'da daha direkt ve Hindistan'ı tehdit edecek şekilde daha iyi bir politikanın uygulanmasını istediler.

XIX uncu yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Orta-Asya'ya girmesi sınırlarını 800 mil (1200 km) daha fazla geniş bir cephe üzerinden Hindistan, Afganistan ve Kuzey - Doğu İran topraklarına yaklaştırdı. Rus hükümetinin toprak genişlemesinde artık bir had safhaya varıldığı beyanatını defalarca vermesine rağmen, Rus topraklarının büyümekte devam etmesi İngiltere'yi son derecede telâşlandırmıştı. 1869 yılında İngilizler biraz da elâstiki sözlerle hazırlamış oldukları teklifi ileri sürdüler. Buna göre iki imparatorluk arasında tarafsız bir bölge olacaktı ki, böylece Rusya'nın Amu - Derya'yı geçmesinin önü alınmış olacaktı. Fakat İngiltere, Rus hükümetinin yalnız Afganistan

sınırını nötr bırakmak istemesi üzerine, yukardaki manevrasından vaz geçti. Öte yandan İngiltere 1830 danberi Afganistan ile yakından ilgilenmekte idi. İki hükümet arasında yapılan görüşmelerde, Ruslar İngilizlere Afganistan'da hiç bir ilgileri olmadığı hakkında garanti verdiler. Buna rağmen Afgan emiri ile temas kurup, aradan çok geçmeden generallerinden birini 1878'de Kâbi'le göndermek suretiyle Afganistan'daki İngiliz nüfuzuna açıktan açığa meydan okudular. Dolayısıyla İngiltere bir kuvvet gösterisine geçince, Afganistan ile savaş patlak vermiş ve neticede Emir memleketinin dış ilişkilerinin İngiltere tarafından denetlenmesi yetkisini tanımak zorunda kalmıştı. Rusya yeniden Afganistan'ın tamamıyla ilgisi dışından olduğuna dair taahhütlerini tekrarladı. Fakat buna rağmen Afganistan'ın tamamıyla İngiliz nüfuzu altında bırakılmasını görmek Rusya'ya gerçekten çok güç geliyordu. Nitekim İngiltere Afrika'daki Boer harbi dâvasına düşünce, Rusya Afganistan hükümeti ile yeniden ilişkiler kurmak tecrübesine girişti. Öte yandan, Rusya Afganistan'ın kesinlikle çizilmemiş kuzey sınırı yüzünden İngiltere ile ciddi andlaşmazlıklara düşmekte olup, nihayet tehlikeli buhranlar atlatıldıktan sonra, 1895'de iki hükümet sınırın kesin şekli üzerinde andlaşmaya varabildiler.

İngiltere ve Rusya arasında buna benzer bir rekabet de İran'da ortaya çıkmıştı. 1828 yılına kadar Rusya yavaş yavaş İran'ın kuzey-batı bölgesine yerleşirken, Kafkasya'nın güneyine doğru ilerlemekte de devam ediyordu. Fakat 1826-8 Rus - İran savaşından sonra farklı bir siyaset uygulayarak, İran hükümetini Rus nüfuzu altına sokmak istedi. Bir bakıma böyle hareket etmek zorundaydı. Çünkü hem Kafkaslarda tam hâkimiyeti sağlamak için zamana ihtiyacı olduğu gibi, öte yandan İran topraklarında daha büyük bir fetihe girişilecek olursa o zaman İran hükümetinin paniğe kapılarak, İngiltere'ye güney İran'ı vermek için müracaat edeceğinden korkuyordu. İngiltere ve Rusya bir noktaya kadar bu memleketi tehlikeye sokacak taht veraseti andlaşmazlığı ve iç karışıklıklar konusunda aralarındaki görüş ayrılıkları üzerinde ısrar etmemişlerdi. Fakat Rusya'nın Orta-Asya'daki genişlemesi bu defa İran'ın kuzey-batısına ilâve olarak kuzey-doğusu ile de irtibat sağlaması ve dolayısıyla Rusya'nın Tahran üzerindeki baskısının daha da artması ile sonuçlanınca, Rus hükümeti İran için daha sert bir politika uygulamaya başladı. Rusya'nın amacı III. üncü Aleksander'in de söylediği gibi, Rusya'ya İran'da üstün bir hâkimiyet sağlamak ve güney İran'daki İngiliz nüfuzuna bile karşı koymaktı. Fakat

Rusya'nın Japonya tarafından 1904-5 savaşında yenilmesi, Rusya'yı Asya'da giriştiği taahhütlerin sayısını azaltmağa ve Orta-Doğu'da uygulanmakta olduğu atak politikadan savunucu bir siyasete dönmek zorunda bırakmıştı. Neticede Rusya, İngiltere ve Afganistan, İran ve Tibet üzerinde andlaşmaya vardığı 1907 konvansiyonunu imzalamakta gecikmedi. Bu andlaşmanın arkasındaki esas maksat rekabeti bırakıp onun yerine Orta-Doğu'daki nüfuz bölgelerini tesbit etmek şeklinde bir işbirliğini sağlamaktı. Buna rağmen Rus politikasını konvansiyonun sınırları içinde tutabilmek gerçekten kolay değildi. Nitekim Birinci Dünya savaşı arifesinde Rusya'nın Afganistan ve özellikle İran'a karşı olan tutumu İngiltere'de endişe uyandırıyordu.

Rusya Uzak-Doğu'da da Orta-Doğu'da olduğu gibi XIX uncu yüzyılın ortasından itibaren bir genişleme siyaseti uyguladı. Bundan da en çok zarar gören Çin olmuştu. 1858 ile 1860 arasında Rusya Çin'i Amur ve Ussuri bölgelerini vermeye razı etmişti. Böylece Doğu Sibiryaya askerî valisi de, bu bölgeleri Rus kontrolü altında sokup, kuzey batı Pasifikteki İngiliz emellerini söndüreceğini sanıyordu. 1875 yılında Rusya Japonların elinde tuttuğu Sahalin adası üzerinde hak iddia etti. Rusya şimdi bütün bu elde ettiği toprakları çevreleyecek donmıyan bir liman bulmak fikri ile güneyde, Kore'de bir deniz üssü bulmak çabasına girişti ki, Ruslar böyle bir limanı Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olarak saymaktaydılar. Fakat 1891'den sonra Rusya'nın Uzak-Doğu politikası gerek amaçları gerek sahası itibarı ile büyük bir değişikliğe uğradı. Değişme noktası Rusya'nın Uzak-Doğu eyaletlerini batı Rusya ile birleştirmek amacıyla Sibiryaya demiryolunu yapmak kararını vermesi üzerine başladı. Bu şekilde Uzak-Doğu eyaletleri savunma ve kalkınma bakımından yardım görecekti. İşin en ilginç tarafı Rusya'nın bu demiryolunu Rus toprağı içinde Amur dirseğinin kenarından geçireceği yerde, Çin tarafından Mançurya üzerinden döşemeyi plânlaması idi. Rus ileri gelenleri arasında bazıları demiryolunu yalnız Mançurya'nın kuzey ucuna kadar uzatmayı düşünmüşler ve Çin'in bu toprakları elden çıkartmaya razı edileceğini sanmışlardı. Fakat Rus maliye bakanı Witte, Sibiryaya demiryolunu Mançurya'nın kalbinden, Çin hükümetinin de onayını alarak geçirmeyi tasarlamakta ve bu hareketi Mançurya, Kore ve Çin'in bütün diğer kısımlarını içine alacak şekilde bir ticarî ve ekonomik politikanın esaslarına bağlamaktaydı. Rus hududu boyunca Çin'den toprak kazanmak isteyen diğer meslekdaşlarının uyguladıkları politika-

nın aksine Witte, Çin hükümeti ile yakın münasebetler kurarak, bu devleti parçalanmaktan kurtarmak istemiş ve Çin'e gerek kredi yardımı yapmak gerek bunun karşılığında onu diğer devletlere karşı savunmak ve bu suretle sağlayacağı demiryolu, ticaret ve ekonomik imtiyazlarla, bütün kuzey Çin'i tamamiyle bir Rus muhafazası altına sokmayı ve böylece Çin'in geri kalan kesimlerinde diğer devletlerle aynı nüfuza sahip olmayı tasarlamaktaydı. Fakat Witte'nin bu Uzak-Doğu projeleri gerçeğe uygun değildi. Rusya hâlâ kendi Uzak-Doğu topraklarını kalkındırmak çabası içinde olup, Çin'in geniş bölgelerine nüfuz edecek ve burada yatırımlarda bulunacak ekonomik ve malî kaynaklara sahip değildi. Ekonomik durumları itibariyle, Rusya'dan daha kuvvetli olan diğer büyük devletler de Çin'le çok ilgili bulduklarından, şüphesiz buradaki Rus manevralarına seyirci kalamıyacaklardı. Fakat Witte'in Çar üzerindeki nüfuzu o kadar büyüktü ki, neticede o kendi politikasını bir 10 yıl kadar yürütmek imkânını buldu. Fakat Rusya'nın Çin sınırı boyunca toprak ele geçirmeme politikası da iyi uygulanmadığından, ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde Rusya aradan çok geçmeden kendisini Çin üzerinde Fransa hariç, diğer bütün ilgili devletlerin karşısında buldu. Dolayısıyla 1904 yılında Kore'de ve Güney Mançurya'da Japonya ile harbe tutuştu. Rus Japon savaşı yenilgisi sonucunda ortaya çıkan kayıplar arasında Sahalin adası ve Güney Mançurya'daki dayanağı Liatung yarımadası vardı ki, 1906 Porthmouth andlaşmasıyla Rusya bunları Japonya'ya vereceğini taahhüt etmiş bulunuyordu.

Rus-Japon savaşından sonra bile, Rusya Uzak-Doğu'da aktif olmaktan geri kalmadı. Fakat Çin hükümetiyle dostluk yapmak suretiyle bütün kuzey Çin'i Rus nüfuzu altına almak amacını güden Witte politikasını değiştirerek, Japonya ile işbirliği yapmak yoluna gidip, sınır bölgelerinde sızmalarda bulunmak politikasını uyguladı. 1907'de Japonya ile yaptığı gizli bir andlaşmada, Japonya Rusya'nın Dış Moğolistan ve Kuzey Mançurya'daki özel durumunu tanıdı. Buna karşılık Rusya da Japonya'nın Kore ve Güney Mançurya'daki özel durumunu tanıyordu. 1910'da imzalanan ikinci gizli andlaşmayla, her iki taraf Mançurya'nın işgal ettiği bölgelerde kendi özel menfaatlerini savunmak haklarını karşılıklı tanımış oldular. Andlaşma, bu özel menfaatler tehlikeye girdiği takdirde, bu iki devlet tarafından birlikte harekete geçilmesi kaydını da koymuştu. İki yıl sonra da Rusya ve Japonya üçüncü bir gizli andlaşmayı imzalamışlar ve Japonya

Rusya'nın İç Moğolistan'ın doğu yarısındaki özel haklarını, buna karşılık Rusya da Japonya'nın İç Moğolistan'ın doğu yarısındaki özel haklarını kabul etmişti. Rusya'nın 1905'den sonra Çin politikasında yaptığı bu değişiklik, Rus hükümetinin hiç şüphe yok ki, Çin İmparatorluğu'nu parçalara ayıracağı veya hiç olmaz ise zayıflatacağı ihtimallerini ortaya koyan 1911 ihtilâline dolaylı çok sevindirmişti. Hattâ bazı Rus yetkilileri Rusya'nın bu gibi ihtilâlleri fırsat bilip, Çin İmparatorluğu'nun bazı bölgelerini zaptetmesini sağlık verdiler. Onların bu tavsiyesi Çar'a da tesir etti. Fakat Yakın-Doğu ve Avrupa'daki durumu daima gözönünde tutan Rus Hariciye Nazırı, Rusya'yı Çin'de toprak kazanmak politikasından başarıyla çevirmesini bilmişti. Yoksa İngiltere, Fransa ve Amerika ile birtakım karışıklıklar ortaya çıkabilirdi. Hariciye Nazırı ise nüfuz bölgeleri politikasını uygulamaya çalışıp bu konuda Fransız ve İngiliz desteğini bulacağını sanıyordu. Aynı zamanda, Rusya Dış Moğolistan'daki Moğolların Çin aleyhtarı davranışlarını desteklemeyi fırsat bilerek, bu bölgedeki nüfuzunu arttırdı. Fakat Rusya Çin'i, dış Moğolistan'ı muhtar olarak tanımasını ve bu bölgede çıkacak siyasî ve araziye ait konuları kendisiyle danışmak suretiyle çözüm yoluna gitmesini razı etmekle beraber, Moğol halkının tam bağımsız bir devlet isteğini desteklemeye yanaşmıyordu. Rusya gene de Çin'in iç güçlüklerinden faydalanarak, Çin İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki nüfuzunu arttırdı. Fakat şimdi Avrupa ve Yakın-Doğu'daki meşguliyetleri yüzünden Uzak-Doğu'daki nüfuzunu geliştirmek imkânını bulamıyordu ve nitekim 1914 yılında savaş başlayınca, Rusya bütün dikkatini Almanya ve Avusturya ile olan mücadelesine çevirdi.

“THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” ’NİN YENİ BASKILARI

HALİL DEMİRCİOĞLU

Eskiçağ Tarihine ait yeni historiyoğrafyada birinci plânda zikre değen eserlerden biri de, hiç şüphesiz, “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” (kısaca : CAH) serisidir. Çünkü bu eser, Eskiçağ Tarihi ile uğraşanlar için çoktandır standard eser halini almış bulunuyor. İlk defa 1924 tarihinde, J. B. Bury, S. A. Cook ve F. E. Adcock adlarındaki üç İngiliz bilgini tarafından neşredilmeğe başlanan “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY”, İngiliz dilinde basılmakla beraber, çeşitli milletlere mensup bir çok mütehassısların yazılarından meydana gelen ve, bu mahiyetiyle de, kooperatif çalışma teşebbüslerinin güzel bir örneğini teşkil eden kitaplar mecmuasıdır. Bu külliyyat, yedinci ciltten itibaren J. B. Bury’nin yerine M. P. Charlesworth’un geçmesi ve, on ikinci ciltte de, mevcutlara ilâveten N. H. Baynes’in gelmesi ile kısmen değişen ve kuvvetlenen naşirler heyetinin himmetleri ile, daha 1929 senesinde, on iki cilt olarak tamamlanmış bulunuyordu. Ciltler şu isimleri taşıyorlardı :

1. Cilt : EGYPT AND BABYLONIA TO 1580 B. C.
2. Cilt : THE EGYPTIAN AND HITTITE EMPIRES TO C. 1000 B. C.
3. Cilt : THE ASSYRIAN EMPIRE.
4. Cilt : THE PERSIAN EMPIRE AND THE WEST.
5. Cilt : ATHENS, 478 - 401 B. C.
6. Cilt : MACEDON, 401 - 301 B. C.
7. Cilt : THE HELLENISTIC MONARCHIES AND THE RISE OF ROME.
8. Cilt : ROME AND THE MEDITERRANEAN, 218 - 133 B. C.
9. Cilt : THE ROMAN REPUBLIC, 133 - 44 B. C.
10. Cilt : THE AUGUSTAN EMPIRE, 44 B. C. - A. D. 70.
11. Cilt : THE IMPERIAL PEACE, A. D. 70 - 192.
12. Cilt : THE IMPERIAL CRISIS AND THE RECOVERY, A. D. 193 - 324.

Ciltlerin isimlerinden de anlaşılacağı gibi, aslında “Avrupa kavimlerinin sürekli tarihinin birinci kısmı” olarak düşünülen “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY”, Akdeniz kültür çevresindeki Eskişark medeniyet ve kültürlerinin başlarından, tâ Eskişark kültürünün son-

larına kadar bütün Eskiçağ Tarihini ihtiva ediyordu. Eser 324'ten (büyük Constantinus) sonraki olayları da, Avrupa kavimleri sürekli tarihinin ikinci kısmı olan "THE CAMBRIDGE MEDAEVAL HISTORY" ye bırakıyordu. Her biri sahasında otorite olan bir çok bilginlerin kalem birliği sayesinde, tek kişilerin daha önceki denemelerinden (meselâ Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*) muhteva itibariyle çok daha geniş tutulabilmiş olan eser, basıldığı zamandaki nesillerin Eskiçağ Tarihi tablosunu açık ve vazih bir şekilde genişletmiş ve tekrar tekrar basılma mazhariyetine erişmiştir. Bunda tabiatıyla Avrupa tarihinin yeni bir görüşle yazılması büyük âmil olmuştur. Filhakika, eserin en önemli hususiyeti, Avrupa kavimlerinin sürekli tarihine, yalnız Avrupa prehistoryası ile değil, belki en eski Avrupa tarihinden de (Eskigarp) önce tekevvün etmiş olan Güney-Batı Asya ve Mısır (Eskişark) tarihi ile girmesi olmuştur. Çünkü o zaman artık "Avrupa tarihinin Avrupa dışında başladığı" anlaşılmış bulunuyordu. Avrupa'nın inkişaf ve tekâmülünü tâ menşe'lerden itibaren takip etmek isteyenlerin, muahhar bir tezahür olan Avrupa (Eskigarp) kültüründen önce tekevvün etmiş ve ona etkiler yapmış Mısır, Mezopotamya Anadolu ve İran (Eskişark) kültürlerini tanınması ve bilmesi icap ediyordu.

İşte yeni baskıları dolayısıyla burada bahis konusu etmek istediğimiz ciltler bu zaruret neticesi olarak eserde yer almışlardır. Filhakika, o zaman bu ciltlerde sunulan bilgiler, Eskiçağ tarihinin en eski devirlerine ait arkeolojik ve tarihî malzemenin büyük gayretler ve yep yeni metodlarla işlenmelerinin sonuçlarını veriyor, Eskişark ve Eskigarp medeniyet ve kültürlerinin en eski devirleri ile bunların birbirlerine ilk temaslarının ortaya çıkardığı önemli tarihî meseleleri, imkân nisbetinde aydınlatmağa çalışıyordu. Ancak, şunu da söylemek lâzımdır ki, geniş çapta arkeolojik kazıların yapıldığı, yeni yeni keşiflerin tarihî bilgilerimizi her ân çoğalttığı veya değiştirdiği bu kesif araştırmalar devrinde, Eskiçağ tarihinin, bu araştırmalarla manzarası her an değişmeğe müheyya en eski devirlerini bir sergi halinde okuyucu önüne seren her eser gibi bunlar da, tabiatıyla, "geçici" mahiyette olacaktı. Bunun üzücü tarafı, araştırmaların mütemadiyen ilerlemesi ile eserin süratle "eskimesi" ve böylece kıymetini kaybetmesi idi. Gerçekten, bu sahalarda son on senelerin araştırmaları, gerek teferruat bakımından, gerekse umumî tablo bakımından muazzam değişmelere ve yeni yeni neticelere varmıştır. Burada yalnız Mezopotamya ve Mısır kronolojisinin ne kadar eksiltildiğini düşünmek bu

hususla kâfi bir fikir verebilir. Fakat, “geçici” mahiyette oluşun bir de sevindirici tarafı vardı : bu da, yeni vesika ve görüşlerin ışığı altında düzeltilmiş yeni baskıların yapılması idi. Böylece bu sahaların eski tarihi hakkındaki hükümleri alt üst eden veya, hiç değilse, tashih edici nitelikte olan yeni malzeme kıymetlenirilmiş, teferruatta ve genel mânada araştırma neticelerine uygun yeni bir tablo ortaya çıkmış ve eser de bu suretle “eskimek” tehlikesinden kurtulmuş olurdu.

Nitekim de böyle oldu. “CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” serisinin bu zorunluğu duymuş olan yeni nâşirleri (I. E. S. Edwards, C. J. Gadd ve N. G. L. Hammond), eserin ilk tab’ından sonraki yeni buluntularla çıkan kaynak malzemesinin muazzam yığınına gereği gibi değerlendirmek, bunları işleyen ilim adamlarının sürekli araştırmaları sonunda en çok değişmelere maruz kalmış olan eski hükümlerin değişik şekillerine kâfi derecede yer vermek için, önce bu birinci ve ikinci ciltlerin yeniden yazılıp basılmasını kararlaştırdılar. Böylece Eskiçağ historyografyası tarihinde, denebilir ki, önemli bir hâdise oldu : 1961 yılında, “CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” serisinin yeniden gözden geçirilmiş birinci ve ikinci ciltleri fasiküller halinde çıkmaya başladı. Bu suretle eser hem kendisini tehdit eden “eskimek” tehlikesinden kurtulmuş, hem de, bundan sonra da eski büyük hizmetine devam etmek istediğinin ispat delilini vermiş oldu.

Fakat, az önce söylediğimiz gibi, eserin bu defaki nâşirleri bu baskılarda, eski “CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” ye nazaran yeni bir yoldan gittiler : Gerçi, eskiden olduğu gibi, şimdi de tek tek bahisler gene ayrı ve çeşitli milletlere mensup mütehassıslar tarafından yazılmakta ve, yazarın milliyetine bakılmadan, hepsi gene İngilizce neşrolunmakta ise de, eskiden hepsi toplu ciltler halinde çıkarılırken, bu yeni baskılar, içinde umumiyetle bir tek bahis olan fasiküller halinde çıkarılmaktadır. Yâni, yazılmış bitmiş çeşitli bahislerin eserin tamamlanmasına kadar neşrini geciktirmemek ve onları daha basılmadan eskitmek için, bunlar ilk hamlede birer broşür halinde okuyucunun istifadesine arz ediliyor. Sonra, eserin birinci ve ikinci ciltlerinin muhtevasını teşkil eden bu tek broşürler, ciltlerin sayısına ve kronolojik sıraya da bakılmadan geliş güzel çıkarılmaktadır. Nâşirlerin söylediğine göre, ciltlerdeki bütün bahislerin böyle fasiküller halinde tab’ı bittiği zaman, tek tek broşürler birleştirilecek, sıraya konulacak, sahifeleri tekrar numaralanıp tamamlanarak ciltler halinde ilim dünyasına sunulacaktır.

Bizim tesbit edebildiğimize göre şimdiye kadar (Şubat 1966) neşir tarihleri ve numara sırasıyla şu fasiküller basılmış bulunuyor :

- 1 — Carl Blegen, *Troy*, 1961, 16 s.
- 2 — W. K. C. Guthrie, *The Religion and Mythology of the Greeks*, 1961, 55 s. (II. cilt. XL. Ch.).
- 3 — W. C. Hayes, *The Middle Kingdom in Egypt: Internal History from the Rise of the Heracleopolitans to the Death of Ammenemes III.*, 1961, 86 s. (I. Cilt, XX. Ch.).
- 4 — W. C. Hayes, *Chronology of Egypt to the End of twentieth Dynasty*; M. B. Rowton, *Ancient Western Asia*; F. G. Stubbings, *The Aegean Bronze Age*; (Her üç yazı bir broşür) 1962, 85 s. (I. Cilt VI. Ch.).
- 5 — W. S. Smith, *The Old Kingdom in Egypt*, 1962, 72 s. (I. Cilt, XIV. Ch.).
- 6 — W. C. Hayes, *Egypt, from the Death of Ammenemes III. to Sequenere II.*, 1962, 43 s. (II. Cilt. II. Ch.).
- 7 — J. M. Cook, *Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor*, 1962, 33 s. (II. Cilt XXXIII Ch.).
- 8 — J. Melaart, *Anatolia c. 4000-2300 B. C.*, 1962, 53 s. (I. Cilt, XVIII Ch.).
- 9 — C. J. Gadd, *The Cities of Babylonia*, 1962, 60 s. (I. Cilt, XIII. Ch.).
- 10 a. — W. C. Hayes, *Egypt, Internal Affairs from Tutmosis I. to the Death of Amenophis III.* (Birinci Kısım), 1962, 53 s. (II. Cilt, IX. Ch.).
- 10 b. — W. C. Hayes, *Egypt: Internal Affairs from Tuthmosis I. to the Death of Amenophis III.* (İkinci Kısım), 1962, 72 s. (II. Cilt, XI. Ch.).
- 11 — O. R. Gurney, *Anatolia, c. 1750 - 1600 B. C.*, 1962, 32 s. (II. Cilt, VI. Ch.).
- 12 — F. Matz, *Minoan Civilisation: Maturity and Zenith*, 1962, 48 s. (II. Cilt, IV (b) ve XII. Ch.).
- 13 — V. R. A. Desborough ve N. G. L. Hammond, *The End of Mycenaean Civilisation and the Dark Age* (Desborough: *Archaeological Background*; Hammond: *The Literary Tradition*), 1962, 54 s. (II. Cilt, XXXVI. Ch.).

- 14 — J. - R. Kupper, *Northern Mesopotamia and Syria*, 1963, 46 s. (II. Cilt, I. Ch.).
- 15 — J. Chadwick, *The Prehistory of the Greek Language*, 1963, 19 s. (II. Cilt, XXXIX. Ch.).
- 16 — R. Labat, *Elam, c. 1600 - 1200 B. C.* 1963, 41 s. (II. Cilt, XXIX. Ch.).
- 17 — C. J. Gadd, *The Dynasty of the Agade and the Gutian Invasion*, 1963, 54 s. (I. Cilt XIX. Ch.).
- 18 — F. H. Stubbings, *The Rise of Mycenaean Civilisation*, 1963 37 s. (II. Cilt, XIV. Ch.).
- 19 — W. Hinz, *Persia, c. 2400 - 1800 B. C.* 1963, 43 s. (I. Cilt, XXIII. Ch.).
- 20 — J. Melaart, *Anatolia before c. 4000 B. C. and Anatolia, c. 2300 - 1750, B. C.* 1964, 52 s. (I. Cilt VII. ve XIV. Ch.).
- 21 — W. Hinz, *Persia, c. 1800 - 1550 B. C.*, 1964, 37 s. (II. Cilt VII. Ch.).
- 22 — G. S. Kirk, *The Homeric Poems as History*, 1964, 35 s. (II. Cilt, XXXIX. b. Ch.).
- 23 — R. Labat, *Elam and Western Persia, c. 1200 - 1000 B. C.*, 1964, 31 s. (II. Cilt, XIII. Ch.).
- 24 — J. L. Caskey, *Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze age*, 1964, 44 s. (I. Cilt, XXVI. (a) Ch.).
- 25 — I. E. S. Edwards, *The Early Dynastic Period in Egypt*, 1964, 74 s. (I. Cilt, XI. Ch.).
- 26 — F. H. Stubbings, *The Expansion of Mycenaean Civilisation*, 1964, 25 s. (II. Cilt, XXII a Ch.).
- 27 — J. Cerny, *Egypt From the Death of Ramesses III. to the End of the Twenty-first Dynasty*, 1965, 60 s. (II. Cilt, XXXV. Ch.).
- 28 — C. J. Gadd, *Babylonia, c. 2120 - 1800 B. C.*, 1965, 56 s. (I. Cilt, XXII. Ch.).
- 29 — G. Posener, J. Bottero ve K. Kenyon, *Syria and Palestine c. 2100 - 1780 B. C.*, (Posener : *Relations with Egypt*, kısım : I - III; Bottero : *Relations with Mesopotamia*, kısım : IV; Kenyon : *The Archeological Sites*, kısım : V - VII), 1965, s. (I. Cilt, XXI. Ch.).
- 30 — D. A. E. Garrod ve J. G. D. Clark, *Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe* (Garrod : *In Paleolithic Times*; Clark : *In Mesolithic Times*), 1965, 61 s. (I. Cilt. III. Ch.).

- 31 — O. Eissfeldt, *Palestine in the Time of the Nineteenth Dynasty; The Exodus and Wanderings*, 1965, 32 s. (II. Cilt. XXVI a Ch.).
- 32 — O. Eissfeldt, *The Hebrew Kingdom*, 1965, 80 s. (II. Cilt. XXXIV. Ch.).
- 33 — K. W. Butzer, *Physical Condition in Eastern Europe, Western Asia and Egypt before the Period of Agricultural and Urban Settlement*, 1965, s. (I. Cilt, I. Ch.).
- 34 — T. G. H. James, *Egypt from the Expulsion of the Hyksos to Amenophis I.* 1965, s. (II. Cilt, III. Ch.).
- 35 — C. J. Gadd, *Hammurabi and the End of his Dynasty*, 1965, (II. Cilt, XIII. Ch.).
- 36 — S. S. Weinberg, *The Stone Age in the Aegean*, 1965 (I. Cild).
- 37 — A. Götze, *The Struggle for the Domination of Syria, 1400 - 1300 B. C.; Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwattalish; The Hittites and Syria (1300 - 1200 B. C.)*, 1965, 64 s. (II. Cilt, XVII, XXI a, XXIV. Ch.).
- 38 — E. J. Baumgartel, *Predynastic Egypt*, 1965, (I. Cilt).
- 39 — F. H. Stubbing, *The Recession of Mycenaean Civilisation*, 1965, (II. Cilt, XVI. Ch.).
- 40 — H. Lewy *Anatolia in the Old Assyrian Period*, 1965, 28 s. (I. Cilt, XXIV Ch.).
- 41 — D. J. Wiseman, *Assyria and Babylonia c. 1200 - 1000 B. C.*, 1965, 48 s. (II. Cilt, XXXI. Ch.).
- 42 — C. J. Gadd, *Assyria and Babylonia c. 1370 - 1300 B. C.*, 1965, (II. Cilt).
- 43 — H. W. Catling, *Cyprus in the Neolithic and Chalcolithic Periods; Cyprus in the Early Bronze Age; Cyprus in the Middle Bronze Age; Cyprus in the Late Bronze Age*, (Hepsi bir fasikül halinde). 1966, 78 s. (I. Cilt, IX. c; XXVI b; II. Cilt, IV c; XXII b, Ch.).
- 44 — O. R. Gurney, *Anatolia, c. 1660 - 1380 B. C.*, 1966, 30 s. (II. Cilt, XV. a. Ch.).
- 45 — J. L. Laskey, *Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age*, 1966, 32 s. (II. Cilt IV. a. Ch.).
- Baskıda oldukları bildirilenler :
- 46 — R. Vaux, *Palestine in the Early Bronze Age.*
- 47 — R. De. Vaux, *Palestine during the Neolithic and Chalcolithic Periods.*

48 — K. M. Kenyon, *Palestine in the Middle Bronze Age.*

49 — J. M. Munn - Rankin, *Assyrian Military Power, 1300 - 1200 B. C.*

50 — D. R. Hughes ve D. R. Brothwell, *The Earliest Populations of Man in Europe, West Asia and North Africa.*

51 — W. F. Albright, *The Amarna Letters from Palestine, Syria; The Philistines and Phoenicia.*

52 — R. O. Faulkner, *Egypt: from the Inception of the Nineteenth Dynasty to the Death of Ramesses III.*

53 — H. Lewy, *Assyria c. 2600 - 1816 B. C.*

54 — W. F. Albright, ve T. O. Lamdin, *The Evidence of Language.*

Yukarıda neşir sahasına çıkış tarihleri ve numara sırası ile gösterilen fasiküllerin isim ve muhtevalarından anlaşılacaktır ki bunlar, bazı istisnaları ile, genel olarak bir mevzuu, veya hattâ bir mevzuun bir bahsini ihtiva etmektedir. Fakat bunlar, esas itibariyle, ya eskilere nazaran yeniden gözden geçirilerek düzeltilmiş, veya eskiden hiç yok iken yeniden ele alınarak yazılmışlardır. Bu hususlar eserin tekrar basılmasında acele edilmesinin ve, yazılmış bir bahsin ayrı bir broşür halinde, ötekilerini beklemeden, hemen neşredilmesinin zaruretini ispat ediyor. Çünkü, şimdi broşürler halinde neşredilmekte olan bu ciltlerin, basılma işlerinin son senelerdeki sür'atine rağmen, ne zaman bitmiş olacağını şimdiden kestirmeğe imkân yoktur. Neşredilen veya baskıya verilmiş olanlara verilen numaralar, kronolojik nizamı göstermedikten başka, birinci ve ikinci ciltlerin sonradan meydana çıkacak olan şekilleri hakkında da henüz bir fikir vermiyorlar. Çünkü sıra numarası ile çıkan fasiküller bitmiş ciltlerin nizamını henüz göstermemektedir.

Yazımızın başında, söylediğimiz gibi, “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” nin hususiyetlerinden belki de en birincisi, her tek bahsin ayrı ayrı, —hattâ milliyetleri de başka olan— mütehassis ilim adamları tarafından yazılmış olması idi. Bu yenilerinde ise, eskilere nazaran daha fazla ve daha çeşitli ilim adamının ahenkli bir iştiraki derhal göze çarpmaktadır. Yeni yazılarda, eski “CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” nin tek tek bahisleri azimet noktaları olarak ele alınmıştır. Bazı broşürlerde eskilerdeki bir kaç bahsin muhtevası bir tek bahiste toplanmış, bazılarında ise yeni mevzular ve yeni görüşler

için yeni bahisler açılmıştır. Yazarlar bunlarda da yazdıkları mevzuların, broşürlerin çıktığı tarihe kadarki ilmî araştırmalar durumunu yazmağa itina etmiş görünmektedirler. Tabiatıyla bunun da bir hududu vardır : Böyle eserlerde hiç kimsenin yazarlardan son dakikanın haberlerini beklemeğe hakkı yoktur. Buna rağmen gösterilen gayret şayanı takdirdir. Sonra, yazılan bahisler de hiç bir tarafta lüzumsuz bir genişlik almıyor, önemsiz teferruat içinde asıl önemli olan kaybolup gitme talihsizliğine uğramıyor. Yâni, bunlarda da, tıpkı eskilerde alıştığımız şekilde, en önemli kısımlar bir araya toplanmış bulunuyor. Umumiyetle çok tasarruflu bir şekilde kullanılmış olan sahife notları, evvel emirde kaynakları gösteriyor; fasiküllerde bahis sonlarında kabil olduğu kadar geniş bibliyografya veriliyor : Genişliğine ve derinliğine gitmek isteyen okuyucu bunlar vasıtasıyla diğerlerini bulabilir. Esasen, olayları, problemleri, kaynakları ve ikinci decedeki literatürü göstermek ve anlatmak "THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY" nin eskiden beri başlıca amacı ve işi olagelmıştır. Şimdiye kadar çıkan broşürler yeni ciltlerin bu vasfını yeniden ve açıkça ortaya koymaktadır.

Çıkan broşürlerde yazılı bahislerdeki hususların, eskiden beri bildiğimiz gibi, onları yazan mütehasısların ilmî bir şekilde ispat edilmiş fikir ve görüşleri olduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Nâşirlerin gayesi de olayları, çeşitli yazarlara göründükleri ve binnetice onların anladıkları şekilde takdim etmektir. Bundan dolayı olayları takdim işinde vahdetli bir kanalizasyondan kaçınılmıştır. Gerçi bunun, geniş bir iştirak halinde çeşitli yazarlar tarafından yazılan böyle eserlerde, çoğu okuyucuya, nahoş gelecek neticeler doğurma istidadı vardır: Her şeyden evvel, yazıların heyeti umumiyesinde beklenen tecanüs azalabilir, hattâ az çok mübayenetler de olabilir. Fakat bunları burada tabîî görmek lâzımdır. Çünkü bunlar daha ziyade, tarihin bu kısmındaki olayların bizzat kendilerinden ve verilen hükümlerin, çok defa, nihaî olmayan karakterinden çıkmaktadır. Burada tenkitler için bir ip ucu verebilecek olan asıl tehlike, yazarların, eserin bütününe hâkim olan muayyen görüşten ayrılmaları veya o görüşe göre yazmamaları olabilirdi. Fakat şimdiye kadar çıkanlarda böyle bir şey-hattâ bir kaç yazarın kaleminden çıkanlarda dahi- sezilmemektedir.

Vahdetli bir kanalizasyon olmayışının bir diğer neticesi de böyle eserlerde muayyen ölçüde —az da olsa— bir tekrarın görülmesidir. Bunun önüne geçmeğe imkân yoktur. Çünkü bunlar ya, bu ciltlerde

olduğu gibi, çözümleri hâlâ bile kat’ileşmemiş, haklarında çeşitli görüşler olabilecek meseleler üzerinde çeşitli yazarların tesadüfen ifade ettikleri ayrı ayrı düşünceleridir, ki insanı rahatsız etmedikten başka, meselelerin karakterini ve çetrefilliğini de anlatabilir. Yahut, bu tekrarlar, aynı hadiselerin muhtelif yazarlar tarafından muhtelif bahislerde anlatılmasından doğar ki, bu da bazı hâdiselerin beynelmilel karakter iktisap etmelerinden çıkan ve ictinâbı kabil olmayan akisleridir. Bu hususu, bir memleketteki önemli bir hâdisenin beynelmilel münasebetler içinde başka memleketler için de yüksek önem kazandığı ve, böylece, bunların tarihlerinde de tekrarlandığı öteki tarih devirlerinde de müşahede etmek mümkündür. Çünkü, her memleketin ve her kavmin ve milletin vesikaları, olayları başka ve çeşitli zaviyelerden görür. Anlaşıyor ki, “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” böyle hallerde, bir tek kat’î görüş, yâni bir kaç yeri ilgilendiren bir hâdisenin, her yazarın nihaî me haz olarak göstereceği resmî hikâyesini, vermekten kaçınmış, ve üniformiteyi feda ederek, her memleketin tarihini yazan yazara, tekrar bahasına da olsa, o hadiseyi kendi vesikalarına ve görüşüne göre yazmak serbestisini vermiş bulunuyor. Bu da takdire değer bir husustur. Çünkü tarihî izzah ve tefsir bunu iycap ettirmektedir.

Yalnız, bir az da teessürle ifade edelim ki, tek tek çıkarılmakta olan bu broşürlerde, yazılan şeylerin anlaşılmasını kolaylaştırıcı resim, harita ve saire gibi okuyucuyu destekleyen araçlardan hemen hiç biri yoktur. Bilhassa eski “CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” de çok beğenilen harita ve plânlar yoktur. Her broşürde bunların ciltler tamamlandıktan sonra verileceği söylenmektedir. Fakat bunlar fasiküllerle beraber verilmiş olsalardı, kıymetleri araştırmalar için daha da yükselmiş olurdu. Tabiiyle ciltler tamamlanunca, kronoloji listelerini ve indeksi ihtiva edeceklerdir. Resimler de eskiden olduğu gibi resim cildi olarak çıkacaktır.

Son olarak söylemek lâzımdır ki “THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY” nin şimdîye kadar çıkmış olan yeni baskıları ilerisi için ümit verici bir tesir yapıyor. Bunlar da, eskiler gibi, hem Eskiçağ tarihi ile meşgul olanlara, hem de diğer okuyuculara, değerli hizmetlerde bulunacaktır. Çünkü, bu yenilerde de, eskilerde olduğu gibi, sırf mütehasısların okuyup anlayabilecekleri kadar ağır, veya ciddî müdekiklerin hiç alâka göstermeyecekleri kadar hafif eserlerin tehlikelerini anlamış olmanın neticesi olarak, bu iki zıt kutup arasında orta bir yoldan gidiş iradesi devam ediyor. Bu bakımdan naşirleri bu önemli teşebbüslerinde tebrik etmek yerinde olur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

KÖPRÜLÜ FUAD: *Demokrasi yolunda. On the way to democracy.* Toplıyan T. Halasi-Kun. The Hague 1964 Mouton & Co. xxxiv + 928 S. = Publications in Near and Middle East Studies, Columbia University, Series A-III 8°

Yarım yüzyıldan beri ilim sahasında değerli eserler vermiş olan ve Türk tarihçileri arasında çok mutena bir yer işgal eden Ord. Prof. Fuat Köprülü'yu bu eserde siyasî düşünceleriyle görmekteyiz. 1945-50 yılları arasında gazetelerde türkçe olarak yazılmış siyasî makaleleri toplayan eserde, yazarın derin tarihî bilgisine dayanarak ele aldığı memleket problemlerini ve siyasî konularını yine tarihin verdiği tecrübeye dayanarak nasıl işlediğini görmekteyiz.

Türkiye'de devlet idaresinin tek parti sisteminden, çok partili sisteme geçmesi sırasında faal bir rol oynayan ve Demokrat Partinin kurulduğu bu devrede partinin aynı zamanda kurucularından olan Ord. Prof. Fuad Köprülü demokrasi hareketlerini olaylarla beraber yaşamıştır. Bu makalelerin, siyasî gelişmelerde ve olayların aydınlanmasında rolleri ve önemleri çok büyüktür, zira makaleler aynı zamanda demokrasi hareketinin fikriyatını yurtsever bir tarihçi gözüyle aksettirmektedir. Makalelerde ele aldığı konular eğitim, hürriyet, demokrasi, adalet, zararlı ceryanlar, "eski zihniyetle mücadele - zihniyet inkılabı", iç ve dış siyaset ve memleket problemleridir.

Eser 283 makaleden ibarettir. İngilizce ve Türkçe olarak yazılmış olan önsözünde Prof. Tibor Halasi-Kun gayet açık bir ifade ile Türkiye'deki batılılaşma hareketlerinin ve demokrasi inkişafının kısa bir özetini yapmaktadır. Makaleler yayınlanış tarihlerine göre sıralanmış, birkaç gazetede çıkmış yazıların ise ilk yayınlanışını kitaba alınmıştır. Kitabın başında sırasıyla bütün makalelerin listesi, sonunda da makale adına göre alfabetik indeks, alfabetik gazete cetveli ve ayrıca makalelerin yazılış tarihine göre de bir tarih cetveli verilmektedir. Dizgi işleri Türk Tarih Kurumu Basımevinde yapılan eser itinalı bir şekilde Mouton & Co. tarafından ofset ile basılmıştır.

Bu eser Columbia Üniversitesi Yakın ve Orta - Doğu Enstitüsü'nün yayınları arasında yer almaktadır. Halen bu Enstitü'de öğretim üyesi olarak bulunan ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde de uzun seneler hocalık yapmış olan, Türk dostu, Prof. Tibor Halasi-Kun, talebelerine ve bilhassa Türkiye'deki demokratik inkişafı tetkik etmek isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla bu makalelerin bir araya toplanıp basılmasına önayak olmuştur. Akıcı bir ifade ile ele alınmış olan bu makalelerdeki fikirler Türkiye'nin demokrasi hareketlerini tesbit etmekten başka demokrasi yolunda bazı ana problemleri de açıklamış ve incelemiştir. Bu özellik, eserin yurt dışında da aranılmasının ve fayda sağlayan bir nitelik kazanmasının nedenini teşkil etmektedir.

MİHİN EREN

HÂLİDE EDİB-ADIVAR, *Hâtıralar : Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, Atlas Kitabevi, 1963, 248 sayfa, 7,5 TL.

Mor Salkımlı Ev, Hâlide Edib-Adıvar (1884 - 9 Ocak, 1963)'ın basılmış bulunan eserlerinin sonuncusudur. 1908'den sonraki Türk Edebiyatı'nın bilhassa roman ve küçük hikâye sâhasında en çok ve haklı bir şöhret kazanan ve İsvaçli bir münekkindin, "Bir insan, Avrupa'nın şöhretli kadınları arasında Hâlide Edib ile kıyâs edilebilecek bir tânesini bulabilmek için çok dolaşip araması lâzım gelir" dediği muharririmizin bu eserinin basımının tamamlanması vefât ettiği günlere rastladığından satışa çıkarılmamıştır. Gerek ismi, gerek mor salkımlı bir evi canlandıran kapak kompozisyonu ile, ilk bakışta bir roman zannını veren ve müellifinin göçüp gittiği günlerde ortaya çıkan bu eser, onun, hayatının başlangıcından, yâni hatırladığı ilk hâdiselerden 1918'e kadarki yıllarını canlandırmaktadır. Basılmış olmasına rağmen kolaylıkla elde edilemeyen, muharririnin bilhassa husûsî hayatına, kısmen eserlerine dâir mühim ve bizce bilinmeyen zengin malzemeyi içine alan *Mor Salkımlı Ev*'i tanıtmayı bu sebeple faydalı bulduk.

Mor Salkımlı Ev, başlıca iki bölümden ibâret ve birinci bölüm oniki bahse ayrılmıştır. Bu bölümü, (1) *Bu Bir Küçük Kızın Hikâyesidir*; (2) *Hikâye Artık Benim Oluyor*; (3) *Üsküdar'da Oturduğumuz Eve Dâir*; (4) *Yine Mor Salkımlı Ev*; (5) *İkinci Def'a Kolej Hayatı*; (6) *Evlilik Hayatı*; (7) *Meşrûtiyet İvlâni*; (7) *Memleket Hâricine İlk Gidiş*; (8) *1909-1912 Yılları Arasında Geçen Hâdiseler*; (9) *Balkan Harbi'ne Doğru*; (10) *1913-1915 Yılları Arası*; (11) *1914-1916 Yılları Arası* bahisleri teşkil ediyor. İkinci bölüm ise, *Sûriye ve Arap Diyârı* başlıklı bir tek bahisten ibârettir. Şimdi, eserin muhteviyâtını bu sıraya bağlı kalarak aydınlatmaya çalışacağız. Makâlemizin 11. kısmını, *Mor Salkımlı Ev*'in İngiltizce basımı, yazıldığı zaman, İngiltizce neşrinden farkları ve ehemmiyeti teşkil etmektedir.

I.

ESERİN MUHTEVİYATI

1. Hâtıralarına, "Her insana var olduğunu ilk def'a idrâk ettiren başka başka vak'alar vardır. Etrâftaki eşyânın, veyâ hâdiselerin zaman zaman hâfizade çakıp sönen bir şimşek ışığı içinde görüldüğü yaş gâlibâ şahsa göre değişiyor. Bu küçük kızın kafasında çakan şimşekler inanılmayacak kadar erken başlar; fakat çok fâsıladır. Hâfızasında hayat, kendini kayde başladığı ilk devrin hiç unutamayacağı zemini Beşiktaş'ta doğduğu evde başlar. Bu ev İhlamur'a giden uzun caddeye inen, biribirine müvâzî dik yokuşlardan birinin hemen hemen tepesindedir. Bu evden sonra gelen kocaman kırmızı kârgir konak, bu yokuşun son evidir. Tepenin solu koyu yeşil çamlar, nazlı söğütler arasında Abdülhamid'in beyaz saraylarını görürken, sağ tarafı Adalar-denizi'nin mâvî sularına bakar. Evin kendisi, çocuğun hâfızasında *Mor Salkımlı Ev* yaftasını taşır. Bu ev yarım asırdan ziyâde bâzan her

gece bu küçük kızın rü'yalarına girmiştir. Arka taraftaki bahçeye nâzır pençereleri baştan başa mor salkımlıdır ve akşam güneşinde mor çiçekler arasında camlar birer ateş levhası gibi parlar” cümleleri ile başlayan müellif, bu evin bahçesini, sabahın erken saatlerinde buradaki çiçek ve ağaçları sulayan Haminne'sini hatırlıyor ve bu anneannesinin, Eyübsultanlı Nakıye Hanım olduğunu, âilesinin oradaki mevlevî tekkesi ile alâkalı bulunduğunu kaydediyor; onun karakterine en fazla te'sir eden kimse, bu tekkenin türbedârı olan dayısıdır; babası, şekerçi-başı veyâhut tatlıcı-başıdır. Haminne'sinin bâzı husûsiyetlerini anlatan, giyiniş tarzını canlandıran müellif, kendisine varlığını hissettiren ve üç-dört yaşlarına âit en eski hâtırasına geçiyor ki, bu annesi ile alâkalıdır: Bir yer yatağında yatan, beyaz gecelikli, solgun yüzlü Bedr-i fem Hanım.. Annesinin dizlerine oturduğunu ve turnaklarını nasıl kestiğini hatırlıyor. Yine bu yıllara âit hâfızasında çakan bir başka şimşek: Bu, mor salkımlı evden biraz yukarıda, Teşvîkiyye Câmi'i'ne giden küçük bir yokuşta bir küçük evdir; annesi bu eve çıkmıştır; babasını pek hatırlamaz; babasından, çok, babasını saraya götürmek için gelen seyisle ve atıyla alâkalıdır. Karşiki evde oturan Tablakârlar âilesinin Binnaz adlı bir büyük kızları, bir de kendisinin oyun arkadaşı Şâyeste vardır. Bu evde kendisiyle, annesinden çok sütninesi Hatice Hanım meşguldür. “Nihâyet bu evde son perde şu acı sahne ile kapanır: Bu evden, Yıldız'a yakın bir eve taşınıyorlarmış. Annesi daha hasta, daha bitkindir. Hastayı, iki kişinin taşıdığı safra renginde sarı perdeli bir sedye ile naklediyorlar. Küçük kız, seyisle berâber sedyeyi ta'kib ediyor; fakat ikide-bir duruyor, sedyenin içindeki anasını görmek istiyor. Sarı perdeleri yavaşça çekiyorlar, anasını gösteriyorlar, beyaz entarili, beyaz başörtülü annenin ince yüzü erimiş, o iki garip ışıklı siyah gözler, yanaklara gölge saçan kirpikler arasında ışıldamıyor. Küçük kız, ondan sonra hayatı boyunca bir daha safra rengi sarıya bakamaz, mi'desi bulanır, başı döner”. Bir müddet sonra annesi ölür. Kendisi ile hiç meşgûl olmayan babasını bu günlerden başlayarak hatırlamaktadır; bu günlere âit diğer hâdiseler hâfızasında bir iz bırakmamıştır. Bunu ta'kibeden günlerdeki hayatı, acı hâtıralarla doludur: Bir ara hamama götürüldüğünü, hissettiği korku dolayısıyla, ömrü boyunca bir daha hamama gitmediğini, kendisi ile Kemahlı büyükbabasının akrabası Ali Lala'nın, ev işlerine bakan Râsim Dadi'nın meşgûl olduğunu, bu ikisi arasındaki gizli münâsebeti başkalarına söyler endîşesiyle Râsim Dadi'nın dehşet verici işkencelerine uğradığını, hattâ ağzına büber doldurulduğunu, bu hâdiseden sonra gerek Ali Lala'nın, gerek Râsim Dadi'nın evden koğulduğunu, bundan sonra, onları arayacak derecede kendisini yalnız hissettiğini, bir gece geçirdiği sinir buhrânını, babasına götürülmesi için nasıl direndiğini, gece saraya götürülünce ancak sükûnet bulabildiğini kaydediyor. Bu hâdiselerden sonra onu bir başka evde buluyoruz: “Teşvîkiyye Câmi'i'nin önünde İhlamur caddesine inen büyük ve geniş yokuşta, küçük bir mescidin karşısında, biraz karanlık, büyük” bu ahşap ev, mor salkımlı ev'e benzemez; âilenin diğer fertlerinin varlığından bu evde haberdâr olmuştur: Kemal Dayı, yirmiiki yaşında, çok temiz giyinen bir kâtib, dâimî meşgalesi resim ve hattatlıktır. O sırada yedi yaşında bulunan Re'fet, müellifin, henüz doğmadan vefat eden Hayrî Dayı'sının çocuğudur. Kendisini pek seven ve dâimâ meşgûl olan Saka Abdî ve Bedr-i fem Hanım'ın ilk kocası Bedirgânî Ali Şâmil'den doğan çocuğu Mahmûre Abla'dır ki, Ali Şâmil'den ayırdıkları annesinin ikinci kocası Edib Bey, onu kendi çocuğu gibi

bağrına basmıştır. Aslen Kemahlı olup, okuma bilen, fakat yazma bilmeyen büyük-babası Ali Ağa ve Haminne, seksen yaşına kadar hiç hastalık çekmeden yaşayan sıhhatli kimseler olmakla beraber, Hayrî Dayı'nın eşi olan güzel bir saraylı Hanım'ın veremden muztarip bulunması, bu mikrobu âileye aşılamaştır. Âile çocuklarını, onlarla geçen hayatını tasvir eden muharririmiz, her hâlde *mor salkımlı ev*'i kiraya verdikleri için bu yeni eve taşınmış olduklarını yazıyor. Önce kahveci-başı, sonra hamallar-kâhyası olan Büyükbaba'sı Ali Ağa zengin değildir; *mor salkımlı ev*, Haminne'si Nakıyye Hanım'ındır. Küçük Hâlîde, bir müddet sonra kendini yine *mor salkımlı ev*'de bulur; bu def'a evde bir de saraylı hanım hâsıl olmuştur, ki bu, Edib Bey'in yeni zevcesidir; "zamanına göre okumuş yazmış çok kültürlü bir insandı. Uzun müddet sarayda hocalıktan sonra, büyük babanın evine çırak edilmişti ve onun zengin kürüphanesi, küçük kızın kültürünün bir kısmını hazırlamış, okuyabilecek bir yaşa geldikten sonra bu kütüphaneye dört elle sarılmıştı. "Haminne ile Büyükbaba da kitap okumağa meraklı idiler; Haminne, ekseriyâ Fransızca'dan terceme eserler okur, şiir de yazardı; Büyükbaba, dîni eserler okuyordu. Günün birinde Edib Bey, eve bakan ihtiyar hanım'ın torunu ile evlenince, Hâlîde'yi Yıldız'da bir eve taşınan babasının yanına götürürler. Evi, bu sarışın güzel hanımın hışım akrabâsı doldurduğunu, kendisini nasıl tecessüsle seyrettiklerini, burnunu patlıcana benzettiklerini, gözlerinin pek kocaman oluşu ile alay ettiklerini, bununla beraber bu evde pek de fenâ bir hayat geçirmediğini, giyim işiyle babasının meşgul olduğunu, İngiliz çocukları gibi giydirildiğini, pek az yemek verildiğini anlatıyor. Onu, Ellenie Kyria'nın idâre ettiği bir nevi' çocuk yuvasına vermişlerdir¹. Burada yegâne Türk çocuğu kendisi idi. Bu ihmâl edildiği kimsesiz hayatında en uzun aşkı Kiria Eleni'ye karşı hissetmiştir; bu müşfik kadını uzun uzun tasvir ve tahlil eden müellifimiz, onu memnun etmek için Rumca şarkılar söylediğini, şiirler ezberlediğini, Hektor adlı köpek yavrusunu da pek sevdiğini anlatıyor; fakat, geçirdiği bir za'fiyyet ve başdönmesi dolayısıyla bu mes'ud günler sona ermiştir; sırf Ellenie'den ayrılmaması için, onu mektebe götürüyorlardı. Nihâyet birgün, mektepte şiir okuduğu sırada düşmüş, günlerce hasta bir hâlde yataktan çıkmamış, sonunda onu yine *mor salkımlı eve* götürmüşlerdir (S. 3 - 26).

2. Müellifin bu bahse kadarki hâtıraları, rü'yâya ve hayâle benzer şeylerdir; bunlardan sonraki hâdiseler, kendi şuûrunun temelini teşkil eden hisleri meydana çıkardığından, bu kısma *Hikâye Artık Benim Oluyor* başlığını uygun bulmuştur. Bu kısımdan başlayarak, artık, kendisinden "küçük kız" diye üçüncü bir şahıs gibi bahsetmiyor; hayatının hikâyesini kendi, yâni birinci şahıs ağzından naklediyor. Kendi içinde, İngilizler'in *humour* dedikleri, bâzan, ağlanacak vak'alar karşısında dahil beliren rûhun tebessümünü; iç sızısını, maddî bir vak'aya dayanan korku hissini nasıl duyduğunu vak'alarla anlatıyor ve yıkılan bir duvar altında kalıp ezilen bir köpeğin eğlence addedilerek çocuklar tarafından taşlanması, bu zavallı hayvanın iniltileri karşısında duyduğu acıma hissini, onda bir sinir buhrânı meydana getirdiğini naklettikten sonra, "Benim, bilhassa çocukluğumda geçirdiğim hastalıkların bir kısmı moral ve şok neticesi ile gelen za'fiyyete, bilhassa hayâta karşı alâkamin

¹ Hüseyin Suad, öksüzlüğün verdiği ızdırâbı mevzû aldığı *Üvey Ana* başlıklı şiirini Hâlîde Edib'e ithâf etmiştir (*Lâne-i Melâl*. İst., 1326, s. 266).

birdenbire kaybolmasına tesâdüf eder; çünkü herhangibir yeni alâka, veya râbta, nekadar hasta olursam olayım, beni canlı bir ok hızıyla yaydan hayâta tekrar fırlattırdı” diyor. Bu kısımda bize çok sevdiği bir şahsı canlandırmaktadır: Oyun arkadaşı Şâyeste, bu çok esmer, gözleri fındık rengindeki kız, belki, üvey annesinin sarışın âilesinin onda uyandırdığı şuûr-altı aşâğılık duygusunu giderdiği kanaatindedir; fazla zekî olmayan bu kızı, ona sualler sormadığı için de sever. Ellenie Kyria devrinden kalma arkadaşı Alexsi, ablası Mahmûre hakkında da tafsilât veren müellif, bebeklerini de çok seviyordu; bu münâsebetle kaydettiği, “Bu oyunda, belki roman-cılığımın ilk kademelerinden biri görünüyor; çünkü bebekleri ekseri, sonları acı biten kendi tehayyül ettiğim plânlara göre yaşattırdım” cümlesiyle, bize, san’at eserlerinin kahramanları hakkında da fikir vermiş oluyor. Sütüne’si ve Haminne’sinin eski çiraklısı olup Üsküdar’da oturan Nevres Bacı, onu dizine oturtup İstanbul türkûleri söyleyen türbedâr kocası Ahmet Ağa, Mahmûre Abla’ya bakan Zerrîn Dadı, evlerinin yemek işlerini idâre eden Havva Hânım, o devir İstanbul’unun pek meşhur hocalarından, hastalara okuyan Arziye Hanım, karşı evdeki Çerkes kızına âşık, veremden muztarip ressam ve hattat Kemal Dayı, Büyükbaba’nın Kemahlı kardeşi Veli Ağa, Saraylı Hanım, Haminne’si hakkında bu bahiste geniş tafsilâta rastlıyoruz. San’at hayâtında en çok te’siri görülen, bilhassa bunlardan son üçüdü: Bahçelerinde, Yavru Bey’e adanmış kınalı kuzulara bakan, onların arkasından anlaşılmaz kelimeler söyleyerek koşan Arziye Hanım, onda bâzı korku hisleri de uyandırmıştı; bir incir ağacına eli değse, çarpılacağını sanarak korkuyordu. Bu arada Eyyûb’ü ziyaretlerini, Süleymâniye Câmî’inde dinlediği bir mukâbeleyi, Ramazan hayâtını da tasvir eden muharririmizin, san’at hayâtında bu şahsiyetlerden en çok te’siri görülen Saraylı Teyze, Büyükbaba ve Haminne olduğu anlaşılıyor. Saraylı Teyze’nin kütüphânesindeki bir *Afrika Seyahat-Nâmesi*, onda okuma zevkini uyandırmış, bundan sonra, aynı kütüphânedeki faydalanarak *Serencâm-ı Mevt* adlı manzum bir dîni hikâye okumuştur. Büyükbabası, *Hazret-i İbrahim hikâyesi*’ni anlatmıştı. Haminne’nin de te’siri, Büyükbaba kadar mühim olduğuna işâret eden Hâlide Edib, “Yazı yazmak tarafımın Haminne’den geldiğine hiç şüphe yoktur. Zamânı ve belki tahsilinin derecesi bir muharrir olmasına mâni’ olmuştur; fakat en bahtiyâr zamânı bir tarafa çekilip birtakım aşk hikâyeleri, veya şiiirler yazdığı saatlerdir. Garip olarak, yazdıkları kendi mizâcına çok zıttır. Bunun sâiki, belki kendisinin yabancı kaldığı bir âlem yaratmaktı. *Handan* çıktığı günlerde, bir akşam, bana, koltuğunun altında bir kitapla geldi, hayli sıkılarak, bir hikâye yazdığını söyledi, bunu bastırmanın mümkün olup olmayacağını sordu. Kitabı okudum; o kadar ibtidâi ve mübâlegalı bir hassâsiyetle dolu idi ki, husûsî konuşmalarında orijinal, hattâ zaman zaman mizâha kaçan Haminne’nin, neden bu kadar kendinden başka şeyler yazdığına şaşım. Bastırmanın mümkün olmadığını söyleyince, fenâ hâlde kırıldı. ‘Neden basmayacaklarmış? Senin kitabın çok satılıyor; benim borçlarım, fâizlerim yükseldi!’ diyen Haminne, ‘Benimki biraz başka’ diyen Hâlide Edib’in *Handan*’ının da hep aşk hikâyesi olduğunu, kendisinin eserinde daha çok aşk bulunduğunu, esere bir piyano da soktuğunu, âşıkların pençereden konuşup seviştiklerini, *Handan*’daki gibi ikisini bir odaya koymadığını söylemiştir. Müellif bu münâsebetle, “Haminne *Handan* romanını herhangibir münekkidden daha iyi anlamıştı. Başka başka cepheleri alınırsa birbirine benziyordu. Haminne’nin ince

ve za'af derecesine varan hassâsiyeti, insanları, bâzan günaha sevkeden maddî za'af-ları kabûl etmiyordu. *Handan*'da ise, ihtiras za'fının dozu kaçırılmıştı" hükmüne varıyor². Müellif, ilk tiyatroyu da bu Ramazan'da görmüştür; babasının yakın dostu ve iyi İngilizce bilen, Shakespeare'in bâzı eserlerini de terceme eden Sırrı Bey, ona, Beyoğlu'na gelen o Fransız trupunun oynadığı eseri de izah etmişti. Bu sırada beş yaşlarında bulunan müellifimiz, kendi isrârıyla mektebe gitmek istemiş, komşuları Makedonya muhâcirlerinden bir hocadan evde *Kur'ân* dersleri almağa başlamıştır. O günlerde babası, genç, güzel ve sarı saçlı, mâvî gözlü karısıyla Yıldız'daki evinden çıkmış ve *mor salkımlı ev*'e yakın taşınmıştır; akşamları sıklıkla Büyükbaba ve Haminne'nin evine geliyordu. Nilüfer adlı çocuğu, bu sırada doğmuştur. Bu günlerde birçok acı hâdiseler de birbirini ta'kib ediyordu: San'atkârlığı, Mahmûre Abla'nın oğlu Gâlib'e intikâl eden Kemal Dayı, onun ardından Büyükbaba vefât etmişti. Bu arada Hâlîde Edib de, Mahmûre Abla ile birlikte bir müddet babasının evinde kalırlar. Candan iki sevgili varlığını kaybeden Haminne için, artık Beşiktaş'taki bu *mor salkımlı ev*'de yaşamak mânen güçleşir; bu evden taşınmağa karar verirler (S. 27-71).

3. Müellif bu bahse, Üsküdar'da Selimiye'deki evlerini tasvir ile başlıyor. Yazı geçirmek üzere babası da, âilesiye birlikte bu eve gelmiştir ki Nilüfer'den sonra, Niğâr adlı kızı bu sırada olmuştur. Bu eve taşınır taşınmaz, Hâlîde ile Mahmûre Abla'ya ders vermek için Selimiye İmamı'nı tutmuşlardı. Lala Süleyman Ağa, Büyükbaba'nın ölümünden sonra âdetâ evin erkeği tavrını takındığından, Haminne tarafından evden uzaklaştırılmıştı; hâlbuki Hâlîde, onun anlattığı perî masallarını ve bilhassa şahsî mâcerâlarını heyecanla dinlediği bu Lala'dan memnundu; bununla beraber, onun yerine gelen Ahmed Ağa, şahsiyetinin teşekkülünde daha çok te'sirli olmuştur: *Ebû Müslim, Battâl Gâzi, 'Ali'nin cenk hikâyeleri*'ni ondan dinlemişti; bu sırada *onbir* yaşında bulunan ve Devlet Efendi'den piyano dersi de alan muhar-ririmizin hayâlini, Ebû Müslim ve Battâl Gâzi vak'â; Ali ise şahsiyeti bakımından harekete getirmiştir. Bu sıralarda Havvâ Hanım'la gittiği Abdü'r-Rezzak Tiyatrosu'nu ve Abdü'r-Rezzak'ı tasvir eden müellif, Haminne'si ile karşılardaki Yaver Paşa konağında oturan doktorun Lutfiye Hanım'a gittiklerini, gebeliği çok ilerleyen bu hanım'a karşı, annesine çok benzettiğinden duyduğu yakınlığı ve karnındaki çocuğun Rûşen Eşref olduğunu kaydediyor. Üsküdar'da az zamanda birkaç ev değiştirdikten sonra, sâhilde, Şemşî Paşa Karakolu'nun yanındaki Şemsi Paşa yalısına taşınmışlardır ki, eserde bu evin de tasvirini buluyoruz. Bu günlerde, Mahmûre Abla'nın sürgündeki babası Ali Şâmil Bey'den aldıkları bir mektup üzerine onun bir başka babadan doğduğunu, üvey kardeşi olduğunu anlamıştır. Bu münâsebetle, annesinin bu ilk kocası ve izdivâcını hattâ onun Edib Bey'le arkadaşlığını anlatan bir vak'aya, Ali Şâmil Bey hakkında Havvâ Hanım'ın odasında dinlediği diğer şeylere dâir tafsilât veriyor. Kahramanlık hikâyelerinden sonra aşk hikâyeleri de anlatan Ahmed Ağa, o Ramazan Üsküdar'da bir kahvede oyna-

² Eserin ilk basımı münâsebetiyle bibliyografya makâlesi için bk., Yakub Kadri Karaosmanoğlu, "Hâlîde Edib Hanım'ın son kitabı *Handan* hakkında" (*Rebâb* mec., bu. 40, 11 Teşrinievvel, 1328/24 Ekim, 1912). Beşinci baskısı, Ahmed Hâlîd Kitabevi, 1943.

tilan Karagöz'e de götürmüştür; *Sinekli Bakkal* romanındaki Tevfik'in bu intibahlarından mühlhem olduğunu yazıyor. Bu günlerde âile ferdlerini çok üzen bir hâdise de olmuş, Edib Bey, bu def'a, güzel sarışın karısının üzerine Saraylı Teyze ile evlenmiştir. Bu izdivac sırasında Beşiktaş'ta bir yere misâfirlîğe giden Abla, bir müddet sonra eve dönmüş, üzücü bâzı hâdiseler dolayısıyla, sonunda, Edib Bey, Abla'yı çocukları Nigâr ve Nilüfer'le *mor salkımlı ev'e* götürmüş, Haminne, Teyze, Mahmûre, İcâdiye'de bir başka eve taşınmışlardır; İcâdiye'ye gitmelerinin sebebi, Edib Bey'in, Hâlide'yi koleje vermek istemesidir; fakat onbir yaşından önce koleje almadıklarından, yaşını büyülterek buraya kaydettirmişlerdir. Kolejde başka dil konuşulmadığından İngilizce'yi çabuk öğrenmiştir; fakat bu dile alâkasının artmasında, babasının yakın dostu ve o zamanın Bahriye'sinde bulunan Woods Paşa'nın seçip gönderdiği hikâyelerin mühim te'siri vardır. Bu sırada Lala Ahmed Ağa ile Kel Hasan tiyatrosuna giden, burası ve Peruz Hanım hakkında da kısaca bilgi veren Hâlide Edib, babasının haftada birkaç gece İcâdiye'ye geldiğini, kendisini Beşiktaş'a götürdüğünü, bu iki evden hangisine gitse, rakip evden geldi diye sorguya çekildiğini ve soğuk muâmele gördüğünü, bu sırada babası onu kolejden almaya mecbûr olduğunu, ömrü boyunca ondan yardımını esirgemeyen Miss Dood'un eve muntazaman gelip İngilizce dersi verdiğini, bir hayli münâkaşa ve mücadeleden sonra dâimî yerinin Beşiktaş olduğunu, Üsküdar'a misâfir olarak gidip geldiğini anlatıyor (S. 72 - 87).

4. Tekrar taşındıkları bu *mor salkımlı ev*, müellife, bu def'a eski güzelliğini kaybetmiş gibi gelmektedir. Haminne'nin odasında, dâimâ Abla diye bahsettiği ilk üveği annesi yatmaktadır; "o sevimli, beyaz sedirin yerinde şimdi avrupâî eşyalar duruyordu."; babası, onun için hazırlattığı odaları sevinç içinde göstermiştir: Kemal Dayı'nın odası yatak-odası, Teyze'nin eski odası ise çalışma-odası olarak hazırlanmıştır, eşyaları avrupâî tarzda idi. Odasında, ilk olarak yalnız başına yatmağa başlamıştı. Babasının tuttuğu Arabça hocası Şükrü Efendi, Arap gramerini yeni bir metotla öğretme usulünü ilk def'a ona verdiği derslerde denemişti; İslâmî bilgileri ondan edinmiş, *Kur'ân*'ın mânasını da artık anlamağa başlamıştı. Bu sıradaki en yakın arkadaşı Abla'sının kardeşinin kızı Fevziye'dir; bu yıllardaki ruhî faâliyet ve buhranlarını, namaz kılarken birçok mes'eleleri çözmeğe nasıl çalıştığını, *Mevlid*'in bilhassa "Velâdet" bahsinin kendisine çok te'sir ettiğini, Haminne'nin zamanında yakın komşuları ve çok iyi piyano çalan Peyker Hanım'a sık-sık gittiğini, onun kocası ve mistik bir şahsiyete sâhip olan Hamdî Efendi'nin de, çocukluğunun yaşlı erkek dostları arasında unutulmaz bir yeri bulunduğunu, bunların evlerine münevver ve hürriyet taraftarı kimselerin geldiğini, küçük kardeşi Nilüfer ile de artık anlaşıp geçinmeğe başladığını kaydediyor. İkinci üvey annesi Teyze, Edib Bey'in son ve tek erkek evlâdı Sa'id'e gebedir; 1895 yılında İstanbul'u alt-üst eden zelzele hakkında da tafsilât veren müellif, artık onbeşine basan Mahmûre Abla'nın Yusuf Enişte ile evlendiğini, Yemen'den iki halayık getirtildiğini, kendisine tahsis edilen sekiz-on yaşındaki bir habeş kızı olan Reşe'nin hayat ve husûsiyetlerini anlatıyor. "Servilere belli bir duâdan sonra, kuyudan kırk kova su çekilirse, kırkıncıda bir hazne çıkacağı" rivâyetine dayanarak, Fevziye ve Abla'nın Anadolu'lu hizmetçisi ile bunu nasıl tecrübe ettiklerini, o gece duyduğu dehşeti, gerek bu hâdiseden gerek Nişantaşı'ndaki bir konağa dâir dinlediği *sihirli kuyu efsânesi*'nden mühlhem olarak

Sihirli Kuyu adlı bir hikâyede yazdığını naklediyor; fakat, bunun basılıp basılmadığını hatırlamamaktadır. Edib Bey bir hayli borç ve ta'mir masrafı ederek, Sultantepe'sindeki yarısı Yusuf Enişte'nin akrabalarının, yarısı mahlûl büyük ve ferah manzaralı evi satın almıştır. Bu günlerde Abla, şiddetli bir enfleza geçirmiş, Teyze oğlu Sa'id'i doğurmuş ve o gece Edib Bey'in Üsküdar'daki eve, Teyze'ye gitmesi yüzünden, Abla mühim bir sinir buhranı geçirmiştir; müellif, evlilik hayatının acı taraflarını ilk def'a o gece hissettiğini kaydettikten sonra, poligami aleyhindeki fikirlerine yer veriyor. Sultantepe'sindeki eve, bu hâdiselerden sonra taşınmışlardır. Burada onu en çok üzen şey, Peyker Hala ve kocası Hamdi Bey'den ayrılmak olmuştur; Nûri Bey'den de uzak düşmüştür. Şimdiye kadar bahsetmediği bu zât, Namık Kemal ile Paris'e kaçan Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından meşhur Nûri Bey'dir ki bu sırada Duyûn-ı Umûmiyye'de mühim bir mevki'î bulunuyordu. Hayatında çok derin ve devamlı bir te'siri olan Nûri Bey'le tanıştığı zaman kendisi yedi, o altmışına yakın bir yaşta idi; salonu Türk ve Batı musikîsi üstadlarının, fikir adamlarının toplantı yeri gibidir; babasıyla berâber gittiği bu dikkate değer salonun tek çocuk müdâvimi kendisi idi ve Rizâ Tefvik'i de ilkönce bu salonda gördüğünü sanmaktadır. Nûri Bey'in bestelenen şarkıları, Yakacık'taki evi hakkında da tafsîlât veren Halide Edib, tekrar, Sultantepe'sindeki evde poligami denilen şey yüzünden duyduğu iztirâbı anlatıyor: "Evin yarısında Teyze ile Haminne, diğer yarısında Abla ile âilesi oturuyorlardı"; "Benim odalarım iki bölümün arasındaki bir koridora açılan odalardı. Her iki tarafa da gidiyordum; fakat hiçbir taraf beni kendine mal edemiyordu" diyor. Bu günler, hayatının en muztarip, müşkillerle dolu günleri idi; lâkin, çocukluk çağının en buhranlı zamânına rastlayan bu günlerde, dersleriyle ve piyanosu ile kendisini avutabildiği için de şükreder: Vaktiyle İtalyan sahnesinde oynayan yaşlı bir primadonnadan, Madam Liverdali'den şarkı, yine Şükrü Efendi'den Arapça, Hindistan'da bir çay tüccârının karısı olup kocasından ayrılan, Carol adlı bir kızı da bulduğu için çalışmağa mecbur kalan bir İngiliz kadınından da Woods Paşa'nın tavsiyesiyle İngilizce dersleri ahyordu. İsmi kaydetmediği bu hocası münâsebetiyle, "Evvelki hocalarımdan onun farkı sâdece kültür sâhasında değildi; büyük bir adammışım gibi, benimle ciddî mes'eleler konuşur, hayatının her tarafını bana anlatır dururdu. Bu, bende bir gurur uyandırmıştı. Kardeşlerime birtakım çocuk hikâyeleri ve şiirler okurdu; fakat bana İngiliz edebiyatına, bilhassa Shakespear'e ve G. Eliot'a dâir parçalar okutuyordu. Romancı olarak ihtisâsımın kurulmasını bu kadın atmıştır" diyor; *Mâder* adlı bir kitaptan da tercemeler yapıyordu: Bu tercemeleri o sırada evlerine sık-sık gelen Mahmud Es'ad Efendi tashih etmiş, o zamânın olgun Türkçe'siyle yeni baştan yazmış, Hâlide Edib adına basılmasını Edib Bey'e teklif etmiş, eser Yunan harbi dolayısıyla şehit âileleri menfaatine açılan sergiye gönderilmiş, Abdülkhamid tarafından bir nişanla da taltîf olunmuştu²; fakat, eser kendisine âit olmadığı ve Abdülkhamid onda menfî bir te'sir uyandırdığı için bundan pek de memnun kalmamıştır.

² John Abbot'un *The Mother*'inden terceme (İst., Karabet Matbaası, 1315). Kitabın kapağında, "Clib-i Hümayûn-ı Cenâb-ı mülûkâne Kâtib-i sânisî Mehmed Edib Bey'in kerîmesi Hâlide, ifâdesi, başında "Hazîne-i cellle-î mâliye Hukuk Müşâviri Mahmud Es'ad,, imzâsiyle takriz vardır.

Sultantepesi'ndeki evde son hocası, Fransız edebiyatını öğretmek için gelen, ona, güzellik ve fikir bakımından bir yeni dünya tanıtan, Dîvân ve Halk edebiyatı hakkında fikir veren Rıza Tevfik'tir. Müellif, eserinin bu bahsine, o günlerde, annesinin ilk kocası Ali Şâmil Paşa'nın Üsküdar'a kumandan olduğuna, kendisinin Kadıköy'de oturduğuna ve evlerine sık-sık geldiğine, biri habeş, biri sarışın iki hanımı ve renk renk çocukları bulunduğuna, bu habeş hanımla evlenme hikâyesine, akşamları "Hey Zeyno, Zeyno!" şarkısını söyleyerek Kürt oyunları oynadıklarına, Ali Şâmil'in kardeşlerine dâir tafsilâttan sonra, Paşa'nın evine sık-sık gittiği o günlerde, babasının onu ikinci def'a olarak Kolej'e tekrar yatılı kaydettirdiğini, Nilüfer'in de küçük sınıflara gündüzlü devam ettiğini yazıyor (S. 88-106).

5. H. Edib, Kolej'in ikinci sınıfına girdiği, onbeş yaşında bulunduğu bu sırada, ayda bir def'a eve çıktığı için, âile çevresinin muhtelif ıztıraplarından kısmen olsun kurtulmuştu. Artık, namaz ve oruç gibi, dînin hâricî icaplarını yerine getirmekle kalmıyor, birçok din meseleleri, Gazzâlî'nin icthâd kapılarının açık bulunması tarafını tutan *thèse*'i, islâmlık ve hıristiyanlık hakkında fikirler kafasını kurcalıyordu; bu münâsebetle, hâtıralarında bu husustaki düşüncelerine yer veren müellif, bu ilk senesinde, mizac bakımından birbirinden çok ayrı olan iki hocasının, Miss Pensham ile Dr. Patrick'in, kendisi üzerinde ruh ve fikir bakımından çok te'sir yaptıklarını, o sene Fitzgerald'ın *Hayyâm*'dan İngilizce'ye çevirdiği rubâ'ileri okuduklarını, Prof. Browne'in mektebi ziyâretini, mektepte tertîb edilen münâzarada, Boerler ve İngilizler arasındaki harb dolayısıyla inanmadığı İngiliz *thèse*'ini müdâfaa eden tarafın reisi olduğunu, Kolej'in müdürü Miss Brinn ile Boğaz'a gelen bir Amerikan vapurunda Mott âilesini ziyârete gittiğini, polis tarafından ta'kibedilerek kaçmağa nasıl muvaffak olduğunu naklediyor. Umûmî yerlerde konuşmaması için Papalık kanalıyla hakkında Sultan Abdülhamid'den irâde sâdir olan Père Hyacinthe, Swami Vivicanada adlı bir Brehmen, Kolej'e misâfir olmuştur; bilhassa bu sonuncunun hitâbet kudreti hakkında tafsilât vermektedir. Bu 1900 yılı sonunda, riyâziyesi zayıf olduğu için, Sâlih Zekî Bey'den ders almağa da başlamıştı. Onunla Rizâ Tevfik'î temâyülleri bakımından karşılaştıran H. Edib, her ikisinden de ne hususta faydalandığını tahlil ediyor. Mektebi bitirmeden bir ay önce de, Sâlih Zekî ile evlenmeğe karar vermiş bulunuyorlardı (S. 107 - 115).

6. Edib Bey, Sultantepesi'ndeki evinin bir dâiresini bu yeni evlilere vermiştir. Bu bahse, "Evlilik hayatımı imkân dâiresinde kısa keseceğim" cümlesiyle başlayan H. Edib, Sâlih Zekî'nin birinci eşinden olan oğlunun da yanlarında bulunduğunu, onun tahsil, kendisinin ev hayatını anlatıyor; bu arada, "Fikrî çalışmalarım ve yazılarım da devam ediyordu. Sâlih Zekî Bey'in *Kâmûs-ı Riyâziyyât* eserinin içindeki büyük riyâziyeci ve filozofların hayatını muhtelif eserlerden toplayan ve hazırlayan bir asistan, veyâhut kâtip vazifesini de görüyordum" diyor. Geceleri Sâlih Zekî Bey ile babasına Camon Doyle'nin hikâyelerini Türkçe'ye çevirerek okuyor, Fransız edebiyatıyla de meşgûl oluyor, Daude'yi beğeniyor, fakat o devirdeki fikirleri üzerinde bilhassa Zola müessir oluyordu. Zola hakkındaki fikirlerinden oldukça geniş ölçüde bahseden H. Edib'in, yirmi yaşından önce ana olmamasını doktorlar tavsiye ettiğinden başlıca üzüntüsü bir çocuk anası olamamaktı; 1903'de Âyetü'llâh, ondan onaltı ay sonra Hikmetü'llâh dünyaya gelince bu üzüntüden kurtulmuştur. Çocuklarına bu isimleri hangi sebeplerle verdiğini de yazan H. Edib, ikinci oğlunun doğu-

mundan elli gün sonra Rasad-hâne Müdürü bulunan kocası ve çocuklarıyla, bu müessesenin Beyoğlu'ndaki müdür dairesine taşındıklarını, burada çocukları dışında piyano çalmakla vakit geçirdiğini, Zola'dan Shakespeare'e döndüğünü, *Hamlet*'i terceme ettiğini, ⁴ fakat Shakespeare'i bilhassa 1906'dan sonra anlamağa başladığını, onun eserlerinden ne gibi fikirler edindiğini anlatıyor. O senenin ilkbaharını Sultantepe'sindeki evde geçirmişler, onbeş yaşına basan Nilüfer, Mehmed Bahâ Pars'la evlenmiştir ⁵. Yine bu sırada, müellifin tafsilât verdiği, şahsî olarak başlayıp siyâsî mâhiyet alan bir hâdise dolayısıyla İstanbul'daki bütün Bedirhânlılar yakalanmış, Ali Şâmil Paşa eline zincir vurularak Tırablus-ı Garb'a sürülmüş, ölünceye kadar burada kalmış, dört çocuğu bulunan, beşinci çocuğuna da gebe olan Mahmûre Abla'nın evi abluka altına alınmış ve kocası nefyedilmiştir. Bütün bu sıkıntılar H. Edib'de bir uykusuzluk hastalığı meydana getirmiş, Burgaz'da bir ev tutmuşlardır. Bu 1907 yılında, geceleri uyuyabilmek için Shakespeare'nin yanında Na'îmâ'yı da okumağa başlamıştı. Kendi içine o kadar kapanmıştı ki, İkinci Meşrûtiyet'i hazırlayan hâdiselerden bile habersizdi (S. 116 - 125).

7. H. Edib, Meşrûtiyet'in îlânını Burgaz adasındaki evinde, bir gazete vâsıtasıyla öğrenmiştir. Bu münâsebetle, daha önce, 1906'da Selânik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarının kimler olduğunu, aralarında tek kadın a'zâ olarak Emine Semiye Hanım'ın da bulunduğu, Meşrûtiyet'ten sonra bu hareketin propagandasını yapan meşhur iki hatîbin Selim Sırrı ve Rizâ Tevfik Beyler olduğu hakkında tafsilât verilerek, sonuncunun bir hitâbeti dolayısıyla bir fıkra naklediliyor. Yazı âlemine resmen girişi, Tevfik Fikret'in *Sis*'ini tekrar tekrar okuduğu bu günlerde *Tanin*'de edebî makâleler neşrine başlamıştı ⁶. 1908 Ekim'inde Burgaz'dan İstanbul'a

⁴ Bu eserin üç baskısı mevcuttur; sonuncu basımı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından (1943). *Hamlet* tercemesi hakkında bk., Hâlide Edib, "Tenkidi tenkid" (*Terceme mec.*, c. III., nu. 14, 19 Temmuz, 1942).

⁵ Nilüfer Bahâ'nın Amerikan edebiyatı'nın meşhur çocuk kitaplarından terceme ettiği hikâyeleri içine alan *Altun Söz* ve *Altun Anahtar Hikâyeleri* adlı iki eseri vardır (İst., 1927).

⁶ *Tanin*'deki neşriyatı için bk., *Besa Oyununda* (Nu. 25, 12 Ağustos, 1908); *Feridun Hikmet'in Jurnalinden-hikâye* (Nu. 141, 8 Kânunievvel 1324/21 Aralık, 1908); Aralık, 1908); *Hayat Sahnesinde - Hikâye* (Nu. 1390, 13 Temmuz, 1912); *Ölümler Bel-desi* (Nu. 1425, 28 Ağustos, 1912); *Hasb-i hâl* (Nu. 1601, 15 Mayıs, 1913); *Bir Kadın İçin - Hikâye* (Nu. 1604, 18 Mayıs, 1913 - Nu. 1607, 21 Mayıs, 1913); *Mihri'nin Mektupları* (Nu. 1612 - 1615, 26 - 29 Ağustos, 1913); *Son Eseri* (Nu. 1719 - 1784, 13 Eylül - 12 Aralık, 1913); . . . *Pençeresi* — bir önceki kelime bozuk basılmıştır — (Nu. 2001, 18 Temmuz, 1914); *Harb-i hâzırda Türklük Cereyanı - Başmakâle* (Nu. 2009, 27 Temmuz, 1914); *Halâs Muhârebesi - Başmakâle* (Nu. 2145, 10 Aralık, 1914); *Ocağım - Türkocağı'na - İstiklâl Günü* (Nu. 1804, 1 Ocak, 1914); *Shakespeare - Zâmânı ve Zâmânında Tiyatro* (Nu. 1877, 16 Şubat, 1914); *Shakespeare-Hayatı* (Nu. 1884, 23 Mart, 1914); *Shakespeare-Âsârı* (Nu. 1891, 30 Mart, 1914); *Shakespeare Münekkidleri ve San'atkârları* (Nu. 1961, 8 Haziran, 1914); *Fâtih İhtifâli* (Nu. 1967, 14 Haziran, 1914); *İşildağın Ru'yâsı - Hikâye* (Nu. 2320, 4 Haziran, 1915); *Maskeler - Terceme* (Nu. 2538, 8 Ocak, 1916); *Müteveffâ Düşüm* - Terceme (Nu. 2545, 15

inmişler, Sâlih Zekî'nin profesörlük ettiği Üniversite karşısında, Nûr-ı Osmâniye'de bir ev tutmuşlardı. Müellifin yazı faaliyeti artmıştı; *Tanin*'den başka gazetelere de yazıyor, yeni rejime muhâlif *Tanin*'deki yazıları yüzünden, siyâsetten uzak olduğu hâlde, tehdid mektupları alıyordu. Tanin Matbaası tahrip edildiği zaman, "Parçalanmış kâğıtlar arasında benim yazmış olduğum *Kösem Sultan* adlı bir piyes de vardı; buna çok acırım, çünkü o devri uzun uzadıya tedkikten sonra o piyesi yazmıştım" diyor. Peyker Abla'nın oğlu da kendisine adının kara listede bulunduğunu, ortadan kaybolmasını tavsiye etmiştir. Bu günlerde Lübnan meb'usu Mehmed Arslan'ın Hüseyin Câhid zannıyla linç edildiğini, kendisinin Edib Bey'in Üsküdar'daki evine geçmekle beraber, babası İttihad ve Terakkî'nin a'zâsı olduğundan burada da emniyette bulunmadığını, ta'kîbedildiğini, Özbekler Tekkesi'ne, Amerikan koleji'ne sığındığını, Adana'daki Ermeni katli 'âmının Kolej çevresinde uyandırdığı tecessürü, Amerikalı dostlarının yardımıyla, yine kıyâfet değiştirerek, 1909 irtica hareketinin tam ortasında iki çocuğu ile nasıl Mısır'a kaçtığını anlatıyor (S. 126 - 139).

7. Bu kısımda, İsmâ'îliye vapuru ile Mısır'a kaçarken karşılaştığı heyecanlı hâdiseler, İstanbul'dan gelen haberler, 1 Mayıs'ta Sâlih Zekî'nin Mısır'a gelmesi, onun isrârı ile çocukları ona bırakıp, Miss Fry'ın dâvetini kabul ederek İngiltere'ye gitmesi, Miss Fry'ın evinde tanıştığı kimseler hakkındaki tafsilât yer alıyor. Kendisi üzerinde bilhassa, bu tanıdıklarından ikisinin büyük te'siri olmuştur: Bunlar, "Dâimâ doğru bildiğinden ayrılmaz, kendi memleketini de hârici de en açık bir tarzda tenkid" eden ve "inandığına herşeye rağmen sâdik kalan Dr. Adnan ile Nvinson idi." Müellif, sonraları tanıştığı ve *Pompai* adlı meşhur eserin muharriri Masfield, Cambridge profesörlerinden Brown, o günün tanınmış hatfbi ve milliyetçisi Dillon, Profesör B. Russel ve daha bâzıların hakkındaki fikirlerini de kaydediyor (S. 140-149).

8. 1909 Ekim'inde Londra'dan İstanbul'a dönen H. Edib, küçük oğlunun sinir sistemi üzerinde, İhtilâl'in menfî te'sirlerini müşâhade etmiştir. *Seviye Talib* adlı romanını, onun yatağı başında geçen uykusuz gecelerinde yazmış ve eser, Sâlih Zekî Bey'in bahsettiği Mâlik tarafından Bursa'da bastırılmıştır. İçtimâ'î aksaklıklara temas eden bu romanının o sırada pek çok münâkaşalara yol açtığını kaydeden müellif, bunları hatırlamadığını, hattâ bugün, bu romanın mevzû'unu bile unuttuğunu yazıyor. Oğlu iyileştikten sonra, Çamlıca'da oturan Mecid Efendi dâvet etmişti; onu esâsen, saraya babasına gittiği zamandan tanyordu ve o çocukluk çağlarında, Mecid Efendi onu kucağına da oturtmuştu. Sultan Mecid hakkındaki intibâ'larından bahseden H. Edib, pedagoji sâhasında, bilhassa kadınların tahsile yabancı kalmasını şiddetle tenkid eden makâlelerinden dolayı Maârif Müsteşarı Sa'îd Bey'in dikkatini çekmiş. Dârü'l-Muallimât'ta ne gibi değişiklikler yapılmasına dâir makâleler yazması, bir rapor hazırlaması teklif edilmişti. Nakîye Hanım ile

Ocak, 1916); *Vatanperverâne Edebiyat Numûnelerinden* : Jules César - Terceme (Nu. 2552, 22 Ocak, 1916); *Salomé* (Nu. 2566, 5. Şubat, 1916); *Andrea del Sarto* (Nu. 2580, 19 Şubat, 1916); *Semâ Kızı* - Terceme (Nu. 2594, 4 Mart, 1916).

⁷ Bursa, Hudâvendigâr Matbaası, 1910; ikinci basım, İst., Orhâniye Matbaası, 1924. Bu eser hakkında tenkid makâlesi için bk., Bekir Fikri, *Seviye Talib*, *Piyano* mecc., nu. 6-10, 1326.

Aksaray'daki bu mektebi ziyâret etmişler, o yıl, Nakiye Hanım bu mektebe Müdür, kendisi de usûl-i tedris hocası ta'yin olunmuş, sonra da, beş sene İ'dâdî'de hocalık etmişti. Bu meslekî bilgiden sonra, siyâsî mes'elelere, Hakkı Paşa'nın Sadr-a'zam oluşuna, Avusturya tarafından Bosna-Hersek'in işgâline, Tırablus'ı Garb'ın İtalyanlar'a geçmesine, Emrullâh Efendi ile Tevfik Fikret'in anlaşmazlıklarına, Sultânî müdürlüğüne Sâlih Zekî'nin getirilmesine, bu vazifeyi Dârü'l-fünûn'a, Maârif Müsteşarlığı'na gelinceye kadar muhâfaza ettiğine temâs olunuyor. H. Edib, bu arada hayatının husûsî ve acı bir cephesini de önümüze seriyor: "1910'da benim âile hayatımda büyük bir değişme olmuştu. Sâlih Zekî Bey, ikinci def'a evlenmeye karar vermişti. Teaddüd-i zevcât aleyhine hiçbir zaman değişmeyen ve teassup derecesini bulan bir kanaatim vardı. O zaman Yanya'da bulunan babamı, çocuklarımla berâber ziyârete gittim. Sâlih Zekî Bey'e karar vermeden evvel düşünebilmesi için zaman vermek istedim. Döndüğüm zaman, bu mes'elenin kapanmasının mümkün olmadığını görerek ayrıldım. Yâni dokuz senelik hayat arkadaşlığımız sona erdi. Uzunca süren bir hastalığımın ilk günlerini Nakiye Hanım'ın Fâtih'teki evinde geçirdikten sonra, babamın Fazlı Paşa yokuşunda bulduğu ve hazırladığı bir eve taşındım" diyor. Bu günlerdeki hayatını, ruh hâlini, Fazlı Paşa yokuşundaki satıcıları tahlil ve tasvir eden muharririmiz, 1910 yılı sonunda iyileşince mektepteki derslerine yine devam başlamıştır. Bu bahiste Balkan savaşının başlaması, Türk-ocağı mensuplarından kimlerle tanıştığı, bilhassa Ziya Gökalp hakkında da tafsilâta yer verilmiştir (S. 151-157).

9. Müellif, bu bahse girebilmek için, bundan iki yıl öncesine, âilevî bir mes'ele yüzünden Yanya'ya ,Reji'nin başında bulunan babasına gittiği zamâna dönüyor ve bilhassa, yolculuğu, babasının dostlarının siyâsî hava ve İttihadcılar aleyhindeki düşünceleri, Balkan savaşını hazırlayan bâzı mes'eleler, 1912 Haziran'ında İngiltere'ye gitmesi, Cambrige'de iki odalı bir yer tutup, orada dâimâ yazılarıyla meşgûl olduğu, *Yeni Turan*'ı ilhâm eden şeyler ve bu eserin uyandırdığı akisler üzerinde duruyor. 1912 Ağustos'unda İstanbul'a döndüğü zaman, Balkan savaşı başlamış bulunuyordu. Bulgar ordusunun İstanbul'a girme ihtimâli ağızdan ağıza dolaştığı bu sırada Haminne ve çocuklarıyla Mahmûre Abla, Üskûdar'a taşınmışlardı. H. Edib, Nakiye Hanım'ın Fâtih'teki evinde kahyor, münevver kadınlar ve hocalar tarafından kurulan ve memleketimizin ilk kadın kulübü olan Te'âlî-i Nisvân Cemiyeti'nin hasta bakıcı kolunu tanzîme çalışıyordu; bu münâsebetle bâzı hastaların hikâyeleri; mâkinalı tüfenk birliği zâbitlerinden, Kazan'dan, Taşkend'den, İrak'tan aldığı mektuplar, İstanbul'daki bâzı mağazalara *Yeni Turan* adının verilmesi v.b. şeylere dayanarak, bu eserin uyandırdığı akisler, müdâfaa ettiği mefkûre hakkında tafsilât buluyoruz⁸. Te'âlî-i Nisvân Cemiyeti'nin, Makedonya'daki zulmü protesto maksadıyla büyük bir salonda tertip ettiği miting⁹, altı kadın şâirin konuşması, bunların en kuvvetlisi Celâl Sâhir'in annesi Fehime Nüzhet Hanım olduğu, Edirne'-

⁸ *Tanin*'de tefrika edilmiştir (Nu. 1435 - 1481, 7 Eylül - 15 Ekim, 1912. Birinci basım, *Tanin* Matbaası, 1913; ikinci basım, *Orhâniye* Matbaası, 1924.

⁹ Bu nutuk için bk., *Hâlîde Hanımefendi'nin Hutbesi, Kadınlar Âlemi*, nu. 134, 8 Mart 1330/21 Mart, 1914. *Te'âlî-i Nisvân Cemiyeti-Hâlîde Hanımefendi'nin Nutukları* (*Tanin*, nu. 1875, 1 Mart, 1914).

nin, 1913'de, 10 Mayıs'ta düşmesi ve Temmuz'da geri alınması, böylece Balkan savaşının nihâyetlenmesi ile bu bahis sona eriyor (S. 158-169).

10. 1913 - 15 yılları arasında İttihadcılar, artık, memlekette yapıcı faaliyetlerini kaybetmişlerdi. Emrullâh Efendi'den sonra gelen Maârif Nâzırı Şükrü Bey'le fikir ayrılıklarından dolayı anlayamayan H. Edib, isti'fâ etmişse de, Ziya Gökalp ile Tal'at Paşa kendisini ziyârete gelerek, vazgeçirmişlerdir. Bu münâsebetle Tal'at Paşa ve karakteri hakkındaki mülâhazalarına yer veren H. Edib, Sultan Ahmed civârındaki kız mekteplerinin merkezinde her hafta ta'lim ve terbiyeye, mektep idâreciliğine dâir verilen konferanslardan, Dr. Adnan ve Yusuf Akçura'nın da konferanslar verdiği bu müessesedeki başta gelen dostlarından biri de Ziya Gökalp olduğundan bahsediyor. Bu yıllarda onu çocukların âileleri de çok alâkadâr ediyordu; onları tanımak için Kasım Paşa ve Sinekli-bakkal, bilhassa bu sonuncusu, en çok dolaştığı bir yerd. Ev hayatında bâzı değişiklikler olmuştu: Mahmûre Abla ve kocası, Haminne, Nakiye Nanım'ın mektebinde hocalık eden kız kardeşi Nigâr'la berâber oturuyorlardı. Seksen yaşındaki Haminne, sihatli olmasına rağmen bir felç geçirmiş, o sırada Hilâl-i Ahmer'de çalışan ve artık âile doktorları sayılan Dr. Adnan'ın dikkatli tedâvisiyle de iyileşemeyerek vefât etmiş, vasiyyetine uyularak, Sultantepesi'ndeki Özbekler Tekkesi'nin yanındaki mezarlığa gömülmüştür. Bu sırada apandisit hastalığı da geçiren müellifimiz, ameliyattan sonra iyileşmiştir. Bu yıllara âit hâtıraları arasında onda iz bırakan diğer hâdiseler, 1914'de kız mekteplerinin teşkili için İngiltere'den Miss Fry'ın dâvet edilmesi, Evkaf mektepleri açıldıktan sonra Şeyhü'l-İslâm Hayrî Efendi ile görüşmesi, onun kendisinde bıraktığı müsbet intiba'lar, onu son olarak Malta'dan döndükten sonra, 1922'de, Ankara'da Kalaba köyündeki evinde ziyâreti, Nakiye Hanım'ın mektebinde temsil edilmek üzere *Ken'ân Çobanları*¹⁰ adlı operasını yazması, çocuklar çalışırken Yahya Kemal'in *diction* bakımından nasıl yardım ettiği, Türkocağı'nın çalışmaları, bunun salonunda Ermeni bestekâr ve piyanist râhib Gomitas Vertaber'le tanışması, onun topladığı halk türkülerini bâzan M. Emin Yurdakul'un da dinlemeğe geldiği ve bu râhibin akli bir müvâzenesizlik neticesindeki feci' hayatı ve Dr. Adnan'ın Tal'at Paşa'ya mürâcaatı sonunda Paris'e gönderilmesi gibi hâdiselerdir (S. 170-187).

11. Birinci Cihan-harbi sırasında, Gelibolu hücumları esnâsında birçok âile İstanbul'dan çekilmiş, H. Edib de, çocuklarını Bursa'da bulunan babasının yanına göndermiştir. 5 Mart muhârebесinden sonra, Yusuf Akçura milliyetçi muharrirleri,

¹⁰ Birinci basım, Sabrâ Matbaası (Basım tarihi kaydedilmemiştir); ikinci basım, Orhâniye Matbaası, 1918. Ayrıca bk., Refik Hâlid, *Ken'ân Çobanları*, *Yeni Mecmua*, c. III., nu. 55, 1918; *aynı mecmua*, *Şu'ân* başlıklı sütun. Münevver Ayaşlı, *Hâlîde Edib* başlıklı yazısında, 1917 'de Lübnan'da *Ken'ân Çobanları*'nın temsili sırasında H. Edib'in mektebinde talebe ve bu eserde rol almış bulunduğunu, Edib Bey'in yahudîden dönme mühtedi olduğunu, *Tevrât*'tan mevzû'unu alan bu eserin bir nevi' İsrâil propagandası mâhiyeti taşıdığını, Türkler arasında hiç de iyi karşılanmadığını, bu yüzden kendisinin o mektepten ayrıldığını yazıyor (*Yeni İstanbul* gazetesi, 12 Haziran, 1966).

Türkocağı binâsında toplamıştı; “muhâsım devletler şâyet İstanbul'a girerlerese bu muharrirlerin nasıl bir hareket tarzı ihtiyâr edecekleri münâkaşa mevzûu” idi. Bu harâretli toplantıda Dr. Adnan reis seçilmiş, Hüseyin-zâde Ali Bey, Ömer Seyfeddin, Fuad Köprülü milliyetçiliğin mâhiyeti hakkında uzun uzun konuşmuşlardı. Müellif, bu toplantıda ileri sürülen milliyetçilik fikirlerinin oldukça muğlak olduğunu kaydettikten sonra, bilhassa Ömer Seyfeddin'in fikirleri üzerinde duruyor (S. 188 - 190).

*

II. *Mor Salkımlı Ev*'in, Sûriye ve Arap Diyârı başlıklı bu ikinci kısmı, muhtelif bölümlere ayrılmış değildir; bir bahis hâlinde devam ediyor: Müellif Cemal Paşa'dan bir mektup almıştır; bunda, Paşa, “Fransız manastırlarını, mekteplerini kapamağa mecbur olduğunu, Maârif mekteplerinin yetersizliğini zikrettikten sonra, Sûriye vilâyeti vâsıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açma teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda”, H. Edib'in “şahsen gitmesi, yâhut bâzı hocaların gitmesine vesâleti mümkün olup olmadığını” soruyordu. Sûriye'ye gönüllü giden ilk hoca, Nigâr Edib'tir¹¹. 1916'da aldığı bir mektup üzerine, H. Edib, Nakıye Hanım'la berâber, Beyrut ve Lübnan'da mektep açmak ve bir o plân hazırlamak için Sûriye'ye gitmiştir. Eserde, bu raporun metni de neşredilmiştir¹². Müellif, harbi kazanırsak Arap diyârına bir kerre daha gitmeye söz vermişti. Haziran'da, Türk ordularının teftişi için Sûriye'ye gelen Dr. Adnan ile H. Edib, ta'tili geçirmek için İstanbul'a dönmüşlerdi. Müellif, bu münâsebetle şu notu veriyor: “Dr. Adnan ile 29 Nisan, 1917'de evlenmiştik. Ben Arap diyârında, o İstanbul'da idi. Nikâhımız Bursa'da, babam benim vekîlim olarak kıyılmıştı”. H. Edib, 1917 Eylûl'ünde, va'dini yerine getirerek tekrar Sûriye'ye gitmiştir. Orada açtığı mektepler, Dr. Lûtfî Bey'in faaliyetleri, kimsesiz çocukların hayat hikâyeleri ve onlara âit ruh tahlilleri, Lübnan'ın asil âilelerinden Selim Sâbir, Vedit Sabrâ'nın *Ken'ân Çobanları*'ni bestemesi, eserin Lübnan'da onüç def'a temsili ve bu temsillerin başarı derecesi hakkında tafsillâttan sonra, 1917 Mart'ında İstanbul'a döndüğünü yazıyor ve bu kısım, dolayısıyla bu hâtıralar, “Allâh'a ismarladık Lübnan ve gelip geçtiğim Arap diyârı!” cümlesiyle sona eriyor (S. 191 - 247).

¹¹ Nigâr Sâlih'in *Resimli Ay* mecmuasında yazıları neşredilmiştir; bk., *Kocamla Niçin Barıştım* (C. II, nu. 4, Mayıs, 1341/1925); *Niçin Evelendim, Hayatım Buna Acı Bir Cevaptır* (C. II, nu. 6, Temmuz, 1925); *Bizim Çocuklarımız Çevik midirler* (Nu. 1., Şubat, 1926); bu sayıda Nigâr Sâlih'in ve oğlunun güzel bir resmi de vardır.

¹² Ayrıca bk., Kâzım Şinâsi, *Sûriye Mektepleri — Hâlide Edib Hanımefendi ile Mülâkat, Tanin*, nu. 3073, 30 Haziran, 1917; *Türk Yurdu* mec., c. XII, nu. 13, 16 Ağustos, 1333/1917.

II.

1. MOR SALKIMLI EV

ÖNCE İNGİLİZCE OLARAK NEŞREDİLMİŞ MİDİR ?

Hâlîde Edib Adıvar'ın *Conflict of East and West in Turkey* (*Türkiye'de Doğu ve Batı'nın Mücadelesi*)¹³, *Turkey Faces West* (*Batı'ya Yüzgeyiren Türkiye*)¹⁴, *Inside India* (*Hindistan'ın İçyüzü*)¹⁵ adlı eserleri hâtırâ malzemesini içine almakla berâber, bu nev'e dâhil edilemez. Gazete ve mecmualarda dağınık hâlde bulunan bâzı hâtırâlarını bir yana bırakırsak, bu nev'e giren başlıca iki eseri vardır: *Memoirs of Halidê Edib*¹⁶ ve *The Turkish Ordeal* (*Türk Mu'cizesi*)¹⁷. Bu eserlerden ilki, *Hâlîde Edib'in Hâtırâları*, müellifimizin hayatının başlangıcından 1918'de Mondros Muâhadesi'nin akdine kadarki zamânını içine almaktadır; *Türk Mu'cizesi* ise bunun bir devâmı sayılabilir: 30 Ekim, 1918'de Mondros Muâhadesi'nin akdinden, 1922 senesinin 29 Eylûl'ünde imzâlanan Lozan Andlaşması'ndan bir ay sonraya, yâni bu yılın Kasım'ına kadar geçen hâdiseleri içine alır. Şimdi, bu güne kadar dikkati çekmeyen bir mes'eleyi aydınlatalım: *Mor Salkımlı Ev*, Hâlîde Edib'in *Memoris of Halidê Edib* adlı kitabının Türkçe'sidir.

2. MOR SALKIMLI EV'İN YAZILDIĞI ZAMAN

Memoirs of Halidê Edib'in sonunda *pilogue* (*Hâtîme*) kısmı vardır ve bu, Türkçe basımında yoktur. Müellif bu *Hâtîme*'de, 1917 Martı'nda Süriye ve Arap diyârından dönüşünden, Mondros Muâhadesi'nin imzalandığı tarih (30 Ekim, 1918)'e kadar geçen zamana âit hâdiseler hakkında anlatılacak birşey olmadığını, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun temsilcisi olup, kansız bir ihtilâl ile, hürriyet, müsâvât, adâlet, kardeşlik va'dlarıyla gelen İttihadîcılar'ın üzerine bir perde indiğini, halkın bu perdenin kalkmasını ve yeni günleri beklediğini kaydediyor. Eserin yine İngilizce'sinde, müellif, kendisinde derin acıma hissi uyandıran bir hâdiseden bahsediyor: Lalasıyla birlikte İhlamur'da bir gezintiye çıktıkları sırada, "dar, dikenli yolun nihâyetinde hayli derin kuru bir dere ve karşısında yıkılmış bir duvarın altında kalmış bir köpekle" karşılaşmışlar, Lala, vücûdünün yarısı taş yığını altında kal-

¹³ İkinci basım, Lahore, Shaikh Muhammed Ashraf.

¹⁴ Yale Üniversitesi Press. U. S. A., birinci basım, Ağustos, 1930; ikinci basım, Ekim, 1930.

¹⁵ London, G. Allen and Unwin Ltd., 1937.

¹⁶ The Century Co., New York, London, U.S.A.'da basılmıştır. Bendeki eserde basım tarihi yoktur. Nebahat Erdem'in hazırladığı bibliyografyada (*Aydın kayıplarımız, Yeni Yayınlar-Aylık Bibliyografya Dergisi*, Şubat, 1964, s. 62) ve Dr. Fethî Erden'in, *Hâlîde Edib Hanım'ın bilinmeyen, veya az bilinen tarafları ve Türkocağı ile alakalı hâtırâları* başlıklı yazısında (*Türk Yurdu* mec., c. III., nu. 11 - 12, Kasım, 1964, s. 29), Londra'da, John Murray tarafından, 1926'da basıldığı kaydedilmiştir.

¹⁷ The Century Co., New York, London, U.S.A.'da basılmıştır; Ağustos, 1928. Türkçe neşri: *Türk'ün Ateşle İmtihânı*, Çan Yayını, İst., 1962.

mış bu köpeğin hâline gülmüş, yanlarındaki erkek çocuk ise, köpek bağırdıkça ona nişan alıp taş yağdırmıştır. H. Edib, kendisini insan olmaktan utandıran bu hâdisenin üstünden en az otuz yıl geçtiği hâlde, hatırladıkça hâlâ bir acıma hissi duyduğunu kaydediyor (S. 34). Türkçe neşrinde, "otuz yıl belki daha fazla" ifâdesine karşılık, "altmış küsur sene evvel" kaydı vardır (S. 26). Bu sırada dört-beş yaşında olduğunu kabûl edersek, 1884 doğumlu olduğuna göre, bu vak'a 1888-89 yıllarına âittir. Bu sonuncu tarihe altmış yıl ilâve edilince, hâtıralarının Türkçe metni üzerinde 1948-49'da çalıştığı anlaşılır. Hâtıralarının İngilizce'sinde değil, yalnız Türkçesi'nde, yakında çıkacak olan *Türkiye'de Şark ve Garb ve Amerikan Te'sirleri* adlı eserinde Türkiye'deki reformlardan bahsettiği için, bu hâtıralarında üzerinde durmağa lüzum görmediğini kaydediyor (S. 153, 157). Adı geçen eser 1955'de basıldığına göre, *Mor Salkımlı Ev*'in bu tarihten önce ve 1948-55 yılları arasında hazırlanmış olduğunu sanıyoruz.

3. MOR SALKIMLI EV'İN, İNGİLİZCE NEŞRİNDEN FARKLARI

Acabâ, *Memoirs of Halidê Edib* ile *Mor Salkımlı Ev* aynı mıdır; değilse, bu farklar hangi bakımlardandır? Bu iki eser karşılaştırıldığı zaman, gerek bölümler, gerek muhteviyât cihetinden ayrılıklar göze çarpıyor :

a. Hâtıraların İngilizce'si *Eski ve Yeni Türkiye Arasında* (1885 - 1908) ve *Yeni Türkiye Kurulurken* umûmî başlıklı iki bölümdür; birinci bölüm altı; ikincisi, bahis numaraları yürütülmek sûretiyle VIII. - XVIII'inci bahisleri içine alıyor. Yine iki bölüme ayrılan Türkçesi, bölüm ve bahisler bakımından çok karışıktır. Baştan altı bahsi, İngilizce'sinde birinci bölümün aynı olmakla berâber, yedinci bahis başlığı tekrarlanmış, ikinci bölüm bahislere ayrılmamış, birinci bölümün ikinci bahsine ikinci kısım denildiği gibi, ikinci bölüme de aynı başlık, ikinci kısım başlığı konulmuştur. İngilizce'sindeki, VII. *Siyâsî Reform*, VIII. *Genç Türkler*, X. *Reaksiyona Karşı : Ermeniler Mes'elesi*, XIII. *Türkiye'de Milliyetçilik*, *Pan-Turanizm ve Mâhiyeti* başlıklı bahisler Türkçe'sinde yoktur. Yine İngilizce'sindeki XVII. *Sûriye'ye Nasıl Gittim*, XVIII. *Sûriye'de Ta'lim ve Terbiye* başlıklı iki bahis yerine, Türkçe'sinde, *Sûriye ve Arap Diyârı* başlıklı ve tek bahisten ibâret ikinci bölüm vardır. Netice olarak, bölüm ve bahis tasniflerinin İngilizce metinde çok muntazam, Türkçe basımda oldukça karışık bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkçe'sinde, İngilizce eserin sonundaki *Hâtîme* de mevcut değildir.

b. İngilizce'sinde, *dadı ve lala*, *saraylı hanım (palace lady)*, *ramazan ayı*, *ramazan bayramı*, *gecelik*, *ferâce*, *tabla-kâr*; *iyi saatte olsunlar*, *gelinin duvağının açılması* ve *yüz-görümlüğü*, *domuz eti yememek*, *Mi'mar Sinân* gibi mefhum, âdet ve şahıslar dolayısıyla notlar kaydedildiği hâlde, Türkçe'sinde, pek tabi'î olarak bu notlara rastlamıyoruz.

c. İngilizce basımdaki, Eyub Sultan, Üsküdar'da Karaca-Ahmed Mezarlığı ve Sultantepesi, müellifin yaşadığı İstanbul semtleriyle, hattâ Sûriye'deki mâarif

çalışmaları ile alakalı fotoğraflar, ressam Alexandre Pankoff tarafından yapılmış İstanbul manzaraları Türkçe neşirde yoktur.

d. İngilizce basımda — biraz önce *a. maddesi*'nde kaydettiğimiz fazla bölümler dışında— muhteviyâtça başka farklar da vardır: Tulû'ât ve Avrupâ'î Türk tiyatrosu, ayrıca Karagöz'e dâir izahlar¹⁸, *Kerem ile Aslı hikâyesi*'nin mevzûu, Hz. Alî'nin cenk hikâyelerinden bahsolunurken, Atatürk'ün bu İslâm kahramânı hakkındaki bir sözü yer almıştır¹⁹. Tasvirler de bâzan farklıdır. Bu hususta birçok örnekler daha verilebilirse de, zikrini lüzumsuz bulmaktayız.

e. Diğer taraftan, Türkçe basımda da, İngilizce'sine göre fazlalıklar yok değildir: Manzum parçaların hemen hepsi, meselâ, Jön-Türkler'den Nûrî Bey'in meşhur şarkısı²⁰, Londra'da kaldığı sırada orada tanıştığı kimselere âit hâtıraların daha tafsilâtlı oluşu, hâtâtâ 1927 yılına âit Londra intiba'larının da eklenmesi²¹, Selim Sâbit'ten bahsedilirken, onun 1921'de gönderdiği bir mektubu üzerinde de durulması²², *Sinekli Bakkal* romanının kahramanlarından tulû'atçı Tefvik'in yaratılmasında hangi vak'aların ilham kaynağı teşkil ettiği yalnız Türkçe'sinde mevcuttur.

Yukarıda kaydettiğimiz farklara dayanarak, Hâlide Edib'in, hâtıralarını önce Türkçe yazdığını, bunu İngilizce olarak neşrederken, yabancı okuyucuları için eserini daha câzib ve anlaşır hâle getirmek maksadıyla notlar, resimler, yerine göre lüzumlu tafsilât ilâve ettiğini tahmin ediyoruz; yanılmıyorsak, hâtıralarını İngilizce olarak neşrettikten sonra, onun Türkçe aslını gözden geçirmiş, 1918'den sonraki şeyleri de ilâve etmiştir.

Mor Salkımlı Ev, Hayat Mecmuası'nda tefrika hâlinde kalan *Kızıl Hançerler* bir tarafa bırakılırsa, H. Edib'in neşredilen en son eseridir. En eski hâtıraları arasında

¹⁸ Krş., İngilizce, s. 122 v.d., Türkçe, s. 81 v.d.

¹⁹ Krş., İngilizce, s. 132 v.d., 120; Türkçe, s. 81, 75. Türkçe metne, "*Kerem ile Aslı*'yı Azerbaycanlı bir san'atkâr yerli bir opera hâline sokmuştur. İşte bundan dolayı Adnan Saygun'un *Kerem ve Aslı*'sını iki sene evvel Ankara'da seyrettiğim zaman, gözlerimi bu dünyaya kapamadan Şark'la müşterek bir yerli destanımızın dirildiğini görmek hazzı gözlerimden yaş getirmişti" cümleleri ilâve edilmiştir (S. 81). *Kerem ile Aslı* operası için bk., Reşid Yâsimî, *Edebiyât-ı Mu'âsir*, Tahran, şemsî 1316/1946, s. 128 v.d. Dr. Şükrü Elçin, *Kerem ile Aslı Hikâyesi*, Ankara, 1949, s. 15. Hâlide Edib'in bahsettiği bu hâdise, 1948 veyâ 1953 yılına âittir; çünkü, Adnan Saygun, Salahaddin Batu'nun *Kerem* adlı eserini 1947-52 yılları arasında hazırlamış, ilk perdesinin ilk sahnesi, bestecisinin idâresinde, 1948'de Devlet Operası'nın açılışı münâsebetiyle temsil olunmuştur. Eserin tamâmının temsillerine, yine bestecisinin idâresinde, 22 Mart, 1953 Pazar gününden itibaren başlanılmıştır (H. Özcan, *İlk Türk Operası - Kerem; Müzik Görüşleri* mec., yıl 4, nu. 43, Nisan, 1953).

²⁰ Krş., İngilizce, s. 176, Türkçe, s. 100.

²¹ Krş. İngilizce, s. 293-4, Türkçe, s. 143-9.

²² Krş. İngilizce, s. 470 v.d., Türkçe, s. 246 v.d.

²³ Krş., İngilizce, 136 v.d., Türkçe, s. 82. İngilizce metinde, buna karşılık Karagöz hakkında verilen bilgi mufassaldır.

yer alan hâdiselerden biri de, bir evden diğerine taşınırlarken, hasta annesinin, perdeleri sarı bir sedye içinde naklidir ve bu renk onun ömrü boyunca bir daha bakmadığı, başını döndüren bir renktir. Müellifin nefret ettiği böyle bir sarı renkte kapak kompozisyonu bulunan *Mor Salkımlı Ev*, fenâ bir kâğıda, *cebi hümayun*, *Naim Ağa* (cîb-i hümayûn, Na'îmâ yerine) gibi pek fâhiş tertip yanlışlarıyla basılmıştır; cümlelerin birçoğu düşük ve bozuktur. Müellifin tashihinden geçmediği anlaşılan bu eser, otuzdört yaşına kadarki ilâveler gözönüne alınırsa, altmış yıldan çok hayat hikâyesini içine aldığından dikkatle okunulmağa değer; şahsiyetinin teşekkülüne, husûsiyetlerine, muhtelif kimselere ve mes'elelere, kendi eserlerine dâir fikirleri ihtivâ ettiğinden mühimdir²⁴.

Mor Salkımlı Ev'de, H. Edib'in âile çevresini, şahsiyetinin hangi şartlar altında teşekkül ettiğini, hocalarının kimler olduğunu, husûsî ve resmî tahsil hayatını, anlaşılmaz mizâcını, inadcı, intikamcı v.s. muhtelif karakterlerini, çetin mücâdelelerle dolu muztarip hayatını aydınlatan kıymetli notlarını buluyoruz. Yalnız kendisinden değil, tanıdığı kimselerden de bahsetmiştir: Mâlîye Hukuk Müşaviri Mahmud Es'ad Efendi, Sultan Ruşen, Jön-Türkler'den Nûrî Bey, Maârif Müsteşarı Sa'id Bey, Selim Sâbit, Ruşen Eşref ve annesi, Tevfik Fikret, Celâl Sâhir'in annesi Fehime Nûzhet, Hamdullah Subhî, Mehmed Emin Yurkdakul, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Hüseyin-zâde Ali Bey, Ömer Seyfeddin, Fuad Köprülü, Rıza Tevfik, Hüseyin Câhid, Cemal Paşa, Ermeni piyanist ve bestekâr râhip Gomitas Vertaber, Tal'at ve Enver Paşa, Şeyhül-İslâm Hayrî Efendi, zevci Sâlih Zekî ve Adnan Adıvar v.s. hakkında bilgi verilen bu hâtıralarda, muhtin de ihmâl edilmediği görülüyor. Müellif, Ermeni mes'elesi, Tanzimat, Meşrûtiyet'in i'lânı, Balkanlar, Turancılık gibi siyâsî mes'eleler, Halk, Dîvân ve Tanzimat edebiyatları, dîn, Hıristiyanlık, Müslümanlık hakkında fikirlerine de yer vermiştir. Eserin en zayıf kısmını, bu hususlarda ileri sürdüğü fikirlerin, verdiği bilginin teşkil ettiğini söyleyebiliriz; Ziya Gökalp'in "bence en güzel eseri *Çocuk Dünyası*'dır. Orada latîf bir vezinle o zamana kadar ehemmiyet verilmemiş olan halk masallarına dâir çok güzel parçalar bırakmıştır" (S. 157) gibi bilgi ve ifâdece fâhiş yanlışları içine alan cümlelere bu kısımlarda oldukça sık rastlamak mümkündür. Bu hâtıralar, H. Edib'in san'at hayatını aydınlatan malzemeyi de içine alıyor; bilhassa, *Sihirli Kuyu* adlı ilk hikâyesine, bunun ilham kaynağına dâir verdiği bilgi, tarihî araştırmalara dayanarak yazdığı ve basılmak üzere verdiği *Tanin* gazetesi matbaasının tahrîbi sırasında ziyân olan *Kösem Sultan* adlı piyesi, *Mâder*, *Seviye Tâlib*, *Handan*, *Yeni Turan*, *Ken'ân Çobanları*, *Sinekli Bakkal* hakkındaki bilgiler mühimdir. Kalaba-köyü, Fazlı Paşa ve başka semtlerde geçen hayatını dikkatle gözden geçirirsek, hangi eserlerinin bu çevrelerle alâkalı olduğu husûsunda ip-uçları bulabiliriz.

Mor Salkımlı Ev, Hâlide Edib'in biyografisini yazacaklar için faydalanılacak kaynakların ilkinin teşkil eder; bâzı ilâve kısımları içine alan İngilizce'sini de gözden geçirmek şarttır. Aynı zamanda, çekici ve hissî roman üslûbu ile kaleme aldığı bu kendi hayat hikâyesi, herkesin zevkle okuyabileceği bir san'at değeri de taşımaktadır.

F. A. TANSEL

²⁴ Hayatı ve eserleri hakkındaki neşriyât için bk., *Millî Kütüphâne Haberleri*, yıl 8, sayı 84-6, Ocak-Mart, 1964. Nebahat Erdem, *Aydın Kayıplarımız-Halide Edib Adıvar*, *Yeni Yayınlar*, *Aylık Bibliyografya Dergisi*, c. IX., nu. 2, Şubat, 1964. Dr. Fethî Erden, *Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen, veyâ Az Bilinen Tarafları*, *Türk Yurdu* mec., c. III., nu. 11 - 12, Kasım, 1964.

1965 YILININ İKİNCİ YARISINDA TÜRK TARİH KURUMU KİTAPLIĞINA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABU HANİFA AD-DİNAWERİ : *Kitab -al Ahbar at-Tiwal. Haz.: Ignace Kratchkovsky. 2 cilt. Leiden 1888/1912 E. J. Brill. 82+94+402 S. 8° (A. II/7067)*
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Edebi eserler sözlüğü. Seçme 200 eser. İstanbul 1965 Ekin Basımevi. 157 S. (1955 - 1965 yılları arasında Radyoda ve basında tanıtılan edebî eserlerden seçmeler) 8° (A.11/7892)*
- AGOLLİ, NEXHAT : *Valle të Krahinës së Lumës. Tirane 1964 Mihal Duri. 47 S. = İnstituti i Folklorit. 8° (A.11/7967)*
- AHMED MAKDAD : *Şeref ül mücahidin. İstanbul 1331 Necmi İstikbal Matbaası. 60 S. 8° (A.11/6428).*
- AHMET RASİM : *İstibdattan hakimiyeti Milliyeye. 2 cilt birarada. İstanbul 1924/25 Kanaat Matbaası. 8° (A.11/5995)*
- Akademik I. Yu. Kravkovskiy izbrannye soçineniya. 5. cilt. Moskova 1957 İAN SSSR. 920 S. 27 Pl. 4° (B/5047)*
- AKRAMOV, N. M.: *Vidayuşçiyysya russkiy Vostokoved V. V. Bartold. Nauçno - biografişeskiy oçerk. Duşanbe 1963 Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR. 110 S. 7 Pl. = Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, Institut İstorii. 8° (A.11/7852)*
- AKYÜZ, PROF. KENAN: *Çiya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasındaki olaylar. Belgeler 1. Ankara 1964 A. Ü. Basımevi. VII + 117 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Ens.: 2. 8° (A.11/7468)*
- ALDAN, MEHMET: *Türlü yönleriyle Ayaş. (Bir meskûn yer incelemesi). Ankara 1965 Ayyıldız Matbaası. 236 S. 8° (A.11/7825)*
- ALİ GALİB: *Fezail-i gaza Menakıb-ı Cihad. İstanbul 1330 Tevsiî Tabaat Matbaası. 62 S. 8° (A. 11/6430)*
- ALİ SÂBİR, MOLLA MUHAMMED OĞLU: *Şehristani kimdir. Bağdat 1962 Maaruf Matbaası. 41 S. 8° (A. 11/7316)*
- ALİYEV, H. Z.: *Türkiye birinci dünya muharibasi devrinde : (Dahili vaziyet). Bakı 1965 Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası neşriyatı. 168 S. 8° (A.11/7848)*
- ALKIM, PROF. DR. U. BAHADIR: *Dördüncü dönem Tilmen Hüyük Kazısı (1962). Türk Arkeoloji Dergisi XII, 1 (1962)'den ayrı bs. 7 S. VII pl. 4° (B/4789)*
- ALT, A.: *Dorfbezirk im Hinterland von Damaskus. Leipzig 1950 Otto Harrassowitz. S. 25 - 37. = Aus Antike und Orient, Festschrift Wilhelm Schubert zum 75. Geburtstag. 8° (A. 11/6725)*
- ALT, A.: *Die Herkunft der Hyksos in neuer Sicht. Berlin 1961 Akademie Verlag. 39 S. = Ber. ü. d. Verh. d. Sachs. Ak. d. Wis. zu Leipzig. Phil. hist. Kl. Band 101, Heft 6. 8° (A. II/7509).*

- ALTAY, M. HADİ: *Adım adım Çukurova*. Adana 1965 Kemal Matbaası. 192 S. = Çukurova Turizm Derneği Yay. No. 1. 8° (A.11/7579)
- ANABOLU, DOĞ. DR. MÜKERREM: *Kedraei (Cedrae). Issız bir adacığın koyununda uyuyan antik şehir*. Belleten XXIX, 114 (1965)'den ayrı bs. S. 245-262 9 Pl. 8° (A.11/7908)
- ANDREASYAN, HRAND D.: *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi. 1608 - 1619*. İstanbul 1964 Baha Matbaası. VII + 206 s. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. No. 1073. 8° (A. 11/7595)
- ARBERRY, A. J. *Aspects of Islamic civilisation, as depicted in the original texts*. London 1964 George Allen. 408 S. 8° (A. II/ 7578).
- ARIK, PROF. DR. KEMAL FİKRET: *Avrupa insan hakları sözleşmesi üzerine bir inceleme*. Ankara 1965 Sevinç Matbaası. IX + 327 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No.: 187 - 169. 8° (A. 11/7568)
- ARSUNAR, FERRUH: *Gaziantep Folkloru*. İstanbul 1962 Millî Eğitim Basımevi. VI + 318 S. = T. C. Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yay. Seri: 11, sayı: 7. 8° (A. 11/7582)
- ARTUK, İBRAHİM: *Dr. John Walker 1900 - 1964*. Belleten XXIX, 114 (1965)'den ayrı bs. S. 369 - 374 1 foto. 8° (A. 11/7903)
- ARUNOVA, M. R. - K. Z. AŞRAFYAN: *Gosudarstvo Nadir-Şaha Afşara. Oçerki obşçestvennih otnoşeniy v İran'e 30 - 40 - x godov XVIII veka*. Moskva 1958 İVL. 284 S. 8° (A. 11/7861)
- ASHMOLE, BERNARD: *The Classical ideal in Greek sculpture*. Cincinnati 1964 University of Cincinnati. 47 S. 19 pl. = Lectures in Memory of Louise Taft Semple. 8° (A. 11/7882)
- ATABİNEN, REŞİT SAFFET: *L'attitude de l'Occident vis-à-vis des Turcs et des Grecs*. İstanbul 1964 Güler Basımevi. 14 S. 8° (A. 11/7162)
- ATABİNEN, REŞİT SAFFET: *Message aux Voyageurs venant à İstanbul*. İstanbul 1964 Güler Basımevi. 3. S. 8° (A. 11/7161)
- ATABİNEN, REŞİT SAFFET: *l'Oecuménicité des Turcs. Simavnalı Bedreddin*. İstanbul 1964 C. Rigo Basımevi. 15 S. 8° (A. 11/7163)
- ATIKİ MUHAMMED ABDULMECİT: *Halide Edip Hanım*. Lahor. 96 S. 8° (A. 11/6256)
- Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica. 3 cilt*. Roma 1961 l'Erma di Bretschneider. 8° (A. 11/7573)
- AYDIN, CEBRAİL: *Tarihte Süryaniler*. İstanbul 1964 Sıralar Matbaası. 69 + 1 S. 8° (A. 11/7273)
- AZİZBEKOVA, P. A.: *Azerbaydjanskaya SSR*. Moskva 1958 İAN. SSSR. 75 S. 1 Pl. 8° (A. 11/7856)
- BALÂ, MİRZA: *Ermeniler ve İran*. İstanbul 1927 Necm-i İstikbal Matbaası. 40 S. 8° (A. 11/6437)
- BANNER, JANOS - IMRE JAKABFFY: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. A legrégebb időkötöl a xi. Századig*. Budapest 1954 Akademiai Kiado. 581 S. 8° (A. II/7146)
- BARAN, MUSA: *Guide to Miletus. Çev. : Muallâ Etker*. Ankara 1965 Üniversite Basımevi. 79 S. 15 resim 3 plân 2 Harita. = T. C. M. E. B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Md. Yay. Seri: 1 Sayı: 20. 8° (A. 11/8150)

- BARAN, MUSA: *Milet Kılavuzu*. Ankara 1965 Üniversite Basımevi. 75 S. 15 resim 3 plân 2 harita. = T. C. M. E. B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Md. Yay. Seri: 1 Sayı: 18. 8° (A. 11/8148)
- BAYRAKTAREVİÇ, SÜLEYMAN: *Acta Turcica drzavnog arhiva u dubrovniku*. Arhivski vjesnik, Zagreb IV-V (1961/2)'den ayrı bs. S. 351 - 359. 8° (A. 11/7507)
- BAYÜLKEN, ÜMİT HALUK: *The text of a talk given by Mr. Ümit Haluk Bayülken, member of the Turkish Permanent Mission to the United Nations, at the London School of Economics and Political Science, on 13th March 1958*. 23 S. 4° (B/4917)
- BAZİN, LOUIS: *Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit*. Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag., 14 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. - u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 5. 8° (A. 11/7334 - 5)
- BEAN, GEORGE E. - TERENCE B. MITFORD: *Journeys in rough Cilicia in 1962 and 1963*. Wien 1965 Hermann Böhlhaus Nachf. 44 + 11 S. XI plâns. = Öst. Ak. der Wiss. Philosophisch - Historische Klasse, Denkschriften, 85. Band. 4° (B/5007)
- BEKİR SİDDİK: *Muvaza-i tahririye, Der Hakkı Cihad-ı islâmiye ve tedabir-i maneviyat*. İstanbul 1331 Kader Matbaası. 32 S. 8° (A. 11/6415)
- BENZ, ERNST: *Die protestantische Thebais. Zur Nachwirkung Makarios des Ägypters im Protestantismus des 17. und 18. Jahrhunderts in Europa und Amerika*. Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 133 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 1. 8° (A. 11/7334-1)
- Berlin Ahidnamesi*. 48 S. 8° (A. 11/5651)
- Bibliografiya Mongolskoy narodnoy respubliki. Knigi i stati na Russakom yazike (1951/1961)* Moskva 1963 IVL. 119 S. 8° (A. 11/7845)
- BIETENHOLZ, PETER G.: *Pietro Della Valle (1586 - 1652). Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbildes im Abendlande*. Basel 1962 Verlag von Helbing & Lichtenhahn. XV + 236 S. = Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft Band 85. 8° (A. 11/7572)
- BÖHL, F. M. TH. DE LIAGRE: *Akkadian Crestomathy vol. I Selected cuneiform texts. Arranged and edited by Franz M. Th. Böhl and copied from the Cuneiform by Madelon L. Verstijnen*. Leyden 1947 Nederlandsch Archaeologisch-Philologisch Instituut. XVI + 166 S. 4° (B/4952)
- BÖHL, F. M. TH. DE LIAGRE: *Opera Minora. Studies en bijdragen op Assyriologisch en oudtestamentisch terrein*. Groningen 1953 J. B. Wolters. XVI + 570 S. 1 Foto. 8° (A. 11/7486)
- BÖHL, F. M. TH. DE LIAGRE: *Tabulae Cuneiformes. Collectae Leidae Conservatae. 3 Cilt.* Leiden 1954/1964 Nederlands Instituut. 4° (B/4950)
- BÖMER, PROF. DR. FRANZ: *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom. 4. Teil: Epilogomena*. Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 288 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahrg 1963 Nr. 10. 8° (A. 11/7334-10)
- BRION, MARCEL: *Tamerlan. Présentation de Tamerlan par Marcel Brion*. Paris 1963 Albin Michel. 382. S. 1 Pl. = Le Mémorial des Siècles, les Hommes, XIVe siècle. 8° (A. 11/7558)

- BULUTAY, DR. TUNCER: *Doğrusal Programlama*. Ankara 1965 Üniversite Basım-evi. X + 172 S. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No. 186-168. 8° (A. 11/7570)
- BURNET, MARY: *La bataille de l'alphabet*. Paris 1965 Léonard Danel. 71 S. 8° (A. II/7887)
- CAMPS, GABRIEL: *Corpus des poteries modelées. Retirées des monuments funéraires proto-historiques de l'Afrique du Nord*. Paris 1964 A. M. G. 93 S. XII pl. 1 harita. = Travaux du Centre de Recherches Anthropologiques Préhistoriques et Ethnographiques. 8° (A. 11/7401)
- CERAM, C. W: *Tanrılar, mezarlar, bilginler. Çev.: Hayrullah Örs*. İstanbul 1964 Milli Eğitim Basımevi. IV + 512 S. = Alman Bilim Eserleri Serisi: 1. 8° (A. II/7438)
- CHAUNU, PIERRE: *Séville et l'Atlantique (1504 - 1650) Tome VIII. 2 Ks.* Paris 1959 S. E. V. P. E. N. 8° (A. 11/7142)
- Cihad*. İstanbul 1331 Koçinyan Matbaası. 30 S. = Müdafaayı Milliye Kütüphanesi 1. 8° (A. 11/6429)
- Cihad Emr-i Hakdır*. İstanbul 1326. 16 S. 8° (A. 11/6422)
- Cihad-ı Mukaddes farzıdır*. 1332. 62 S. 8° (A. 11/6417)
- CLEAVES, FRANCIS WOODMAN: *The Sino-Mongolian edict of 1453 in the Topkapı Sarayı Müzesi*. Harvard Journal of Asiatic Studies XIII, 1-4 (1950)'den ayrı bs. S. 431 - 446 VIII pl. 8° (A. 11/6237)
- Compte Rendu De la troisième rencontre Assyriologique Internationale. Organisée à Leiden du 28 Juin au 4 Juillet 1952 par le Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten*. Leiden 1954 Nederlandsch Instituut. V + 164 S. XI Pl. 1 foto. 8° (A. 11/7487)
- CONDURACHI, EM. *Rumanian Archaeology in the 20th century*. Bucarest 1964 Publishing House of the Academy of the Rumanian People's Republic. 103 S. 16 pl. 1 harita. = Bibliotheca Historica Romaniae 3. 8° (A. 11/7543)
- CORTESAO, ARMANDO: *The Portuguese discovery and exploration of Africa*. Comptes Rendus de la IVe Réunion Plénière de l'Aetfat (1960)'dan ayrı bs. S. 21-39 8° (A. 11/7613)
- Cultura Moldoveneasca in timpul lui Stefan cel Mare Culegere de studii ingrijita de M. Berza*. Bucureşti 1964 Editura Academiei Republicii Populare Romine. 682 S. 4° (B/5087)
- CZEGLEDY, KAROLY: *IV - IX. Szazadi Népmozgalmak a Steppen*. Budapest 1954 Akademia Kiado. 45 S. = A Magyar Nyelvtumanyi Tarsasag Kidvanyai 84. szam 8° (A. 11/7195)
- ÇAĞATAY, DR. ABDULLAH: *Allame ikbal ve Seyit Süleyman Nedevi*. Lahor 1956 İlim Cemiyeti. 20 S. 8° (A. 11/7587)
- ÇAĞATAY, DR. M. ABDULLAH: *Calligraphy in Turkey*. The Pakistan Times 14th September 1962 the World of Islams. 2 S. 4° (B/4599)
- ÇAĞATAY, DR. M. ABDULLAH: *Cihangir ka zevk-i musavviri*. Lahor 1961 Kitaphane-i Nuris. 30 S. 8° (A. II/7586).
- ÇAĞATAY, DR. M. ABDULLAH: *Lahor ki kahani Asar ki Zebani*. Lahor 1958 Kitaphane-i Nuris. 14 S. 8° (A. 11/7585)
- ÇAĞATAY, DR. M. ABDULLAH: *Magrib-i art ki muhtasar tarih*. Lahor 1958 Kütüphaneyi Nuris. 61 S. 8° (A. 11/7584)

- ÇAĞDAŞ DOĞ. DR. KEMAL : *Kalidasa'nın gençlik eserleri*. Ankara 1965 Üniversite Basımevi. VII + 74 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. Sayı: 149. 8° (A. 11/7467)
- ÇİNER, DR. REFAKAT: *Altıntepe (Urartu) iskeletlerine ait kalıntıların tetkiki*. Belleten XXIX, 114 (1965)'den ayrı bs. S. 225-243 1 pl. 8° (A. 11/7901)
- DABBS, A. JACK: *History of the discovery and exploration of the Chinese Turkestan*. The Hague 1963 Mouton & Co. 255 S. 4 harita. = Central Asiatic Studies VIII. 8° (A. 11/7555)
- DAICOVICIU, C.: *Dacia libera și dacia Romana. La Dacie libre et la Dacie Romaine*. București 1964 Editura Didactiva și Pedagogica. 79 S. 1 harita. = Universitatea din București, Seria Istorie-Geografie: 1. 8° (A. 11/7538)
- DAICOVICIU, C. - E. PETROVICI - G. ȘTEFAN : *La formation du peuple Roumain et de sa langue*. Bucarest 1963 Editions de l'Académie de la République populaire Roumanie. 64 S. 1 harita. = Bibliotheca Historica Romaniae 1. 8° (A. 11/7541)
- DANIŞMEND, İSMAIL HAMİ: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. 4 cilt*. İstanbul 1947/1961 Türkiye Yayınevi. = Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, Yeni İnceleme ve Telifler: 1. 8° (A. 1/7980)
- DAVIDOVIÇ, E. A.: *İstoriya monetnogo dela sredney Azii XVII - XVIII vv. (Zolotile i serebryane moneti Djanidov)* Duşanbe 1964 İAN. Tadjikskoy SSR. 317 S. 7 Pl. = Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, Institut Istori. 8° (A. 11/7841)
- DAVIDOVIÇ, E. A.: *Numizmatičeskie dannie po sotsialno - ekonomičeskoj i političeskoj istorii Sredney Azii X - XVIII vv.* Duşanbe 1964. 42 S. = Tadjikskoy SSR, Institut Narodov Azii An SSSR. 8° (A. II/7857)
- DAVIS, J. ROGER - T. B. L. WEBSTER: *Cenola terracottas in the Stanford University Museum*. Lund 1964 Studies in Mediterranean Archaeology. 28 S. = Studies in Mediterranean Archaeology vol. XVI. 4° (B/4944)
- DECAMPS DE MERTZENFELD, C.: *Inventaire commenté des Ivories Phéniciens et apparentés découverts dans le Proche-Orient. 2 cilt*. Paris 1954 E. de Boccard. 4° (B/4798)
- DEVAMBEZ, PIERRE: *Bas-Relief de Téos*. Paris 1962 Adrien Maisonneuve. 32 S. VIII pl. = Bib. Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul XIV. 4° (B/4772)
- DIETRICH, ALBERT: *Die arabische Version einer unbekanntenen Schrift des Alexander von Aphrodisias über die Differentia specifica*. Göttingen 1964 Vandenhoeck. S. 85-148 2 pl. = Nachr. d. Ak. d. Wis. i. Göttingen, I. Phil. -Hist. Kl. Jahrg. 1964 Nr. 2 8° (A. 11/7151)
- DİKALOS, P.: Fifteen iron age vases in the Cyprus Museum. Report of the Department of Antiquities Cyprus (1937-39)'dan ayrı bs. S. 132-144. 2 pl. 4° (B/4493)
- Document presente par la delegation Turque concernant le point 15-1-8 de l'ordre du jour provisoire de la XIIIème conference general de l'Unesco. Document Submitted by Turkish Delagation in connection with point 15-1-8 of the provisional agenda of the XIIIth Unesco General Conference..* 18 S. 8° (A. 11/7494)
- DUCHESNE - GUILLEMIN, JACQUES: *Le Croissant fertile. La découverte de l'Asie antérieure*. Paris 1963 A. Maisonneuve. 125 S. 8 pl. 2 harita. = L'Orient Ancient et le Haut Moyen Age illustré No. 3. 8° (A. 11/7618)
- DYAKONOV, İ. M.: *Epos o Gilgameşe (o use vidašem)*. Moskva 1961 İAN. SSSR. 214 S. 3 Pl. 8° (A. II/7844)

- EGE, HÜSAMETTİN: *Çizmeden yukarı çıkma. Yetmişbeş deyimnin nedenleri*. Ankara 1965 Kardeş Matbaası. 96 S. 8° (A. 11/7883)
- EICHLER, M. FRITZ: *Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1963*. Anzeiger der phil. hist. Klasse d. Öster. Akademie d. Wis. 3 (1964)'den ayrı bs. S. 39-44 4 pl. 8° (A. 11/7428)
- ELEKES, L.: *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle*. Budapest 1960 Akadémiai Kiado. 31 S. = Studia Historica 22. 8° (A. 11/7171)
- ELEZOVIC, GLISA: *Iz carigradskih Turskih Arhiva mühimme defteri*. Beograd 1951 Hancna Knjiga. 574 S. = Srpska Akademia Nauka Zbornik za Istocnjacku Istorsku i Knjizovnu 11, Istorski Institut 1. 8° (A. 11/7070)
- EMBER, GY: *Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert*. Budapest 1960 Akadémiai Kiado. 54 S. = Studia Historica 44. 8° (A. 11/7174)
- EMERY, W. B.: *A funerary repast in an Egyptian tomb of the Archaic period*. Leiden 1962 Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. VI + 14 S. 1 foto. = Scholae Adriani de Buck Memoriae Dicatae 1. 4° (B/4961)
- Die Ephesosgrabung ihren Förderern und Freunden als Dank und Bitte Anno 1963*. 14 S. 4° (B/4380)
- ERİKAN, GNL. CELÂL: *Çanakkale'de Türk Zaferi*. Ankara 1964 Güzel Sanatlar Matbaası. 99 S. 3 kroki. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 8° (A. 11/7289)
- ERTEM, HAYRI: *Boğazköy metinlerine göre Hititler devri Anadolu'sunun faunası*. Ankara 1965 Üniversite Basımevi. XXI + 273 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. Sayı: 157. 8° (A. 11/7879)
- EYİCE, PROF. DR. SEMAVÎ: *Küçük Amasra tarihi ve eski eserler kılavuzu*. Ankara 1965 T. T. K. Basımevi. 78 S. 27 resim 1 harita. = T. C. M. E. B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Md. Yay. Seri: 1 Sayı: 19. 8° (A. 11/8149)
- EYYUBI, EKMELE: *Turki*. Aligar 1963 Muslim University. 344 S. 1 harita. = Silsileyi Matbuat-ı İdare-i Ulum-i İslamiye: 11. 8° (A. 11/7583)
- Faik Reşit Unat'ı Kaybettik...* Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi 1964, yıl 12 sayı 136. S. 2. 4° (B/4783)
- Al-Farabi Talhîş Navamîs Aflâtûn*. Plato Arabus Vol 111. London 1952 Warburg Institut. 46 S. 4° (B/4785-3)
- FEKETE, LAJOS — GYULA KALDY - NAGY: *Budai török szamadaskönyvek 1550 - 1580*. Budapest 1962 Akadémiai Kiado. 658 S. = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 8° (A. 11/6513)
- FEKETE, LAJOS: *Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert*. Budapest 1960 Akadémiai Kiado. 30 S. = Studia Historica 29. 8° (A. 11/7172)
- FEREMBACH, DENISE: *Diagrammes craniens Sagittaux et mensurations individuelles des squelettes ibéromaurusiens de taforal. (Maroc Oriental)*. Paris 1965 A. M. G. 124 S. = Travaux du Centre de Recherches Anthropologiques Préhistoriques et Ethnographiques. 8° (A. 11/7581)
- FERİDUN, DR. SERVER: *Anayasalar ve siyasal belgeler. Önsöz: Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalt*. İstanbul 1962 Aydın Güler Kitabevi. II + 510 S. 8° (A. 11/8128)
- FETTICH, NANDOR: *Régészeti tanulmányok a késoi hun fémműesség történetéhez*. *Archäologische Studien zur Geschichte der Späthunnischen Metallkunst*. Budapest 1951 Akadémiai Kiado. 205 S. LIV pl. = Archaeologia Hungarica XXXI. 4° (B/4784)

- FIRATLI, NEZİH: *İstanbul Yunan ve Roma mezar stelleri*. Belleten XXIX, 114 (1965)' den ayrı bs. S. 263 - 328 26 pl. 8° (A. 11/7900)
- FIRATLI, NEZİH: *Les stèles funéraires de Byzance Gréco - Romaine par Nezih Firatli. Avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par Louis Robert*. Paris 1964 Libr. Adrien Maisonneuve. 189 S. 75 pl. = Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie XV. 4° (B/4780)
- Finlandiya Türkleri birliği yasası. Suomen Turkkilasten Seura Säännöt*. Helsinki 1935 Sana Basimevi. 16 + 16 S. 8° (A. 11/7167)
- FRANKEMA, R: *Takultu de Sacrale Maaltijd in het Assyrische Ritueel. Met een overzicht over de in Assur vereerde goden*. Leiden 1954 E. J. Brill. VIII + 139 S. VIII pl. = Commentationes Orientales vol: 11. 8° (A. 11/7493)
- FRIEDRICH, JOHANNES: *Die Hethitischen Gesetze*. Leiden 1959 E. J. Brill. X + 155 S. = Documenta et Monumenta Orientis Antiqui 7. 4° (B/4793)
- GADD, C. J: *Babylonia C. 2120 - 1800 B. C.* The Cambridge Ancient History. Rev. ed. vol. I, Chapter XXIII. Cambridge 1965 University Press. 56 S. 8° (A.11/7434)
- GALEN: *Cavamî Kitâb Tîmaus Fî'l-İlm at-Tabî'i*. Plato Arabus Vol. 1. London 1951 Warburg Institut. 67 S. 4° (B/4785-1)
- GARBUZOVA, V. S: *Poeti srednevekovoï Turtsii učenoe posobie*. Leningrad 1963 İ. Leningradskogo Universiteta. 201 S. 8° (A. 11/7843)
- GAZİYEV, S. M: *Minkeşevir Arheoloji hafriyyatı. Kup gabirleri Albomu*. Bakı 1960. Azerb. SSR İlimler Akademî Neşriyatı. 27 S. 44 Pl. 4° (B/5049)
- GÖKBİLGİN, PROF. TAYYİB: *Edirne hakkında yazılmış tarihler ve Enis-ül Mûsâmîrîn*. Edirne armağanından ayrı bs. S. 77-117 8° (A. II/7286)
- GÖKBİLGİN, PROF. TAYYİB: *La preuve de le temoignage dans la jurisprudence des "fetva" d'Ebus'sud et quelques exemples d'application dans les tribunaux Ottomans du XVIe siecle*. Recueil de la Société Jean Bodin. XVIII (1964)'den ayrı bs. S. 205 - 209. 8° (A. 11/7288)
- GREK, T. B. — E. G. PÇELİNA — B. YA. SRAVİCKİY: *Kara-Tepe, Buddiyskiy peşçerniy monastir v starom Termeze. Osnovnye itogi rabot 1937, 1961 - 1962 gg. i. indiyские надписи на керамике*. Moskva 1964. 110 S. 8° (A. II/7839)
- GRIGNASCHİ, MARIO: *La Valeur du temoignage des sujets non-musulmans (dhinmi) dans l'empire Ottoman*. Recueils de la Société Jean Bodin XVIII (1964)'den ayrı bs. S. 211 - 323. 8° (A. II/7293)
- GSCHNITZER, DR. FRITZ: *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei*. 1. Grundzüge des vorhellenistischen Sprachgebrauchs. Wiesbaden 1964 Franz Steiner Verlag. 30 S. = Ak. d. Wiss u. d. Lit. Abh. d. Geist.u.Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 130. 8° (A. II/7334 - 13)
- GULICK, SIDNEY LEWIS: *The East and the West. A study of their psychic and cultural characteristics*. Tokyo 1963 Charles E. Tuttle Comp. 425 S. 8° (A. II/7564)
- GÜRŞOY, PROF. DR. CEVAT R: *Kıbrıs Müşahedeleri. (Geographical Observations in Cyprus)*. Ankara Üniversitesi D. T. C. Fak. Dergisi XX, 3 - 4 (1962) den ayrı bs. S. 161 - 212 44 foto. 4° (B/4850)
- GÜTERBOCK, HANS G: *Participation in excavation of Boğazköy*. Year Book of American Philosophical Society (1953)'den ayrı bs. S. 271 - 276. 8° (A. II/7431)

- GÜVEN, ZÜHTÜ: *Anzavur isyanı. İstiklâl savaşı hatıralarından acı bir sayfa*. Ankara 1965 T. T. K. Basımevi. IX + 112 S. 2 pl. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 8° (A. II/7888)
- GYÖRFFY, GY: *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*. Budapest 1960 Akademiai Kiado. 31 S. = Studia Historica 42. 8° (A. II/7173)
- HALDAR, ALFRED: *The Nation of the Desert in Sumero - Accadian and West - Semitic religions*. Uppsala 1950 Lundequistska Bokhandeln. 70 S. = Uppsala Universitets Arsskrift 1950: 3. 8° (A. II/6732)
- HALİDOV, A. B: *Katalog Arabskih rukopisey Instituta Narodov Azii Akademii Nauk SSSR*. Moskva 1960/61 IVL. 4° (B/5056)
- HALİL HİLMİ, MANİSALI: *Cihadda islâmın vazifesi*. İstanbul 1332 Necmi İstikbal Matbaası. 15 S. 8° (A. II/6431)
- HAMİD'ÜL BERZENCİ, HACI ABDÜLHAMİD: *Dinî, vatânî, askerî Risale-i irşadiye*. İstanbul 1331 Darül Tibaatül Amire. 28 S. 8° (A. II/6433)
- HARADZE, RUSUDAN: *Gruzinskaya semeynaya obşçina*. Tbilici 1960/61 İzdatelstvo Soyuza Pisateley Gruzii Zarya Vostoka. 4° (B/4790)
- HARDY, M. J. L.: *Blood feuds the payment of blood money in the Middle East*. Leiden 1963 E. J. Brill. 106 S. 8° (A. II/7563)
- HASAN FEHMİ: *Cihad hakkında ehl-i islâma, asker-i islâma Kürsi-i islâmdan bir hitab*. İstanbul 1334 Matbaa-i Amire. 23 S. 8° (A. II/6418)
- HASAN LÂTİF: *Fezâil-i Harbiye-i Bahriyye*. İstanbul 1303 Harbiye Matbaası. 22 S. 8° (A. II/6426)
- HAUSCHILD, RICHARD: *Über die frühesten Arier im Alten Orient*. Berlin 1962 Akademie Verlag. 58 S. 1 Harita. = Ber. ü. d. Verh. d. Sach. Ak. d. Wis. zu Leipzig. Phil. Kl. Band 101, Heft 6. 8° (A. II/7504)
- HAYRULLAH EFENDİ: *Hikaye-i İbrahim Paşa be İbrahim-i Gülşenî. Haz.: Dr. AYTEKİN YAKAR*. Ankara 1964 Üniversite Basımevi. 41 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay: 160, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Ens.: 3. 8° (A. II/7469)
- HEIMSOETH, HEINZ: *Astronomisches und Theologisches in Kants Weltverständnis*. Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 30 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 9. 8° (A. II/7334 - 9)
- HEIN, WILHELM: *Frühe Islamische Keramik im Österreichischen Museum für angewandte Kunst in Wien*. Wien 1963 Hermann Böhlau Nachf. 48 S. 20 pl. = Öst. Ak. d. Wiss., Philos. - Hist. Klasse, Denkschr. 83. Band. 4° (B/5033)
- Hommage à la mémoire de l'éminent Assyriologue François Thureau-Dangin (1872 - 1944)*. Leiden 1946 E. J. Brill. 35 S. 1 foto. = Mededeelingen en Verhandelingen No 8. 8° (B/4958)
- HORLER, MIKLOS: *Budapest Múemlékei I*. Budapest 1955 Akademiai Kiado. 880 S. XIV pl. 9 levha. = Magyarorszag Múemlékei Popográfiaja IV. Kötet. 4° (B/5063)
- HROUDA, BARTHEL: *Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Normesopotamien und Nordsyrien*. Berlin 1957 Verlag Gebr. Mann. 70 S. 17 pl. = Istanbuler Forschungen Band 19. 4° (B/4904)

- HULTKRANTZ, AKE: *General Ethnological concepts*. Copenhagen 1960 Rosenkilde and Bagger. 282 S. = International Dictionary of Regional European Ethnology and Foklore Vol. 1 8° (A. II/7574)
- Hungarian Publications on Asia and Africa 1950-1962. A selected bibliography. Magyar-szerzők Ázsiáról és Afrikáról 1950-1962. Valogatott bibliográfia*. Budapest 1963 Akadémiai Kiado. 106 S. 8° (A. II/7351)
- İBN ŞEDDAD, İZZÜDDİN B. MUHAMMED: *el-A'lâkû'l hatîre fi zikr-i ümerâi's Şam ve'l-Cezîre*. Neşr.: Sami Dehhan. Damas 1963 Institut Français de Damas. 347 S. 8° (A. II/6529)
- İNAN, ABDÜLKADİR: *Yasa, töre - türe ve şeriat*. Türk Kültürü Araştırmaları 1,1 (1964)' den ayrı bs. S. 104 - 110. 8° (A. II/7430)
- İNAN, PROF. Afet: *Taymis'ten Üsküdar'a. From Thames to Scutari*. Ankara 1964 T.T.K. Basımevi. VII + 88 S. 1 foto. = Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yay. No. 8. 8° (A. II/7390)
- İNAN, DR. JALE: *Antalya Bölgesi Roma devri portreleri. Römische Porträts aus dem Gebiet von Antalya*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. 94 S. 41 pl. = Türk Tarih Kurumu Yay. V. Seri - No. 21. 4° (B/4994)
- İnkılâp Kanunları 2 cilt*. 1961 = İlmî ve Kazaî içtihatlar neşriyatı No: 1, 2. 8° (A. II/5100)
- Introduction à l'histoire romaine jusqu'en 1918*. Bucarest 1964 Editions de l'Académie de la République Populaire Romaine. 99 S. = Bibliotheca Historica Romaine 5. 8° (A. II/7545)
- An Islamic book of constellations*. Oxford 1965 Bodleian Library. 10 S. 21 pl. = Bodleian Picture Book No. 13. 8° (A. II/7987)
- İstoriya Tadjikskogo naroda. Tom I-s drevneyşih vremen do V v. N. E*. Moskva 1965 İVL. 596 S. = Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, Institut İstorii. 8° (A. II/7842)
- Îzvoare Privind Istoria Romîniei I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*. Bucureşti 1964. XXIII + 791 S. = Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie. 8° (A. II/7537)
- İZZET: *Mevai'ül cihad ve dîn li asakir-il muhadin*. İstanbul 1331 Matbaa-i Askerî. 78 S. 8° (A. II/6434)
- JESTİN, RAYMOND R.: *Nouvelles tablettes Sumériennes de Suruppak au Musée d'Istanbul*. Paris 1957 Libr. Adrien Maisonneuve. 20 S. 33 pl. = Bibliothèque Archéologique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul II. 4° (B/4773)
- KALEŞT, HASAN — MEHMET MEHMEDOVSKI: *Tri vakufnami na Kaçanikli Mehmet-Paşa*. Skopje Institut za Natsionalna İstoriya. 100 S. 8° (A. II/6369)
- KAPLAN MEHMET: *Tanpınar'ın şiir dünyası*. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 179 S. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. No. 1048. 8° (A. II/7597)
- KARATAY, FEHMİ ETHEM: *Kitabiyat*. İstanbul 1341 - 1342 Darulfünun Matbaası. 102 S. 8° (A. II/6641)
- Kıbrıs ve Türkler*. Ankara 1964 Ayyıldız Matbaası. 149 S. 1 harita. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Seri: III - Sayı: B 2. 8° (A. II/7523)
- KILIÇ HÜSAMETTİN: *Gelir Vergisi rehberi. I (İşletme defteri tutanlar için)*. İstanbul 1957 Kutulmuş Matbaası. 172 S. 8° (A. II/7081)

- Kırım Han tarafından 1900 senesinde Moskova'ya yapılan seferde takip edilen yolu gösteren Harita fotokopisi.* (H/42)
- KİNDERMANN, HEINZ - MARGRETE DIETRICH: *Konferanslar. Gastvorträge.* Ankara 1965 Üniversite Basımevi. 74 + 83 S. 11 + 11 pl. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay.: 169, Tiyatro Kürsüsü Yay. Konferans Serisi: 1. 8° (A. II/7880)
- KOOPMANS, DR. J. J: *Aramäische Chrestomathie. Ausgewählte Texte (Inschriften, Ostraka und Papyri).* 2 kısım. Leiden 1962 Nederlands Instituut. 4° (B/4951)
- KORKMAZ, ZEYNEP: *Bartın ve yöresi ağızları üzerine.* Türkoloji Dergisi 1,1 (1964)'den ayrı bs. S. 103 - 141. 8° (A. II/7425)
- KORKMAZ, ZEYNEP — SELÂHATTİN OLCAY: *Fuzuli'nin dili hakkında notlar.* Ankara 1956 T. T. K. Basımevi. 49 S. = A. Ü. D. T. C. F. Yay. No. 118. 8° (A. II/7426)
- KORKMAZ, ZEYNEP: *Türk dilinin tarihi aktışı içinde Atatürk ve dil devrimi.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 85 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. Sayı: 147. 8° (A. II/7339)
- KOŞAY, HAMİT ZÜBEYR: *Alaca Höyük kılavuzu. Guide d'Alaca Höyük. Çev.: Selma İnal.* Ankara 1965 T. T. K. Basımevi. 30 S. 8 pl. = T. C. M. E. B. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Seri: I, Sayı - 16. 8° (A. II/8146)
- KOŞAY, HAMİT ZÜBEYR: *Le Hüyük de Karaz, une station préhistorique près de Erzurum. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte'den ayrı bs.* Hamburg 1958. S. 479 - 480. 2 Pl. 8° (A. II/7429)
- KÖNIG, FRIEDRICH WILHELM: *Die elamischen Königsinschriften.* Graz 1965 Im Selbstverlage des Herausgebers. VI + 228 S. 44 pl. = Archiv für Orientforschung, Beiheft 16. 4° (B/4988)
- KRADER, LAWRENCE: *Peoples of Central Asia.* Bloomington 1963 Indiana University. XIV + 319 S. 2 harita. = Uralic and Altaic Series vol. 26. 8° (A.II/7556)
- KRADER, LAWRENCE: *Social organization of the Mongol - Turkic pastoral Nomads.* The Hague 1963 Mouton & Co. X + 412 S. 8° (A. II/7551)
- KUDLİON DR. FRİDOLF: *Untersuchungen zu Aretaios von Kappadokien.* Wiesbaden 1964 Franz Steiner Verlag. 86 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahr. 1963 Nr. 11. 8° (A. II/7334 - 11)
- KUHN, HANS: *Grenzen vor- und frühgeschichtlicher Ortsnamentypen.* Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 26 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. -u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 5. 8° (A. II/7334 - 4)
- KURAN, APTULLAH: *İlk devir Osmanlı mimarisinde cami.* Ankara 1964 Ajans Türk Matbaası. 12 + 121 S. = Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fak. Yay. No, 1. 8° (A. II/7190)
- KURAT, PROF. DR. AKDES NİMET: *Başkan Lyndon B. Johnson ve Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanlığı.* Ankara 1964 Dost Yayınları. 246 S. 8° (A. II/7479)
- LAROCHE, JANE: *Quatre ports français pris sur le vif par des Turcs. Des documents inédits découverts à la bibliothèque de Vieux Sèrail.* Connaissance des Arts, Mai 1963. S. 122 - 126. 4° (B/4764)
- LASZLO, GYULA: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars.* Budapest 1955 Akademiai Kiado. 293 S. LXX pl. = Archaeologia Hungarica series nova XXXIV. 4° (B/4781)

- LE RIDER, GEORGES: *Deux trésors de monnaies grecques de la propontide. (IVe siècle avant J. C.)*. Paris 1963 Libr. Adrien Maisonneuve. 70 S. XX pl. = Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul XVIII. 8° (A. II/7144)
- LEE, DWIGHT E: *Great Britain and the Cyprus convention policy of 1878*. Cambridge 1934 Harvard Universtiy Press. X + 230 S. 1 Harita = Harvard Historical Studies XXXVIII. 8° (A. II/7571)
- LEER, W. A. VAN—JOSEF M. A. JANSSEN : *Egyptische Oudheden*. Leiden 1957 E. J. Brill. 40 S. XVII pl. 1 foto = Mededelingen en Verhandelingen No. 12. 4° (B/4959)
- LÖFGREN, OSCAR: *Arabische Texte zur Kenntnis der Stadt Aden im Mittelalter*. 2 cilt. Uppsala 1936/1950 Almqvist & Wiksells. = Arbeten Utgivna Med Understöd av Wilhelm Ekmans Universitetsfond Upsala 42: 1,2. 8° (A. II/6741)
- LÜDERS, ANNELIESE: *Die Kreuzzüge im Urteil Syrischer und Armenischer Quellen*. Berlin 1964 Akademie Verlag. VIII + 123 S. 11 lev. 1 Harita. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Institut für Griechisch-Römische Altertumskunde, Berliner Byzantinische Arbeiten Band 29. 8° (A. II/7508)
- EL-MAKDİSİ, MUVAFFAKUDDİN B. KUDÂME: *Kitabü't-tevvâbîn. Le livre des pénitents. Neşr.: George Makdisi*. Şam 1961. LXVIII + 138 S. 3 pl. = Institut Français de Damas. 8° (A. II/7086)
- MARÇAİS, GEORGES: *La Berbérie Musulmane et l'Orient au Moyen Age*. Paris 1946 Aubier. 310 S. 8° (A. II/7077)
- MASSON M. E. - G. A. PUTAÇENKOVA: *Parfiyanskie ritoni insi. Iz kulturnogo naslediya Turkmenskogo naroda albom illyustratsiy*. Moskva 1956 İAN. SSSR. 8 S. 120 Pl. = Yujno-Turkmenistanskaya Arheologičeskaya Kompleksnaya Ekspedit-siya. 2° (C/430)
- MEHMED EMİN: *Risale-i Cihâd*. 23 S. 8° (A.II/6432)
- MEHMED EMİN: *Ümdet-ül Cihad*. İstanbul 1293 Süleyman Efendi Matbaası. 32 S. 8° (A. II/6419)
- MEHMED HALİD: *Risale-i Cihad*. İstanbul 1293 Sabah Matbaası. 29 S. 8° (A. II/6420)
- MEHMED HALİS: *Cihad-i Ekber*. İstanbul 1333 Kanaat Kütüphanesi. 40 S. 8° (A. II/6425)
- MEHMED SITKI: *Selâ-i Cihad*. İstanbul 1334 Karabet Matbaası. 16 S. 8° (A. II/6416)
- MELLİNK, MACHTELD J: *Archaeology in Asia Minor*. A. J. A. 68 (1964)'den ayrı bs. S. 149 - 166 2 pl. 4° (B/4797)
- Memoire sur la Thrace adressé à la Société des Nations par le Comité de la Thrace (30 Avril 1922)*. İstanbul 1922 Ahmet İhsan. 28 S. = Publications du Comité de la Thrace 3. 8° (A. II/6487)
- MERİÇ, RİFKİ MELÛL: *Mimar Sinan hayati, eseri. I - Mimar Sinan'ın hayatına eserlerine dair metinler*. Ankara 1965 T. T. K. Basımevi. X + 129 S. 1 Plânş. = Türk Tarih Kurumu Yay. VI. seri - No. 1. 4° (B/4993)
- METE, İZZETTİN: *Türklük en yüce gayemizdir*. İstanbul 1965 Türkiye Basımevi. 71 S. 8° (A. II/7813)

- MİLLER, A. F.: *Disintegration of the military fief system and attempts at reforms in Turkey in the late 18th - early 19th centuries*. Moscow 1963. 12 S. = XXVI International Congress of Orientalists, Papers presented by the USSR Delegation. 8° (A.II/7406)
- MİLLER, A. F.: *Oçerki noveyşey istorii Turtsii*. Moskva 1948 İAN. SSSR. 280 S. 4 Harita. 8° (A. II/7846)
- MİTTEN, DAVID GORDON: *The Ancient Synagogue of Sardis*. New York 1965 Spott Printing Comp. 14 S. 8° (A. II/7985)
- MOISEEV, P. - YU. ROZALİEV: *K istorii sovetsko-Turetskih otnoşeniy*. Moskva 1958 Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturi. 84 S. 8° (A.II/7281)
- MOLNAR, JOSEF: *Hamza Beğ dzamija Erden*. Müemlekvedelem VIII, 3 (1964)'den ayrı bs. S. 142-147. 8° (A. II/7409)
- MOLNAR, JOSEF: *A Szegedi var*. Müemlékvédelem II, 1 (1959)'dan ayrı bs. S. 22 - 31. 8° (A. II/7291)
- MOMIGLIANO, ARNALDO: *An unsolved problem of historical forgery: the scriptores historiae Augustae*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. XVIII, 1 - 2 (1954)'den ayrı bs. S. 22 - 46. 4° (B/4776)
- MORAN, BERNA: *Türklerle ilgili ingilizce yayınlar bibliografyası. Onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar*. İstanbul 1964 İstanbul Matbaası. VI + 176 S. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. No. 1050. 8° (A. II/7598)
- MORGAN, LEWIS HENRY: *Ancient Society, or researches in the lines of human progress from Savagery through Barbarism to civilization*. Haz., giriş: Eleanor Leacock. New York 1963 The World Publishing Comp. XIX + 569 S. 8° (A. II/7550)
- MUGINOV, *Opisanie Uygurskih rukopisey Instituta Narodov Azii*. Moskva 1962 İVL. 208 S. 4° (B/5052)
- MUHAMMAD AL-HAMAVİ: *At-tarih al-Mansuri (Mansurova hronika). İzдание teksta, predislovie i ukazateli P. A. Gryazneviça*. Moskva 1960 İVL. 548 S. = Akademiya Nauk SSSR İstitut Vostokovedeniya Pamyatniki Literaturi Narodov Vostoka, Teksti Bolşaya seriya XI. 4° (B/5054)
- MUHSİN: *Suriye muzafferiyeti*. 3 cüz. İstanbul 1291/1292 Kırkanbar Matbaası. 8° (A. II/3556)
- MUHTAROV, A: *Materiali po istorii Ura-Tyube*. Sbornik aktov. Moskva 1963 İVL. 135 S. 8° (A. II/7853)
- MUIR, SIR WILLIAM: *The Caliphate: Its rise, decline and fall*. Önsöz: Zeine N. Zeine. Beirut 1963 Khayats. XV + 628 S. 3 harita. = Khayats Oriental Reprints No 5. 8° (A.II/7561)
- AL-MUQADDASI: *Ahsan at-Taqāsām fī ma'rifat al-Aqālām. (La meilleure répartition pour la connaissance des provinces. Çev. ve notlar: André Miquel*. Damas 1963 Institut Français de Damas. 55 + 430 S. = Institut Français de Damas. 8° (A. II/7087)
- MUSA KAZIM: *İslâmnda Cihad*. İstanbul 1333 Matbai Hayriye. 23 S. 8° (A. II/6424)
- MUSTAFA NURİ PAŞA: *Netâyıcı'l-vukû'ât tekmileleri. (I - III)*. Ankara 1961 T. T. K. Basımevi. II + 104 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. No. 111. 8° (A. II/7283)
- MUTAFCİEV, PETER: *Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert*. Leipzig 1943 Otto Harrassowitz. 128 S. 1 harita. = Bilgarska Akademia na Naukite i Izkustvata Kniga LXVI-1. 8° (A. II/7073)

- MUTAĞÇIEVA, VERA P.: *Kim Bıprosa za çiflitsite ve Osmanskata İmperiya prez XIV - XVII v.* İstoriçeski pregled 1 1958'den ayırbaşım. S. 34-57. 8° (A. II/5952)
- MUTAĞÇIEVA, VERA P.: *Otkupuvaneto na dirjavnite prihodi v Osmanskata imperiya prez XV - XVII v. i razvitiето na pariçnite otnoşeniya.* İstoriçeski Pregled 1 1960'dan ayırbaşım. S. 40 - 75. 8° (A. II/5954)
- MUTAĞÇIEVA, VERA P.: *Ža sostoyaniето na spahilika prez XV - XVII v.* İstoriçeski pregled 3 1959'dan ayırbaşım. S. 32 - 63. 8° (A. II/5953)
- NAGEL, WOLFRAM: *Altorientalisches Kunsthandwerk.* Berlin 1963 Walter de Gruyter. 67 S. 86 pl. 3 lev. = Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 5 4° (B/4770)
- National Geographic Atlas of the World. Yay. Haz.: Melville Bell Grosvenor — James M. Darley.* Washington 1963 National Geographic Society. 300 S. 2° (C/417)
- Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek. Netherlands Year-Book for history of art.* 5. Bussum 1954 Uitgeversmaatschappij C. A. J. Van Dishoeck. XI + 336 S. 4° (B/4949)
- NORDMAN, C. A.: *Medeltida skulptur i Finland.* Helsinki 1964 Puromies. 655 S. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Forminnesföreningens Tidskrift 62. 4° (B/5035)
- NÖLDEKE, THEODORE: *Sketches from Eastern History. Çev.: John Sutherland Black.* Beirut 1963 Khayats. 288 S. = Khayats Oriental Reprints No 2. 8° (A. II/7560)
- O'BRIEN, C. BICKFORD: *Muscovy and Ukraine. From the Pereiaslavl agreement to the Truce of Andrusovo 1654 - 1667.* Berkeley 1963 University of California Press. VI + 138 S. 1 Harita. = University of California Pub. in History vol. LXXIV. 8° (A. I/7727-74)
- Opisanie Tyurkskih rukopisey İnstituta Narodov Azii I. İstoriya. Pod redaktsiey A. N. Kononova.* Moskva 1965 İzdatelstvo "Nauka" 259 S. 4° (B/5050)
- ORBELİ, İOSİF: *Basni srednevekovoy Armenii.* Moskva 1956 İAN. SSSR. 180 S. = Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Institut Literaturi. 8° (A. II/7847)
- ORBELİ, İ: *Razvalini Ani.* Peterburg 1911 İzdanie Jurnalı "Neva". 55 S. 8° (A. II/7859)
- ORTHMAN, WINFRIED: *Hethitische Götterbilder. Vorderasiatische Archäologie Studien und Aufsätze'den ayrı bs. S. 221 - 229 4 pl. 8° (A.II/7612)*
- ORTHMANN, WINFRIED: *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien.* Berlin 1963 Verlag Gebr. Mann. 177 S. 100 pl. = Istanbuler Forschungen Band 24. 4° (B/4905)
- OSMAN SENAI: *Fezail el mücahidin.* İstanbul 1320 Kütüphanec-i İslâm ve Askeri. 76 S. 8° (A. II/6427)
- Osmanlı Mebusları 1324 - 1328. II. Meşrutiyetin ilk devre mebuslarının resimleri.* 4 S. 80 pl. 2° (C/415)
- OTTEN, HEINRICH: *Mythen vom Gotte Kumarbi.* Berlin 1950 Akademie Verlag. 38 S. 11 pl. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung Nr. 3. 4° (B/5040)
- ÖZBAYDAR, SABRİ: *Eşik-altı tenbählere reaksiyon ve şahsiyet faktörleri.* İstanbul 1964 Baha Matbaası. VI + 111 S. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. yay. No. 1079. 8° (A. II/7608)

- ÖZGÜÇ, NİMET: *Kültepe mühür baskılarında Anadolu grubu. The Anatolian group of cylinder seal impression from Kültepe*. Ankara 1965 T. T. K. Basımevi. VIII + 86 S. 35 pl. = Türk Tarih Kurumu Yay. V. seri, No. 22. 4° (B/4992)
- PAGENSTECHE, RUDOLF: *Die Calenische Reliefkeramik*. Berlin 1909 Verlag von Georg Reimer. XII + 194 S. 27 pl. = Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 8. Ergänzungsheft. 4° (B/4971)
- PARKER, E. N.: *Master Historian*. Far and Wide (1964 Autumn), no, 70. S. 38-42. 4° (B/4986)
- PASCO, STEFAN: *La révolte populaire de Transylvanie des années 1437 - 1438*. Bucarest 1964 Editions de l'Academie de la République Populaire Romaine. 110 S. Bibliotheca Historica Romaniae 7. 8° (A. II/7547)
- The Peoples of Siberia Haz.: M. G. Levin - L. P. Potapov*. Chicago 1964 University of Chicago Press. VIII + 948 S. 8° (A. II/7549)
- PEREDOLSKAJA, ANNA A.: *Attische Tonfiguren aus einem Südrussischen Grab*. Olten 1964 Urs Graf - Verlag. 32 S. 16 S. = Antike Kunst Zweites Beiheft. 4° (B/4907)
- Persidskie i Tadjikskie rukopisi Instituta Narodov Azii an SSSR*. Moskva 1964 İ. Nauka. 4° (B/5057)
- PIERCE, JOE E: *Life in a Turkish village*. NewYork 1964 Holt, Rinehard and Winston. VI + 101 S. 1 pl. 8° (A. II/7566)
- PIGULEVSKAJA, N.: *Les villes de l'état Iranien. Aux époques parthe et Sassanide. Contribution à l'histoire sociale de la Basse Antiquité. Önsöz: Claude Cahen*. Paris 1963 Mouton Co. VIII + 266 S. = Ecole Pratique des Hautes Etudes - Sorbonne VIe section. 8° (A. II/7174)
- POPHAM, MERVYN: *The last days of the palace at Knossos. Complete vases of the late Minoan IIIB Period*. Lund 1964 Studies in Mediterranean Archaeology. 28 S. = Studies in Mediterranean Archaeology V. 4° B/4942)
- POST, LAURENS VAN DER: *Journey into Russia*. London 1964 The Hogart Press. XII + 307 S. 1 Harita. 8° (A. II/7552)
- RADAU, HUGO: *Nin-ib the determiner of fates. According to the Great Sumarian Epic Lugal-e uğ Me-Lam-Bi Ner-Gal from the Temple Library of Nippur*. Philadelphia 1910. X + 73 S. V pl. = The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series D: Reserches and treatises. vol. V, fas. 2. 8° (A. II/7302)
- RANKE, HERMANN: *Early Babylonian Personel Names. From the published tablets of the so-called Hammurabi Dynasty (B. C. 2000)*. Philadelphia 1905 University of Pennsylvania. XIII + 255 S. = The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series D: Reserches and Treatises vol. III. 8° (A. II/7301)
- RASONYI, L: *Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine*. X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1963)'den ayrı bs. S. 105 - 112. 8° (A. II/7527)
- RASONYI, L: *Türk özel adlarının kaynakları*. Türkoloji Dergisi 1,1 (1964)'den ayrı bs. S. 71 - 101. 8° (A. II/7969)
- RASONYI, L: *Türklükte kadın adları*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten (1963)'den ayrı bs. S. 63 - 87. 8° (A. II/7517)

- Reconnaissance greque envers la France philhellène pendant la guerre d'Indépendance.* İstanbul 1934 Güler Basımevi. 8 S. 8° (A. II/7160)
- RICE, CYPRIAN: *The Persian Şūfis.* London 1964 George Allen. 104 S. 8° (A. II/7577)
- ROBERT, LOUIS: *Nouvelles inscriptions de Sardes.* Paris 1964 Adrien Maisonneuve. 61 S. XI pl. = Archaeological Exploration of Sardis. 8° (A. II/7567)
- ROUX, JEAN - PAUL: *La danse Chamannique de l'Asia Centrale.* Paris 1963. S. 282 - 313. = Sources Orientales 6. 8° (A. II/7740)
- ROUX, JEAN - PAUL: *Hommage a Jean Deny.* Orbis VIII, 2 (1959)'dan ayrı bs. S. 558 - 569. 8° (A. II/7743)
- ROUX, JEAN - PAUL: *La mort chez les peuples altaïques anciens et Médiévaux d'après les documents écrits.* Paris 1963 Adrien - Maisonneuve. 215 S. 8° (A. II/7742)
- ROUX, JEAN - PAUL: *La naissance du Monde chez les Turcs et les Mongols.* Paris 1959. S. 283 - 295 = Sources Orientales 1. 8° (A. II/7739)
- ROUX, JEAN - PAUL: *L'origine céleste de la souverainete dans les inscriptions Paléo-Turques de mongolie et de Sibérie.* Studies in the history of religions IV (1959)'dan ayrı bs. S. 231 - 241. 8° (A. II/7744)
- ROUX, JEAN - PAUL: *La religion des Turcs de l'Orkhon des VIIe et VIIIe siècles.* 2 ks. Revue de l'Histoire des Religions 437, 1, 2, (1962)'den ayrı bs. S. 1-24, 199 - 231. 8° (A. II/7741)
- ROUX, JEAN - PAUL: *Les songes et leur interprétation chez les peuples Altaïques.* Paris 1959. S. 161 - 172 = Sources Orientales 2. 8° (A. II/7738)
- RUDENKO, M. B.: *Opisanie kurdskih rukopisey leningradskih sobranıy.* Moskva 1961 IVL. 125 S. 8° (A. II/7851)
- RUDENKO, S. İ.: *Kultura Hunnov i Noinulinskie Kurgam.* Moskva 1962 İAN SSSR. 204 S. 4° (B/5051)
- Russia's eastward expansion Haz.: George Alexander Lensen.* New Jersey 1964 Englewood Cliffs. VIII + 184 S. 8° (A. II/7565)
- RÜDT - COLLEBERG, COUNT W. H.: *The rupeñides hethumides and lusignans. The structure of the Armeno-Cilician dynasties.* Paris 1963 Librairie C. Klincksieck. 96 S. 18 levha. = Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library. 8° (A. II/7559)
- SAFA, DR. ZEBİHULLAH: *Varka ve Gülşah-ı Ayyukı. Neşr. : Dr. Zebihullah Safa.* Tahran 1343. 21 + 135 S. 4 pl. = İntişarat-ı Dânişgâh-ı Tehran 897. 8° (A. II/8151)
- SAHİB-İ ATIKİ, HAKİM ABDÜLMECİT: *Türkân-ı Ahrâr ba-tasvir.* 8. bs. Lahor. 228 S. 8° (A. II/6251)
- SAMOLIN, WILLIAM: *East Turkistan to the twelfth Century. A brief political survey.* The Hague 1964 Mouton & Co. 100 S. 1 harita. = Central Asiatic Studies IX. 8° (A. II/7553)
- SAVE - SÖDERBERGH, TORGNÝ: *The navy of the eighteenth Egyptian dynasty.* Uppsala 1946 Lundequistska Bokhandeln. IV + 94 S. = Uppsala Universitets Arsskrift 1946 i 6. 8° (A. II/6731)
- SCHEDE, MARTIN: *Die Ruinen von Priene. 2. basımı hazırlıyanlar : G. Kleiner—W. Kleiss.* Berlin 1964 Walter de Gruyter & Co. 11 + 115 S. 1 harita. = Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul. 8° (A. II/7580)

- SHAW, STANFORD J.: *The established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789 - 1807)* Der Islam Band 40 (1965)'den ayrı bs. S. 142 - 184. 8° (A. II/7814)
- SİCHERL, DR. MARTİN: *Zwei Reuchlin-Funde aus der Pariser Nationalbibliothek*. Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 34 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 7. 8° (A. II/7334-7)
- Les Slaves et l'Orient*. Paris 1965 Impr. Mame Tours. 70 S. 6 pl. 8° (A. II/7894)
- The Slavs and the east*. Paris 1965 Imp. Mame Tours. 75 S. 6 pl. 8° (A. II/7893)
- SMİLYANSKAYA İ. M.: *Krestyanskoe dvijenie v Livane v perboy polovine XIX v.* Moskva 1965 İzd. Nauka. 226 S. = Akademiya Nauk SSSR. Institut Naradov Azii 8° (A. II/7840).
- SMİRNOV, PROF. N. A.: *Rossiya i Turtsiya v XVI - XVII vv.* Moskva 1946 İzdanie Mgu. = Uçenie zapiski 94. 8° (A. II/7280)
- SMİRNOVA O. İ.: *Katalog Monet s gorodişça Pendjikent. (Materialı 1949 - 1956 gg.)* Moskva 1963 İVL. 172 S. 22 Pl. = Akademiya Nauk SSSR, Institut Naradov Azii, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, Institut istorii. 4° (B/4739)
- SOKOLİ, RAMADAN: *Folklori Muzikor Shqiptar. (Morfologjia)*. Tirane 1965 M. Duri. 283 S. 8° (A. II/7966)
- Sravnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy. So vklyuçeniem upotrebitelnejsih slov Arabskih Persidskih i s perevodom na Russkij yazık. Sostavil: Lazar Budagov.* Sanktpeterburg. Tipografiya Imperatorskoy Akademiy Nauk. 4° (B/5058)
- STCHOUKİNE, IVAN: *Les Peintures des manuscrits de Shâh 'Abbas Ier a la fin des Safavis.* Paris 1964 Paul Geuthner. 262 S. 88 pl. = Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque Archéologique et Historique, Tome LXXXVI. 4° (B/4990)
- STEKELIS, M.: *The flint implements from Khirokitia*. Khirokitia'dan ayrı bs. S. 409 - 414 3 pl. 4° (B/4496)
- STRICKER, B. H.: *De Geboorte van Horus. I.* Leiden 1963 E. J. Brill. 86 S. = Mededelingen en Verhandelingen XIV. 4° (B/4960)
- STRICKER, B. H.: *De Grote Zeeslang*. Leiden 1953 E. J. Brill. 28 S. = Mededelingen en Verhandelingen No 10. 4° (B/4954)
- STRICKER, B. H.: *De Overstroming van de Nijl*. Leiden 1956 E. J. Brill. 37 S. = Mededelingen en Verhandelingen No 11. 4° (B/4957)
- SUN, GENERAL SELİM: *1897 Osmanlı - Yunan harbi*. Ankara 1965 Gnkur. Basımevi. XI + 335 S. 11 pl. 32 kroki 6 kuruluş. = T. C. Gnkur. Bşk. Harb Tarihi Dairesi Resmî Yay. Seri No. 6. 8° (A. II/7809)
- SZEKELY, GYÖRGY: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. Században. Szerkesztette: Szekely György*. Budapest 1953 Akadémiai Kiado. 412 S. = A Magyar Tudományos Akademia Történettudományi Intézete. 8° (A. II/7868)
- ŞEMSETTİN SAMİ: *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat. Haz.: Doç. Dr. Sedit Yüksel*. Ankara 1964 Üniversite Basımevi. V + 106 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Ens.: 3. 8° (A. II/7470)
- TANJU, HALUK C.: *About Turks and Turkics. (From prehistoric time to 700 A. D.)*. A condensed outline of Tanju Report. Newyork 1964 Ve-Taj Associates. IV + 19 S. 4 harita. 4° (B/5027)

- TAŞLIKLIOĞLU, DR. Z. *Anadolu Apollon kültü ile ilgili kaynaklar*. İstanbul 1963 Edebiyat Fak. Basımevi. 237 S. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. No. 995. 8° (A. II/7607)
- TAZAKA, KODO: *Islam in China its introduction and development. 2 cilt.* Tokyo 1964 The Toyo Bunko. 1689 S. = The Toyo Bunko publications Series A, No. 43. 8° (A. II/7548)
- TEMPLE, MAJOR SIR GRENVILLE: *Excursions in the Mediterranean, Greece and Turkey. 2 Cilt.* London 1836 Saunders and Otley. 8° (A. II/6205)
- THORNDIKE, LYNN: *Notes on some astronomical, astrological and mathematical manuscripts of the Bibliothèque Nationale, Paris.* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XX, 1 - 2 (1957)'den ayrı bs. S. 112 - 172. 4° (B/4777)
- THUREAU - DANGİN, F.: *Textes Mathématiques Babyloniens.* Leiden 1938 E. J. Brill. XL + 243 S. = Ex Oriente Lux 1. 4° (B/4955)
- TOGAN, ZEKİ VELİDİ: *On the miniatures in Istanbul Libraries.* İstanbul 1963 Baha Matbaası. 68 S. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. N. 1034, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Yay. N. 2. 8° (A. II/7611)
- TOWSHEND, GNL. CHARLES: *Irak Seferim. Çev.: Tarihi Askeri Encümeni.* İstanbul 1337 Matbaa-i Askeriye. 494 S. 15 Harita ve Kroki. 8° (A II/6559)
- TOYNBEE, ARNOLD J.: *Dünya ve garb. Çev.: Emin Bilgiç.* Ankara Ajans Türk Matbaası. 131 S. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 8° (A. II/8137)
- TUGAY, EMİNE FOAT: *Three Centuries family chronicles of Turkey and Egypt.* London 1963 Oxford University Press. X+324 S. 13 pl. 8 levha. 8° (A. II/6983)
- TUĞLACI, PARS: *İngilizce - Türkçe deyimler sözlüğü. An English - Turkish dictionary of idioms. 4. bs.* İstanbul 1965 Karaca Ofset. XI + 456 S. = Pars Yayınları No. 1. 8° (A. II/7183)
- TUNALI, İSMAIL: *Grek Estetik'i.* İstanbul 1963 Baha Matbaası. VI + 119 S. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 1022. 8° (A. II/7599)
- TUNÇDİLEK, DR. NECDET: *Bozaniç Köyü.* İstanbul 1964 Baha Matbaası. VII + 55 S. = İ. Ü. Yay. No. 1083, Coğrafya Enstitüsü No. 38, Monografiler: 3. 8° (A. II/7594)
- TURGAY, RECEP: *Gelir Vergisi kanunu ve tatbikatı. 2. bs.* İstanbul 1959 Sermet Matbaası. XII + 952 S. 8° (A. II/8129)
- TURGAY, RECEP: *Vergi usul kanunu ve tatbikatı.* İstanbul 1958 Sermet Matbaası. XVI + 927 S. 8° (A. II/8130)
- Turkish Architecture Çev.: Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal.* Ankara 1965 Üniversite Basımevi. VII + 93 S. 44 pl. = A. Ü. İlahiyat Fak. Türk ve İslâm Sanatı Tarihi Ens. Yay. No. 62. 8° (A.II/7886)
- Turkmen dilinin sözlüğü.* Aşgabat 1962 Turkmenistan SSR. İAN. 866 S. = Turkmenistan SSR. İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu. 4° (B/5053)
- TÜMERTEKİN, DR. EROL - DR. NECDET TUNÇDİLEK: *Türkiye Nüfus Haritası. Population Map of Turkey. 1955.* İstanbul 1963. 8 S. 1 Harita, ölçek: 1/100.000. = İstanbul Üniversitesi Yay. No. 1044, Coğrafya Ens. No. 37. 8° (A. II/7588)
- TÜNAY, BEKİR: *Atatürk'ün devrim destanı.* Ankara 1964 Güzel Sanatlar Matbaası. 406 S. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 8° (A. II/7828)

- Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi III. C. I. Ks. (1299 - 1451) Etüt .Haz. Rahmi Egemen ve Hayri Aytepe.* Ankara 1964 Gnkur. Basımevi. XVIII + 352 S. 11 kroki. = T. C. Gnkur. Bşk., Harb Tarihi Dairesi Resmî Yay. Seri No. 2. 8° (A. II/7188)
- Türkiye İş Bankası 40. Yıl. 26 Ağustos 1924 - 26 Ağustos 1964.* İstanbul 1964 Apa Ofset. 66 S. 4° (B/4847)
- UNAT, FAİK REŞİT: *Türkiye Eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış.* Ankara 1964 Millî Eğitim Basımevi. XI + 200 S. 16 pl. VI. Şema. 8° (A. II/7387)
- Underwater archeology its past present & future.* University of Pennsylvania. 4 S. 4° (B/4786)
- UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H.: *Kanunî Sultan Süleyman'ın vezir-i âzâmı makbûl ve maklûl İbrahim Paşa padişah damadı değildi.* Belleten XXIX, 114 (1965)'den ayrı bs. S. 355 - 361 3 pl. 8° (A. II/7902)
- VENEDİKOV, İVAN: *Le Tresor de Panagurichte.* Sofia 1961 Balgarski Houdojnik. 29 S. 38 pl. 4° (B/4514)
- VOGT, JOSEPH: *Ammianus Marcellinus als erzählender Geschichtsschreiber der Spätzeit.* Wiesbaden 1963 Franz Steiner Verlag. 27 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. u. Sozialw. Kl. Jahrg. 1963 Nr. 8. 8° (A. II/7334 - 8)
- Voprosi istorii Kavkazskoy Albanu.* Baku İAN. 193 S. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR. Institut istorii. 8° (A. II/7850)
- WAECHTER, J.: *A Comparison between the flint implements of Khirokitia and Erimi.* Khirokitia'dan ayrı bs. S. 414 - 415. 4° (B/4496)
- WAGNER, FRITZ: *Europa im Zeitalter des Absolutismus 1648 - 1789. 2. bs.* München. 1959 F. Bruckmann. X+358 S. = Weltgeschichte in Einzeldarstellungen. 8° (A II/7576)
- WEBER, HANS: *Myus. Grabung 1964.* İstanbuler Mitteilungen 15(1965)'den ayrı bs. S. 43 - 64 pl. 25 - 30. 4° (B/5069)
- WENINGER, JOSEF - MARGARETE WENINGER: *Anthropologische Beobachtungen an Georgiern (Transkaukasien).* Wien 1959 Rudolf M. Rohrer. 56 S. VI pl. = Öst. Ak. der Wiss. Rudolf Pöchs Nachlass Serie A: XI. Band. 4° (B/5032)
- WINTERFELD, KARL: *Geschichte des Krieges von 1870. 3 cilt.* Berlin 1871 Hempel. 8° (A. I/4691)
- YAKOBSON, A. L.: *Srednevekoviy Krim, Oçerki istorii i istorii materialnoy kulturi.* Moskva 1964 İzdatl. Nauka. 232 S. 1 Pl. 1 Harita. = Akademiya Nauk SSSR. Leningradskoe Otdelenie İnstituta Arheologii. 4° (B/5025)
- YAKUB KEMAL: *Tyurko-Tatarskaya rukopis XIV veka "Nehdju-l-Feradis. XIV-nci asır Turk-Tatar lisânı abedesi "Nehçu-l-Feradis".* Simferopol 1930 Kırımskoe Gosudarstvenoe İzdatelstvo. 64 S. = Yaltinskiy Obedinenny Kraevedçeskiy Muzey. 8° (A. I/5748)
- YALTKAYA, M. ŞERAFEDDİN: *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin.* İstanbul 1924 Evkaf-ı İslâmiye Matbaası. 78 S. 8° (A. II/6448)
- YETKİN, GİYAS: *Ateşten Ateşe. Millî kurtuluş savaşımızın adsız kahramanı Akça Efe.* Ankara 1964 Bütün Türkiye Yayınevi. 110 S. = Halk kitapları Serisi No: 1. 8°(A. II/ 7810)
- YOUNG, RODNEY S: *Gordion on the Royal Road.* Proceedings of the American Philosophical Society, 107, 4 (1963)'den ayrı bs. S. 348 - 364. 4° (B/5030)

- YOUNG, RODNEY S: *The 1963 Campaign at Gordion*. A J A, 68 (1964)'den ayrı bs. S. 279 - 292 4 Pl. 8° (B/5029)
- YOUNG, RODNEY S: *The Nomadic impact: Gordion*. Dark Ages and Nomads. S. 52-57 XVI pl. 4° (B/5026)
- Yuan-çao bi-şi (*Sekretnaya istoriya Mongolov*) 15 Tszyuaney. Metni hazırlayan B. İ. Pankratov. Tom I Tekst. Moskva 1962 İVL. 622 S. = Akademiya Nauk SSSR, İnstıtut Narodov Azii, Pamyatniki Literaturı Narodov Vostoka Tekstı Bolşaya Seriya VIII. 4° (B/5048)
- YURDAYDIN, H. G.: *Matrakçı Nasuh'un hayatı ve eserleri ile ilgili yeni bilgiler*. Belleten XXIX, 114 (1965)'den ayrı bs. S. 329-354. 8° (A. II/7906)
- ZABİT, ŞAKİR SABİR: *Irak Türkmanları ağzında Atalar Sözü*. Bağdat 1961 Basra Basması. 98 S. 8° (A. II/7317)
- ZABİT, ŞAKİR SABİR: *el-Türkman fi'l-Irak 673 - 1958, cüz: I*. Bağdat 1960. 180 S. 8° (A. II/7315)
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ: *Turecka wersja Sah-Name z Egiptu Mameluckiego*. Warszawa 1965 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 486 S. = Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk. 8° (A. II/8140)
- ZAYN AD-DİN VASİFİ: *Bada'ı'l-Vakai. Kritisceskiy tekst, v vedenie i ukazateli A. N. Bol-dreva*. Moskva 1961 İVL. 1375 S. = Akademiya Nauk SSSR İnstıtut Narodov Azii, Pamyatniki literaturı Narodov Vostoka, tekst Bolşaya seriya V, 4° (B/5055)
- Zübdet-ül Murad fi emrül Cihad. İstanbul 1280 Tasvir-i Efkâr. 118 S. 8° (A. II/6423)

B. D E R G İ L E R *

- Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Kl. f.
Spr., Lit. u. Kunst Jahrg. 1958 Nr. 1 - 4; Jahrg. 1959 Nr. 1 - 3; Jahrg. 1958,
1 — A. VON GABAIN, *Türkische Turfantexte x*. Jahrg. 1959, 1 — E. HAENISCH,
Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung.
- Acta Archaeologica XXXIII (1962); XXXIV (1963).
- Acta Asiatica 9 (1965).
- Acta Ethnographica XIV, 1 - 2 (1965).
- Acta Historiae Artium XI, 1 - 2 (1965).
- Acta Historica XI, 1 - 4 (1965).
- Das Altertum I (1955).
- American Historical Review LXX, 4 (1965); LXXI, 1 (1965).
- American Journal of Archaeology 69,4 (1965): N. FIRATLI, *Two Galatian Tumuli in the vicinity of Bolu*. S. 365 - 366.
- American Journal of Philology LXXXVI, 3,4 (1965).

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Anatolian Studies XV (1965): *Recent archaeological research in Turkey*. S. 23-40. R. W. HAMILTON, *The decorated bronze strip from Grushchi*. S. 41 - 52. B. LEVICK, *Two inscriptions from Pisidian Antioch*. S. 53 - 62. J. M. ROGERS, *The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas*. S. 63-86. D. H. FRENCH, *Excavations at Can Hasan, fourth preliminary report, 1964*. S. 87 - 94. A. TODD - G. PASQUARE, *The chipped stone industry of Avla Dağ*. S. 95 - 112. G. R. YOUNGS, *Three Cilician castles*. S. 113 - 134. J. MELLAART, *Çatal Hüyük*. S. 135 - 156. M. GOUGH, *The Monastery of Eski Gümüş-Second preliminary report*. S. 157 - 164. R. AMİRAN, *Yamık Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak ware*. S. 165 - 168. H. B. BURNHAM, *Çatal Hüyük - The textiles and twined fabrics*. S. 169-174. M. L. RYDER, *Report of textiles from Çatal Hüyük*. S. 175 - 177. D. H. FRENCH, *Prehistoric sites in the Göksu Valley*. S. 177 - 201.
- A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXII, 1-4 (1964): M. CUNBUR, *I. Abdülhamid vakfiyesi ve Hamidiye kütüphanesi*. S. 17-69. O. ERSOY, *Bursa'da kâğıt fabrikası meselesi*. S. 101 - 115. R. ÇİNER, *Ayatekla kilisesinden çıkarılan iskeletini tetkiki*. S. 251-271. Ş. TURAN, *1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiyatlarını gösteren bir İran elçilik hey'eti masraf defteri*. S. 273 - 294. C. DELVOYE, *Bizans resim sanatının ana temayülleri*. S. 303-310. C. DELVOYE, *Arkeolojik eserleri ile Kimon devrinde Atina*. S. 311-318.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XX, 2, 3.
- Les Annales Archéologiques de Syrie XV, 1 (1965).
- Annali XIV, 1 - 2 (1964): Scritti in Onore di Laura Veccia Vaglieri: M. T. P. SUMA, *Il viaggio in Sudan di Evliya Çelebi*. S. 433-452. E. A. ZACHARIADOU, *The first Serbian campaigns of Mehmed II (1454, 1455)*. S. 837 - 840.
- L'Anthropologie Tome 68 No. 1 - 6; Tome 69 No. 1 - 4.
- Antike Kunst VIII, 2 (1965): E. AKURGAL, *Neue archaische Bildwerke aus Kyzikos*. S. 99 - 103.
- Antiquaries Journal XLV, 2 (1965).
- Arbok 1962.
- Archäologische Bibliographie 1963.
- Archäologischer Anzeiger I (1965) 2, 3: F. K. DÖRNER — W. HOEFFNER — H. MÜLLER - BECK — W. WINKELMANN, *Arsameia am Nymphaios. Bericht über die 1963 und 1964 ausgeführten Ausgrabungen*. S. 188 - 234.
- Archiv Orientalni XXXIII, 2,3 (1965): K. K. RIEMSCHEIDER, *Zum Lehnswesen bei den Hethitern*. S. 333 - 340. A. A. FADHİL, *Two collections of Sumerian letters*. S. 529 - 540. H. PETSCHOW, *Zu der Prager neubabylonischen Rechtsurkunde U. 29*. S. 541 - 545. Z. VESELA - PRENOSILOVA, *Contribution aux rapports de la Porte Sublime avec la Transylvanie d'après les documents turcs*. S. 553 - 599.
- Athenaeum 43, 1 - 2 (1965).
- Atiqot, suppl. to vol. IV.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter 27, 2 (1962).
- Belgeler 1, 2 (1964): M. T. GÖKBİLGİN, *Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanuni Sultan Süleyman devri belgeleri*. S. 119 - 220. B. S. BAYKAL, *A'yânlık müessesesinin düzeni hakkında belgeler*. S. 221 - 226.

- H. SAHİLLİOĞLU, XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin râici. S. 227 - 234.
- Biblica 46-3,4 (1965): M. WEINFELD, *Traces of Assyrian treaty formulae in Deuteronomy*. S. 417 - 427
- Bibliotheca Classica Orientalis 1 - 4 (1965).
- Bibliotheca Orientalis XXII, 3 - 6 (1965): A. HALDAR, *Woher kamen die Sumerer?* S. 131 - 140. F. ALTHEIM - R. STIEHL, *Chuwârezmische Inschriften*. S. 140 - 144. G. FEHER, *Bemerkungen zur Erforschung der türkenzeitlichen materiellen Kultur in Ungarn*. S. 247 - 251.
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 177, 178 (1965): M. A. HANFMANN, *The seventh Campaign at Sardis (1964)* S. 2 - 37.
- Bulletin, Association Internationale d'Etudes du Sud - Est Européen II, 2 (1964).
- Bulletin Critique du Livre Français 236 - 238 (1965).
- Bulletin of the Institute of Archaeology 5 (1965): S. LLOYD, *Anatolia: An archaeological Renaissance*. S. 1 - 14. D. H. FRENCH, *Early pottery sites from Western Anatolia*. S. 15 - 24.
- Bulletin of the Institute of Historical Research XXXVIII, 98 (1965).
- Bulletin of the Institute of Islamic Studies 6 - 7 (1962/63).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire IV, 34, 35 (1963).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXVIII, 3 (1965): W. ARAFAT, *An aspect of the forger's art in early Islamic poetry*. S. 477 - 482. J. WANSBROUGH, *Venice and Florence in the Mamluk commercial privileges*. S. 483 - 523
- Bulletin Signalétique 19-24, Science Humaines vol. XIX, 2, 3 (1965).
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève XIII (1964).
- Bustan 4 (1963); 1, 4 (1964); 1, 2 (1965); 4 (1963) - 1 (1964) — A. C. SCHAENDLINGER, *Die Turkologie und Iranistik in Österreich*. S. 8 - 11. W. STURMINGER, *Die Kundschafter zur Zeit der zweiten Türkenbelagerung Wiens im Jahre 1683*. S. 29 - 35. F. KOCH, *Österreichische Wirtschaftsbeziehungen mit dem Orient heute*. S. 37 - 42. F. EICHLER, *Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos*. S. 61 - 66. R. GÖBL, *Sammlung orientalischer Münzen in Österreich*. S. 83 - 92. H. FILLITZ, *Die islamischen Objekte in der Sammlung für Plastik und Kunstgewerbe des Kunsthistorischen Museums*. S. 93 - 95. H. LOEBENSTEIN, *Die Bestände der Österreichischen Nationalbibliothek aus dem islamischen Kulturbereich*. S. 96 - 120. B. THOMAS, *Aus der Waffensammlung in der Neuen Burg zu Wien: Orientalische Kostbarkeiten*. S. 121 - 126. 4 (1964) — H. DUDA, *Vorgeschichte zur Gründung der Republik Türkei*. S. 3 - 6. H. E. KASPER, *Das österreichische Kulturreferat für die Türkei. Aufgaben, Tätigkeit und Ziel*. S. 7 - 9. G. JÄSCHKE, *Die türkischen Dorfinstitute*. S. 10 - 14. H. BENEDIKT, *Der erste Kaffeeschank Wiens und der Mann, der die Wiener Kaffee kochen lehrte*. S. 20 - 22. J. TINBERGEN, *Probleme der modernen Türkei. Der Entwicklungsplan 1963 - 1967. Blick in die Zukunft*. S. 24 - 31. J. Z. ZICK, *Der osmanische Dekorationsstil*. S. 35 - 46. 1 (1965) — D. HEINZ, *Das islamische Kunsthandwerk im Österreichischen Museum*. S. 36 - 46. 2 (1965) — W. EHGARTNER, *Forschung im Nahen Osten: Die Bedeutung menschlicher Skelette aus urgeschichtlicher Zeit*. S. 26 - 32. U. JOHANSEN, *Die Nomadenzelle Südost-Anatoliens*. S. 33 - 37. S. BALIC, *Muslims im Donauraum des Mittelalters*. S. 38 - 39.

- Byzantion XXXIV, 2 (1964): R. GUILLAND, *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le comte des murs*. S. 17 - 25. S. EYİCE, *Alexis Apocauque et l'église byzantine de Sélymbria (Silyure)*. S. 77-104. N. A. OIKONOMİDES, *On the date of John VIII's letter to Sar - dia beğ (April 1432)*. S. 105 - 109. P. WIRTH, *Zur Lokalisierung des Stadtviertels Karbonaria zu Konstantinopel*. S. 121-123. R. GUILLAND, *Etudes sur le Grand Palais de Constantinople. La Porte d'Ivoire-La Galerie de Daphné*. S. 329-346. D. MANDİC, *Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of the VIth until the middle of the VIIIth century*. S. 347 - 374. P. ORGELS, *En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d'Argos, 19): la dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923-925)*. S. 271 - 285. R. JENKINS — P. LEMERLE — D. ZAKYTHİNOS, *Projet d'édition d'un Corpus des sources byzantine*. S. 623-625.
- Cahiers de Civilisation Médiévale VIII, 2 (1965): H. TERRASSE, *La formation de l'art Musulman d'Espagne*. S. 179-190.
- Cahiers du Monde Russe et Soviétique VI, 2, 3 (1965): C. LEMERCIER - QUELQUEJAY, *La Russie et la Turquie à la veille de la Campagne de Russie, un document des archives de l'Empire Ottoman présente et traduit*. S. 240 - 244.
- Les Cahiers de Tunisie 45 - 46 (1964).
- Central Asiatic Journal X, 1 (1965): E. ALLWORTH, *Bilim Ochaghi "The source of knowledge" A nationalistic periodical from the Turkistan autonomous Soviet Socialist Republic*. S. 61 - 70
- Dania Polyglotta 19 (1965)
- Danish Foreign Office Journal 53 (1965)
- Dergi 41 42 (1965)
- Deutsche Nationalbibliographie 31-38, 41-52 (1965); 3. Vierteljahrstr.; Das gesprochene Wort (1964/65).
- Dışişleri Belleteni 7 - 12 (1965): 7— *Nisan 1965'te: Türkiye'nin dış ilişkileri ve başlıca milletlerarası olaylar kronolojisi*. S. 25 - 36. *Belgeler*. S. 37 - 115. 8—M. AKBİL, *Avrupa Birliği*. S. 35 - 43. *Mayıs 1965'te: Türkiye'nin dış ilişkileri ve başlıca milletlerarası olaylar kronolojisi*. S. 44 - 53. *Belgeler*. S. 55 - 114. 9 *Haziran 1965'te: Türkiye'nin dış ilişkileri ve başlıca milletlerarası olaylar kronolojisi*. S. 53 - 73. 10 — SOYSAL-BATU, *Türkiyenin tanıtılması*. S. 8 - 13.
- Durham University Journal LVIII, 1 (1965).
- The Encyclopaedia of Islam vol. II fas. 40; vol. III fas. 41-42: 40 -*Ghulām-Gypsum*. 41-42-*Hā Hamdānids*.
- Encyclopédie de l'Islam Tome II Livr. 40; Tome III Livr. 41-42: 40 -*Ghulām-Gypse* 41-42 *Ha-Hamdanides*.
- Erasmus XVI, 23-24 (1964); XVII, 1-14 (1965).
- Ethnology IV, 3,4 (1965).
- Etudes Balkaniques 1 (1964): ST. VELİKOV, *Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908*. S. 29-48. V. VELKOV, *Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike*. S. 125-138.

- Expedition VII, 1, 3 (1964): VII, 1—T. H. CARTER, *Early Assyrians in the Sinjar*. S. 34-42. D. CROWNOVER, *Some Frit from northern Mesopotamia*. S. 43-44. VII, 3—R. S. YOUNG, *Early mosaics at Gordion*. S. 4-13.
- Farhang-e Irān-Zamīn XII, 1-4 (1964).
- The Florida Anthropologist XVIII, 2, 3 (1965).
- Fornvännan 60 (1965).
- Forschungen und Fortschritte 24. Jahrg. No. 1-24 (1948).
- Germania 43, 1 (1965).
- Glasnik, na Institut za natsionalia istoria VIII, 2 (1964).
- Godišen Sbornik 16 (1964): H. ANDONOV-POLJANSKI, *Die Bedingungen und das System der Handelsorganisation in den Handelsbeziehungen zwischen Rijeka (Fiume) und der Türkei in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts*. S. 45 - 90.
- Hamizrah Hehadash XV, 1 - 3 (1965).
- Hantes 2, 3 (1965): H. CH. SİROUNY, *Armenia in the writings of Turkish Geographers*. S. 95-110.
- Harb Tarihi Vesikalari Dergisi XIV, 52- 54 (1965).
- Harvard Journal of Asiatic Studies XXV (1964 - 65).
- Hebrew Union College Annual XXXVI (1965).
- Hesperia XXXIV 2, 3 (1965).
- Historical Abstracts XI, 1 - 4 (1965).
- The Historical Journal VIII, 2, 3 (1965).
- Historische Zeitschrift 200, 3 (1965).
- L'Homme V, 2 (1965).
- Iraq XXVII, 1 (1965): A. R. MILLARD, *The assyrian Royal seal type again*. S. 12 - 16. H. W. F. SAGGS, *The Nimrud letters, 1952-Part VII*. S. 17 - 32. J. V. CANEY, *Early Bronze "Trinket" moulds*. S. 42 - 61.
- Israel Exploration Journal XIV, 4 (1964); XV, 1 - 2 (1965): XIV — B. LANDSBERGER — H. TADMOR, *Fragments of clay liver models from Hazor*. S. 201-218. R. AMIRAN - A. EITAN, *A krater of Bichrome ware from Tel Nagila*. S. 219-231. R. GIVEON, *Alexandrine decorated basin-rims from Israel*. S. 232-236. A. NEGEV, *The high level aqueduct at Caesarea*. S. 237-249. D. BARAG, *An inscription from the high level aqueduct of Caesarea-reconsidered*. S. 250-252. O. NEGBI, *A Canaanite bronze figurine from Tel Dan*. S. 270 - 271. B. ODED, *Two Assyrian References to the Town of Qadesh on the Orontes*. S. 272-273. N. AVIGAD, *The seal of Jezebel*. S. 274-276. XV — Y. Yadin, *The excavation of Masada 1963/64*.
- Istanbul Mitteilungen XV (1965): W. Djobadze, *Vorläufiger Bericht über Grabungen und Untersuchungen in der Gegend von Antiochia am Orontes*. S. 218-242. F. FISCHER, *Boğazköy und die Chronology der altassyrischen Handelsniederlassungen in Kappadokien*. S. 1-16. A. GROHMANN, *Die arabischen Inschriften der Keramiken aus Misis*. S. 243-263. P. GROSSMANN, *Zum Artrium der Irenekirche in Istanbul*. S. 186-207. H. HALLENSLEBEN, *Zu Annexbauten der Kilise camii in Istanbul*. S. 208-217. P. HERR-

- MANN, *Neue Urkunden zur Geschichte von Milet im 2. Jahrhundert v. Chr.* S. 71-117.
 N. HAMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *Beiträge zur Chronologie der archaischen ostionischen Plastik.* S. 24-42. E. HOFFMANN, *Eine weibliche Sitzfigur aus Kyzikos.* S. 65-70.
 W. KLEISS, *Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul.* S. 149-167. W. KLEISS, *Beobachtungen in der Hagia Sophia In Istanbul.* S. 168-185. R. NAUMANN, *Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochus-Palast 1964 in Istanbul.* S. 135 - 148. T. PEKARY, *Inschriftenfunde aus Milet 1959.* S. 118 - 134. F. STEINHERR, *Die hieroglyphenhethische Inschrift des Reliefs A am Karabel.* S. 17 - 42.
 H. WEBER, *Myus. Grabung 1964.* S. 43 - 64.
- İstoriçeskiye Zapiski 77 (1965).
 İtalian Books and Periodicals VII, 11 - 12 (1964); VIII, 1 - 4 (1965).
 Izvestiya na arheologičeskiya Institut XVIII (1965).
 Jaarbericht, ex Oriente Lux No. 16 - 18 (1959/64): 16 — M. KALAÇ, *Eine Wettergott-Stele und drei Reliefs im Museum zu Maraş.* S. 280 - 283. R. BORGER, *Ausstrahlungen des Zweistromlandes.* S. 317-330. A. SALONEN, *Bemerkungen zur sumerisch-akadischen Brennholz terminologie.* S. 331-338. H. ALKIM, *Explorations and excavations in Turkey, 1963.* S. 345 - 382. 17 — TH. DE LIAGRE BÖHL, *Babel und Bibel (II). Die Patriarchenzeit.* S. 125-140.
- Jahrbuch, Akademie der Wissenschaften und der Literatur 1964.
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 79 (1964): W. Hahland, *Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr.* S. 142 - 175. H. -V. HERRMANN, *Werkstätten geometrischer Bronzeplastik.* S. 17 - 71. W. SCHIERING, *Masken am Hals kretisch-mykenischer und frühgriechischer Tongefässe.* S. 1 - 16.
- Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 51 (1964).
 Journal of the American Oriental Society 84, 4 (1964); 85, 1 (1965): 84—W. G. MILL-WARD, *The adaptation of men to their time: An historical essay by al-Ya'Qūbī.* S. 329 - 343. P.V. BROSMAN, JR., *The Neuter plural of Hittite i- and u-stems.* S. 344-347.
 Journal Asiatique CCLII, 3-4 (1964).
 Journal of Cuneiform Studies XIX, 2,3 (1965): W. C. BENEDICT, *Two Urartian inscriptions from Azerbaijan.* S. 35 - 40. B. KIENAST, *Zu einigen Datenformeln aus der frühen Isinzeit.* S. 45 - 55. A. GOETZE, *Date formula of Iddin-Dagān of Isin.* S. 56-57. R. BORGER, *Der Aufstieg des neubabylonischen Reiches.* S. 59-77. *Notice about Assyrian sculptures in the British Museum.* S. 78 - 79. A. AABOE, *Some seleucid mathematical tables (Extended reciprocals and squares of regular numbers).* S. 79 - 86. H. KLENGEL, *Der Wettergott von Halab.* S. 87-93.
- Journal of the Economic and Social History of the Orient VIII, 1 (1965): S. D. GOETIN, *The exchange rate of gold and silver money in Fatimid and Ayyubid times.* S. 1 - 46.
- The Journal of Hellenic Studies LXXXV (1965): J. BOARDMAN, *Tarsus, at Mina and Greek chronology.* S. 5 - 15. C. M. ROBERTSON, *Greek mosaics.* S. 72-89. C. M. ROBERTSON, *Attic red-figure vase-painters.* S. 90-101. E. BADIAN, *Orientalis in Alexander's army.* S. 160 - 161.
- Journal of Near Eastern Studies XXIV 3, 4 (1965): P. AMANDRY, *Un motif "scythe" en Iran et en Grèce.* S. 149-160. G. G. CAMERON, *New tablets from the Persepolis Treasury.* S. 167 - 192. R. H. DYSON, JR., *Problems of Protohistoric Iran as seen from Ha-*

- sanlu. S. 193 - 217. R. ETTINGHAUSEN, *The uses of Sphero-conical vessels in the Muslim East*. S. 218-229. I. J. GELB, *The ancient Mesopotamian ration system*. S. 230-243. R. GHIRSHMAN, *A propos de l'écriture cunéiforme vieux perse*. S. 244-250. A. L. OPPENHEIM, *On royal gardens in Mesopotamia*. S. 328-333.
- Journal of the Pakistan Historical Society XIII, 3 (1965): H. NAQVI, *Capital cities of the Mughul Empire*. S. 211 - 243.
- Journal of the Royal Asiatic Society: V. L. MENAGE, *The mission of an Ottoman secret agent in France in 1486*. S. 112 - 132.
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 28 (1965): C. MANGO, *Byzantinism and Romantic Hellenism*. S. 29-43.
- Kirjath Sepher XL, 3,4 (1965).
- Kitap Belleten 38-40 (1965).
- Letopis XV (1964).
- Livres et Revues d'Italie 3-6 (1965).
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi 65 (1965).
- Man LXV 95-245: 99— E. İKİN - A. E. MOURANT - H. LEHMANN, *The blood groups and Haemoglobin of the Assyrians of Iraq*.
- Memoirs of the American Academy in Rome XXVIII (1965): L. SHOE, *Etruscan and Republican Roman mouldings*.
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin XXIV, 1-4 (1965).
- Middle East Journal XIX, 3, 4 (1965).
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCIII/XCIV (1964).
- Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft 62, 63 (1963): 63 —F. K. KIE-NITZ, *Inneranatolische Städte, Zentren alter türkischer Kultur und ihr heutiges Schicksal*. S. 1 - 5. *Die Wallfahrt nach Mesched, Auf der alten Seidenstrasse vom Schwarzen Meer zur afghanischen Grenze*. S. 5 - 8.
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung LXXI (1964): H. HEINTZE, *Der angeblich antike Marmorkopf aus Mainz*. S. 170-181. F. KRAUSS, *Die hellenistischen Bühnen des Theaters von Milet*. S. 112 - 129.
- Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 94 (1963): H. OTTEN, *Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches*. S. 1 - 123. R. NAUMANN, *Die hethitische Brücke über die Schlucht bei Büyükkaya (Boğazköy)*. S. 24 - 32. T. BERAN, *Eine Kultstätte phrygischer Zeit in Boğazköy*. S. 33 - 52. E. - M. BOSSERT, *Die importierte Keramik aus den phrygischen Schichten von Büyükkale (Boğazköy)*. S. 53-72. H. STOCK, *Der Hyksos Chian in Boğazköy*. S. 73 - 80.
- The Muslim World LV, 4 (1965); LVI, 1 (1966).
- Offa 21/22 (1964/65).
- Orientalia XXXIV, 3 - 4 (1965): E. SZLECHTER, *Effets de l'absence (volontaire) en droit assyro-babylonien*. S. 289-311. M. RIEMSCHNEIDER, *Urartäische Bauten in den Königsinschriften*. S. 312-335. M. MAYRHOFER, *Ein arisch-hurritischer Rechtsausdruck in Alalah?* S. 336 - 337. M. KALAĞ, *Das Pantheon der hieroglyphenweisichen Inschriften*. S. 401 - 427. R. BORGER, *Cruces in babylonischen Chroniken*. S. 439-440. G. A. MELIKISVILI, *Die Götterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheons*. S. 441 - 445.

- Orientalia Suecana XIII (1964): B. J. PETERSON, *Zur Schreibung hethischer Personennamen im Agyptischen*. S. 3 - 9.
- Oriente Moderno XLIV, 8 - 9 (1964); XLV, 3, 4 (1965).
- Orta Doğu IV, 40-44 (1965).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XIX, 3-4 (1965).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XCVI (1962-63).
- Przegląd Orientalistyczny 3 (55), (1965).
- Radovi II (1964): H. KAPIDŽIĆ, *Das Institut für Balkanforschung in Sarajevo*. S. 7 - 51.
- Rassegna Storica del Risorgimento LII, 3 - 4 (1965).
- Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1963.
- Revue d'Assyriologie et d'Archéologie LIX, 1-3 (1955): P. GARELLI, *Tablettes Cap-padoeciennes de collections diverses*. S. 19-48. M. - J. SEUX, *Remarques sur le titre royal assyrien iššakki aššur*. S. 101-110. E. SZLECHTER, *Quatre textes administratifs de Lagas*. S. 111-114. M. LAMBERT, *La vie économique à Umma à l'époque d'Agadé*. S. 115-126. M. VIEYRA, *Ciel et enfers hittites*. S. 127-130. M. VIEYRA, *Fragments de Boghaz-Köy*. S. 131-133.
- Revue des Etudes Islamiques XXXII, 1, 2 (1964); 1 — K. ÖZBAYRI - J. P. ROUX, *Quelques notes sur la religion des Tahtaci, nomades bûcherons de la Turquie méridionale*. S. 45-86.
- Revue Internationale d'Histoire Militaire 24 (1965).
- Revue de Synthèse 40 (1965).
- Rivista degli Studi Orientali XL, 3 (1965).
- Rocznik Orientalistyczny XXVIII, 2 (1965): S. PLASKOWICKA - RYMKIEWICZ, *Etat des recherches concernant la parémiographie et la parémiologie turques*. S. 59-74.
- Romanistisches Jahrbuch XV (1964): P. WUNDERLI, *Zur Auseinandersetzung über die muselmanischen Quellen der Divina Commedia. Versuch einer kritischen Bibliographie*. S. 19 - 50.
- Ruperto-Carola XVII, 37 (1965): R. MEYER, *Schliemanns erste Briefe aus Troja*. S. 77 - 80.
- Saeculum XVI, 1 - 3 (1965): H. R. ROEMER, *Der islamische Orient in der historischen Forschung*. S. 57-72.
- Sbornik, Le Musee de la ville de Skopje 1 (1964): L. BOGOJEVIĆ, *Les derniers vestiges des anciennes fontaines publiques de Skopje*. S. 37 - 56.
- Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Kl. f. Spr., Lit. u. Kunst Jahrg. 1958 Nr. 1; Jahrg. 1959 Nr. 1,2; Jahrg. 1965 Nr. 1, 2, 8.
- Slovenska Archeologia: X, 2 (1962); XI, 1 - 2 (1963); XII, 1 (1964); XIII, 1 (1965).
- Son Çağ No. 6 (1961); 20 (1965).
- Soviet Anthropology and Archeology III, 4 (1965); IV, 1 (1965).
- Soviet Studies in History III, 4 (1965); IV, 1 (1965).
- Speculum XL, 4 (1965).
- Studia Albanica 1, 2 (1964).
- Studia Islamica XXIII (1965).
- Studies in Bibliography and Booklore VII (1965).
- Studies in Islam II, 3, 4 (1965).

Studii și Cercetari de Istorie Veche XVI, 1-2 (1965).

Studime Filologjike XIX (II), 1 (1965).

Studime Historike XIX (II), 1, 2 (1965).

Suomen Museo LXXII (1965).

Sühan 1 - 7 15. devre.

Syria XLII (1965): A. PARROT, *Les fouilles de Mari. Quatorzième campagne (Printemps 1964)*. S. 1 - 24. H. SEYRIG, *Antiquités syriennes-Alexandre le Grand, fondateur de Gerasa-Deux pièces énigmatiques*. S. 25 - 34. I. STCHOUKINE, *Origine turque des peintures d'une anthologie persane de 801/1398*. S. 137-140. V. KARAGEORGHIS, *Sur quelques ornements de chevelure du bronze ancien de Chypre*. S. 141-154.

Szazadok 99, 1-2 (1965).

Tarih Dergisi XIV, 19 (1964): XV, 20 (1965): 19—İ. KAFESOĞLU, *Universite Tarih öğretiminde yeni bir plan*. S. 1 - 16. T. GÖKBİLGİN, *İki Bulgar tarihçisinin iddiaları ile ilgili mülâhazalar*. S. 15 - 40. C. BAYSUN, *Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya me'muriyetine aid vesikalar*. S. 41-56. M. AKTEPE, *İzmir'e ait bazı kitabeler ve notlar*. S. 57-80. Ş. TEKİNDAĞ, *XIII. yüzyıl Anadolu tarihine aid araştırmalar, Şemsüddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*. S. 81-98. S. EYİCE, *Atik Ali Paşa camiiinin Türk mimari tarihindeki yeri*. S. 99-114. C. ORHONLU, *XVIII. yüzyılda Osmanlılarda coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası*. S. 115 - 140. İ. EREN, *Rüçer Yosip Boşkovîç'in 1762 tarihli İstanbul-Lehistan seyahatine ait hatıra defteri*. S. 140-164. 20—Ş. TEKİNDAĞ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Bonaparte'in Akkâ muhasarası*. S. 1 - 20. C. BAYSUN, *Cevdet Paşa'nın İşkodra me'muriyetine aid vesikalar*. S. 21-38. C. ORHONLU, *Osmanlıların Habeşistan siyaseti, 1554 - 1560*. S. 39-54. M. AKTEPE, *Mehmed Salâhi Bey ve Mecmuası hakkında bazı notlar*. S. 55-72. S. ÜNGÜN, *Vâhid Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi*. S. 101-116. S. EYİCE, *Sultaniye = Karapınar'a dair*. S. 117-140. K. ÖZERGİN, *Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları*. S. 141-170.

Tarih Mecmuası 7-8 (1965): 7—*Altı General Başkumandanlık Savaşını anlatıyor*. S. 6-16. M. SERTOĞLU, *Atf Bey'in hâtraları*. S. 29-34. E. YÜCEL, *Hat sanatı*. S. 44 - 48. P. G. İNCİCİYAN, *XVIII. asrın sonunda Osmanlı devleti*. S. 52-58. E. ARIPINAR, *Ermeni Meselesi*. S. 72-76. 8—M. SERTOĞLU, *Niğbolu zaferi*. S. 14-17. M. SERTOĞLU, *Atf Bey'in hâtraları*. S. 26 - 31. P. G. İNCİCİYAN, *XVIII. asrın sonunda Osmanlı devleti*. S. 72-74. 9—R. E. KOÇU, *Türkiye'de seçim tarihi*. S. 9—16. A. S. ÜNVER, *Vükela vapurları*. S. 17-20. M. SERTOĞLU, *Tökeli İmre*. S. 29-32. P. G. İNCİCİYAN, *XVIII. asrın sonunda Osmanlı Devleti*. S. 36-40. F. LATİMER, *Sivas Kongresinde Amerikalı bir gazeteci*. S. 83 -87.

Tohogaku 30 (1965).

Toyo Gakuho 47,4 (1965); 48,1 (1965): 47—K. ENOKI, *Hepthalites and Kushan in the Early Armenian Literature*. S. 1 - 56.

Történelmi Szemle VII (1964); VIII (1965).

Türk Ansiklopedisi cilt XIII fas. 99.

Türk Arkeoloji Dergisi XIII-I (1964): U. B. Alkim, *İslâhiye bölgesi araştırmaları ve Tilmen höyük kazısı 1963*. S. 5-17. O. ASLANAPA, *Kayseride Keykubadiye köşklere kazısı 1964*. S. 19-40. G. F. BASS, *Underwater excavations at Yassıada 1962-1963*. S. 41-51. W. Z. DJABEDZ, *Report on archeological activities in the vicinity of Antakya*. S. 53-55. G. KLEINER, *Die Grabung in Milet im Herbst 1963*. S. 57-61. H. Z. KO-

ŞAY, *Alacahöyük 1963 kazı raporu*. S. 63-95. M. MELLİNK, *Report on the first campaign of excavations at Karataş,-Semayük Semtember 15—November 17, 1963*. S. 97-102. H. METZGER, *Fouille du Létóon en 1963*. S. 103-106. W. ORTHMANN, *Ausgrabungen in Ilca 1963-1964*. S. 107-113. B. ÖÇÜN, *Teos kazıları 1963*. S. 115-121. S. PUGLİSİ, *Second report on the excavations at Aslantepe-Malatya*. S. 123-128. R. S. SOLECKİ, *An archeological reconnaissance in the Beyşehir-Suğla area of south western Turkey*. S. 129-148. W. FARRAND, *Geology and physiography of the Beyşehir-Suğla depression, western, touros lake district, Turkey*. S. 149-154.

Türk Dili 168-172 (1965): 170—Atatürk 1881-1938.

Türk İdare Dergisi XXXVI, 295— 297 (1965).

Türk Kültürü 34-38 (1965): 34 — I. KAFESOĞLU, *Türk zaferleri*. S. 638-641. A. TEMİR, *Eski Türk yazıtlarında savaş tasvirleri*. S. 642-646. G. ÇANDARLIOĞLU, *Malazgirt Meydan Muharebesi (26 Ağustos 1071)*. S. 647 - 652. H. D. YILDIZ, *I. Kosova Meydan Muharebesi*. S. 656 - 659. D. OSMANOĞLU, *Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473)*. S. 660-663. B. GÖKTÜRK, *Çaldıran Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1514)*. S. 664-667. O. TÜRKSOY, *Merc-i Dâbık Meydan Muharebesi (24 Ağustos 1516)*. S. 668-670. T. Y. ÖZTUNA, *Vâdi's-Seyl Meydan Muharebesi (4 Ağustos 1578)*. S. 671-674. H. BİLGE, *Mohaç Meydan Muharebesi (29 Ağustos 1526)*. S. 675-677. N. HACI EMİNOĞLU, *Başkumandanlık Meydan Muharebesi (30 Ağustos 1922)*. S. 678-682. C. KANTAR, *Trikopis'in esir alınışı*. S. 683 - 687. E. KURAN, *30 Ağustos zaferinin önemi*. S. 688-690. F. KIRZIOĞLU, *1064 Selçuklu Fethi'nden beri: Kars İli'nde kazanılan zaferlerimize bir bakış*. S. 691-697. F. K. TİMURTAŞ, *Şiirimizde Ağustos zaferleri*. S. 708-723. H. F. ALASYA, *Türklerde havacılık*. S. 723 - 737. T. Y. ÖZTUNA, *Osmanlılar'ın yükselme çağında Türk denizciliği*. S. 738-757. H. İNALCIK, *Osmanlı timar rejimi ve sipahi ordusu*. S. 758-765. Ş. TEKİNDAG, *Eski Türk ordularının savaşlarda tatbik ettikleri taktik ve kullandıkları silahlar ve bunlarla ilgili eserler*. S. 766 - 768. E. ESİN, *Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü*. S. 769- 789. 35 — Ş. Tekindağ, 569. yıldönümü münasebetiyle: Türk Ordusunun bir taktik savaşı-Niğbolu- (25 Eylül 1396). S. 814-819. T. YAHYAOĞLU, *Magosa'ya nasıl almıştık?* S. 824-827. H. BAYKARA, *Azerbaycan Cumhuriyetinin iki askeri zaferi*. S. 828 - 833. A. BATTAL-TAYMAS, *Kazan'ın müdafaası*. S. 834-838. A. CAFEROĞLU, *Türk-Islam ordusu*. S. 839 - 843. B. R. ÖZORAN, *İstiklâl savaşı ve Kıbrıs*. S. 844-851. R. KARDAŞ, *Türkiye'de Milli Eğitim'in gelişmesi: Öğretmen yetiştiren müesseseler yönünden (1839-1869)*. S. 852-856. 36 : Ziya Gökalp sayısı. —Z. F. FİNDİKOĞLU, *Ziya Gökalp'ta sosyalizm telâkkisi*. S. 924-930. I. H. BALTACIOĞLU, *Ziya Gökalp'ı basıl tanıyorum*. S. 931 - 936. A. E. YALMAN, *Ziya Gökalp: Eşsiz idealist*. S. 937-938. A. İNAN, *Gökalp ve Türk Folkloru*. S. 952-954. M. CUNBUR, *Ziya Gökalp ve kadın*. S. 959- 965. O. ASLANAPA, *Eski Türk çini fırınları*. S. 977-984. 37 — I. KAFESOĞLU, *Atatürkçülükte tarihi gerçek*. S. 5 - 8. Z. SOMAR, *Atatürk inkılaplarının fikir kaynakları*. S. 45-54. F. TEVETOĞLU, *Milliyetçi Atatürk*. S. 55-62. E. KURAN *Atatürk ve Türkiye'nin modernleşmesi*. S. 63-65. A. CAFEROĞLU, *"Sağol Mustafa Kemal."* S. 80-83. T. GÜLENSOY, *Atatürk'ün altı imzası ve elyazısından örnekler*. S. 88-94. M. CUNBUR, *Atatürk ve Kadın*. S. 102-110. O. ASLANAPA, *Atatürk ve sanat*. S. 111-113. 38 — H. KALEŞİ, *Tugoslavya'da ilk Türk Kütüphaneleri*. S. 168 - 171. A. CAFEROĞLU, *Kafkasya*

- Türkleri*. S. 172-178. A. F. KARAMANLIOĞLU, *Ölümünün 77., doğumunun 125. yıldönümünde: Namık Kemal*. S. 186-188.
- Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XIII, 3-4 (1964); XIV, 1-2 (1965): XIII-S. ÜNVER, *Veliyüddin Efendinin çiçek ve lüle merakı*. S. 8-9.
- Türkiyat Mecmuası XIV (1964): A. CAFEROĞLU, *Osmanlı İmparatorluğu onomas-tığında "Ephitheta Ornantina"nın karakteristik çizgileri*. S. 25-36. M. KAPLAN, *Ziya Gökalp ve saadet perisi*. S. 37-46. F. İZ, *Makale-i zindancı Mahmud Kapudan*. S. 111-150. S. EYİCE, *İstanbul'un mahalle ve semt adları hakkında bir deneme*. S. 199-216.
- Türkiye Bibliyografyası 1-IV yıllık indeksler (1963); II (1964).
- Türkiye Eski Muharipler Dergisi Ağustos-Aralık (1965); Ocak (1966).
- Türkiye Makaleler Bibliyografyası I (1964).
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni 1-280 (1965); 3-282 (1965): 1—N. FIRATLI, *Turdumuzdaki hususi koleksiyonlar*. S. 4-6.
- Türkoloji Dergisi II, 1 (1965): O. ÖNERTOY, *Halide Edib'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp*. S. 251-258.
- Ural-Altaysche Jahrbücher XXXVI, 3-4 (1965): O. PRITSAK, *Ananiasz Zajaszowski Sexagenarius. Schriftenverzeichnis 1925-1963*. S. 229-251. Z. ABRAHAMOWICZ, *Persisches kāsāne in türkischen und slavischen Sprachen und in der Toponymik des Dešt-i Qipčaq*. S. 252-262. R. R. ARAT, *Among the Uighur Documents II*. S. 263-272. L. BAZİN, *Le nom propre d'homme "Qorqu": Discussion étymologique*. S. 278-283. A. BOMBACI, *Quluy bolzun*. S. 284-291. Ya. R. DASHKEVİTCH, *Kipchak acts of the Armenian law court at Kamenetz Podolsk (1559-15567) as a cultural and historical monument*. S. 292-310. D. M. DUNLOP, *A new source of information on the Battle of Tales or Atlakh*. S. 326-330. A. GABAİN, *Die Dreizack-Kappe uigurischer Würdenträger*. S. 331-335. G. HAZAI, *Eine türkische Urkunde zur Geschichte der ungarisch-türkischen Beziehungen im XV. Jh.* S. 336-339. K. H. MENGES, *Zum Türkistanischen Tafsir des 12./13. Jh.* S. 348-359. J. NEMETH, *Kereit, Kérey, Giray*. S. 360-365. M. RÄSÄNEN, *Die Himmelsrichtungen in den altaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der Türk-Sprachen*. S. 394-396. H. SCHEEL, *Bemerkungen zu den osmanisch-türkischen Urkunden im ehem. Königl. Staatsarchiv zu Dresden*. S. 402-405. E. TRYJARSKI, *L'inscription turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie*. S. 423-428.
- Viking XXVIII (1964).
- Die Welt des Islams X, 1-2 (1965); R. DEVEREUX, *Turkey's judicial security mechanism*. S. 33-40. G. JÄSCHKE, *Eine Unterredung McArthurs mit Mustafa Kemal von 1932*. S. 66-68. G. JÄSCHKE, *Ein Angebot Mustafa Kemals an die Engländer vom November 1918*. S. 69-70. G. JÄSCHKE, *Ein Fetwa gegen den Bolschewismus von 1920*. S. 70-71.
- Wenner-Gren Foundation, report for 1963/64, 1964/65.
- Wiadomosci Archeologiczne XXXI, 1 (1965).
- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 59/60 (1963/64): K. OBERHUBER, *Neue Ur III-Texte und ein Kültepe-Text*. S. 108-118. P. WITTEK, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden (VII)*. S. 201-223.
- Wörterbuch der Mythologie I. Abteilung-Die alten Kulturvölker, 7. Lieferung.
- Yağma 201-208: 201 — HÜSEYİN MAHBUBÎ ERDEKÂNÎ, *Dâstan-ı Nahostin Sefir Feth Ali-Şah*. S. 26-31. HÜSEYİN NAHÇIVANÎ, *Dâstani ez Nâdir*. S. 32-33. ASGAR MUNT-AZİR SAHİB, *Tarih-i âlem ârayı Şah İsmail*. S. 34-36. 202 — HÜSEYİN MAHBUBÎ

ERDEKÂNÎ, *Dâstan-i Nahostîn Sefir Feth Ali-Şah*. S. 89-92. 205 — HÜSEYİN

MAHBUBÎ ERDEKANÎ, *Dâstan-i Nahostîn Sefir Feth Ali-Şah*. S. 263-267.

The Yale Review LV, 1, 2 (1965).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 115, 1 (1965): F. BABINGER, *Ernst Kühnel*. S. 1 - 13. W. HEISSIG, *Innere Mongolische Arbeiten zur mongolischen Literaturgeschichte und Folkloreforschung*. S. 153-199.

Zeitschrift für Kulturaustausch XIV, 1 (1964); XV, 1-2 (1965).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XXIII, 4 (1963/64).

Zentralblatt der Bulgarischen Wissenschaftlichen Literatur 1 (1965).

Zion XXX, 1 - 2 (1965).

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	<u>Page</u>
TANER, SAADET : Le trésor "Kelenderis", trouvé au village appelé Gülnar-Bereket (en turc, avec 8 fig.).....	173
ATLAN, PROF. DR. SABAHAT : Le culte d'Aphrodite dans l'Ankara de l'ère ancienne (en turc, avec 6 fig.).....	181
— : Der Aphroditenkult von Ankara im Altertum (traduction allemande de l'article ci-dessus mentionné)	189
ERDÉLYI, ISTVAN : A Tomb of the Turkic Period in Northern Mongolia (en anglais, avec 5 fig.).....	197
SEVİM, ALI : Le Sultan Alp-Arslan (en turc).....	205
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Le Monastère de la Vierge Marie (Sumela) près de Trébizonde (en turc, avec 25 fig.).....	243
 Conférence :	
BOLSOVER, PROF. D. H. (trad.: KURAT, DR. Y. T.) : Une vue d'ensemble sur la politique extérieure russe entre 1815 et 1914	265
 Bibliographie :	
DEMİRCİOĞLU, HALİL : Les éditions récentes de "The Cambridge Ancient History" (en turc)	291
EREN, MİHİN : Fuad Köprülü, <i>Sur la voie de la Démocratie</i> (en turc) = (<i>On the way of democracy</i>).....	301
TANSEL, F. A. : Hâlide Edib-Adıvar- "Mor Salkımlı Ev" (en turc) ...	303
Livres et Périodiques reçus à la Société d'Histoire Turque, durant la seconde moitié de 1965.....	321

Sur la couverture : Génie ailé.- Fresque d'Altıntepe. Seconde moitié du 7e siècle avant J. - Ch.

BELLETEN

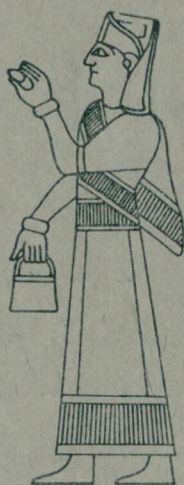
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome: XXX

No: 118

Avril 1966

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

1 9 6 6